

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА
Кафедра української історії та етнополітики

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 9

Дніпропетровськ
ЛІРА
2014

УДК 94 (477) (082)
П 78

Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2014 р.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. О. Б. Шляхов (відп. редактор);
д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко; д-р іст. наук, проф. Г. Г. Кривчик;
д-р іст. наук, проф. В. С. Меметов;
канд. іст. наук, доц. С. І. Поляков; д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко;
д-р іст. наук, проф. В. В. Ченцов; д-р іст. наук, проф. В. К. Якунін;
канд. іст. наук, доц. В. Я. Яценко (відп. секретар).

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **В. О. Василенко**
д-р іст. наук, проф. **О. Ф. Нікілєв**

П 78 **Проблеми політичної історії України** : зб. наук. пр. / редкол. :
О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : ЛІРА, 2014. – Вип. 9. – с. 252
ISBN 978-966-383-522-8

У виданні опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ, науковців інших вищих навчальних закладів країни. Зосереджено увагу на широкому колі актуальних проблем політичної історії України – питаннях розвитку революційного руху, діяльності партій та громадських організацій, політичної еміграції, окремих історичних персоналіях другої половини ХІХ–ХХ ст.

Збірник розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії

*Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14. 04. 2010 р.
№1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки». (Бюлетень ВАК України. 2010. № 5)*

ISBN 978-966-383-522-8

© Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2014
© Автори статей, 2014
© ЛІРА, 2014

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 9

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ № 13774-2748 Р від 05. 03. 2008 р.**

Відповідальна за випуск *О. О. Нечай*
Коректор *Т. А. Ягельська*
Верстка *В. А. Ситника*
Дизайн обкладинки *В. А. Ситника*

Підписано до друку з оригінал-макета Формат 60x84
Гарнітура Times. Ум. друк. 14,65 арк. Тираж 100 прим. Зам. № 177

Видавництво і друкарня «Ліра»
49038, м. Дніпропетровськ, пл. Десантників, 1
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 188 від 19.09.2000.

З М І С Т

ВСТУП	3
<i>Гініч В. В.</i> Місто-держава чи місто в державі? Міщанський стан у політичній системі Речі Посполитої XVI–XVII ст.	4
<i>Світленко С. І.</i> Постать Т. Г. Шевченка у творчій спадщині М. П. Драгоманова (закінчення)	17
<i>Нікітенко А. І.</i> До історії заслання М. В. Ковалевського	27
<i>Шляхов О. Б.</i> Штрихи до політичного портрета Катеринославського губернатора В. К. фон Шліппе	37
<i>Коломоєць Ю. І.</i> Поглиблення конфлікту в середовищі російської соціал-демократичної еміграції після І з'їзду «Союзу російських соціал-демократів»	49
<i>Перетокін А. Г.</i> Протекціоністська політика царського уряду, спрямована на розвиток Донецько- Придніпровського регіону наприкінці XIX ст.	57
<i>Дриганюк О. В.</i> Катеринославський губернатор Ф. Е. Келлер та його погляди на вирішення економічних та політичних проблем регіону	67
<i>Ковальська-Павелко І. М.</i> Проблеми державно-політичного устрою у програмах українських політичних партій напередодні і під час революції 1905–1907 рр.	75
<i>Головіна О. В.</i> Діяльність російських націоналістичних організацій початку XX ст. в Україні: історіографія проблеми	87
<i>Поляков С. І.</i> Базельський з'їзд груп сприяння 1908 р. про взаємодію РСДРП та Бунду за кордоном	97

<i>Магурчак А. М.</i> Андрій Жук – конструктор українських політичних проектів напередодні Першої світової війни (від «Вільної України» до Українського Інформаційного Комітету)	108
<i>Кривошеєва Л. М.</i> Січковий рух і створення українських військових частин під час Першої світової війни	119
<i>Лучка Л. М.</i> Бібліотечна справа Катеринославщини під час Першої світової війни.....	128
<i>Савченко О. І.</i> Благодійна діяльність Австралійського товариства допомоги політичним засланим та каторжникам в Росії у 1912–1917 рр.	138
<i>Яценко В. Я.</i> «Українське питання» в діяльності гласних-кадетів Катеринославської міської думи восени 1917 р.....	151
<i>Коломоєць О. Ю.</i> Обговорення національного питання на XII з'їзді РКП(б)	162
<i>Савчук В. С.</i> Петро Семенович Палько – ректор Дніпропетровського університету (з когорти розстріляних)	170
<i>Чепурко О. О.</i> Історія створення Державного українського університету у м. Дніпропетровськ	178
<i>Шахрайчук І. А.</i> Антифашистська боротьба радянського підпілля на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.	188
<i>Сімонова К. В.</i> Особливості перебування радянських військовополонених у нацистських таборах в Україні	199
<i>Бойко О. В., Дубінська К. О.</i> Розвиток системи партійно-політичної освіти в УРСР (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х рр.)	208

<i>Мороз В. І., Гриженко Л. В.</i> Глобальна світова криза і стан вищої професійної освіти в Україні.....	219
Summary	224

ВСТУП

Пропоноване видання є вже дев'ятим випуском збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ, де знайшли відображення результати науково-дослідної роботи істориків різних ВНЗ Дніпропетровська, а також дослідників із Києва, Запоріжжя, Донецька та Луганська.

Уміщені тут матеріали умовно можна структурувати на декілька частин. Перша з них містить статті С. І. Світленка, А. І. Нікітенко, Ю. І. Коломойця, І. М. Ковальської-Павелко, О. В. Головіної, С. І. Полякова та А. М. Магурчака, в центрі уваги яких знаходяться питання суспільно-політичного розвитку Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., розкривається діяльність українських організацій цього періоду, а також російських соціал-демократів та представників монархічного руху, ступінь їх впливу в тогочасному соціумі. Наступні кілька статей торкаються політики самодержавства в українських землях на межі XIX–XX ст., висвітлюють діяльність окремих представників царської влади в Донецько-Придніпровському регіоні. Ці матеріали репрезентували О. Б. Шляхов, А. Г. Перетокін та О. В. Дриганюк. У свою чергу розвідки Л. М. Лучки, О. І. Савченка та Л. М. Кривошеєвої висвітлюють сюжети, пов'язані з діяльністю громадських організацій, української та російської політичної еміграції в роки Першої світової війни.

Ще одна частина збірника акумулює праці В. Я. Яценка, О. Ю. Коломоєць та В. С. Савчука, присвячені політичному розвитку українських земель часів революції 1917 р. та періоду 1920–1930-х рр. Логічним продовженням вищезазначених матеріалів є студії, в яких приділена увага малодослідженим аспектам українського суспільно-політичного життя у роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни. Зокрема, тут зосереджено увагу на питаннях розгортання антифашистського руху опору на Дніпропетровщині в 1941–1943 рр., особливостях перебування радянських військовополонених у нацистських таборах в Україні, а також на діяльності освітніх закладів Дніпропетровська в умовах окупації. Ці статті репрезентували О. О. Чепурко, І. А. Шахрайчук та К. В. Сімонова.

Крім того, у збірнику вміщено розвідки О. В. Бойка, К. О. Дубінської, В. І. Мороз та Л. В. Гриженко, в яких розглянуто розвиток системи партійно-політичної освіти в УРСР у повоєнний час та стан вищої професійної освіти в незалежній Україні. Окремо слід також згадати статтю В. В. Гіпича, де проаналізовано політичні погляди українського міщанства ранньомодерного періоду.

Сподіваємося, що широкий спектр проблематики вміщених у збірнику матеріалів, повнота використання авторами різноманітних джерел робить запропоноване видання корисним не лише для фахівців-дослідників, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, а й для всіх тих, хто зацікавлений у поглибленому вивченні минулого нашої країни.

О. Б. Шляхов,
відповідальний редактор,
доктор історичних наук

УДК 94(477).04 «15/16»

В. В. Гіпіч

Донецький національний університет

МІСТО-ДЕРЖАВА ЧИ МІСТО В ДЕРЖАВІ? МІЩАНСЬКИЙ СТАН У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XVI–XVII ст.

Проаналізовано політичні погляди українського міщанства ранньомодерного періоду. Досліджено місце міст у державній політиці урядових кіл Речі Посполитої, особливості функціонування урбаністичних центрів у політичній системі литовсько-польської держави.

Ключові слова: міщанство, шляхта, суспільно-політичні погляди, Річ Посполита.

Проанализированы политические взгляды украинского мещанства раннемодерного времени, а также место, которое занимали города в политической системе Речи Посполитой.

Ключевые слова: мещанство, шляхта, общественно-политические взгляды, Речь Посполитая.

У сучасній європейській та українській історіографії визнається особлива роль міст у розвитку цивілізацій. Урбаністика разом з дотичними до неї галузями соціального знання дедалі більше еволюціонує у бік засвоєння міждисциплінарних підходів: місто розглядається і як складний соціокультурний організм, і як результат тривалої еволюції міського соціуму у напрямі оволодіння функціями концентрації населення й капіталу.

Протягом декількох століть вітчизняна історіографія була зосереджена на дослідженні таких соціальних прошарків українського суспільства Раннього нового часу, як козацтво, селянство та шляхта. Міщанству, якщо і знаходилося місце у цій соціальній стратифікації, відводилася роль допоміжного елемента для вищеозначених класових елементів. Слідом за М. Грушевським, більшість українських учених схильні були вважати, що «виключене своїми імунітетами із загальної державної організації, міщанство нічого не значить у політичній життю». Устрій міських громад на Магдебурзькому праві, на думку істориків XIX ст., мав за мету зменшити український елемент у містах. А

суперництво між шляхтою та міщанством в економічній царині призвело до занепаду міст [6]. Дореволюційні науковці, вивчаючи історію українських міст литовсько-польської доби, зосереджували свої погляди на юридично-правових аспектах існування українських міст, вважаючи, що міщанство не мало серйозного впливу на загальнодержавні процеси.

Радянська історіографія розглядала міста XVI–XVII ст. з позицій марксизму. Тому тематика їхніх праць зосереджувалася на проблемах класової боротьби всередині міст. У СРСР містознавство розвивалося переважно в історично-подієвому руслі. Це призвело до гальмування системного погляду на місто як складну соціокультурну систему. Роль міщанства в політичній системі Речі Посполитої побіжно розглядається в узагальнюючих працях з історії українських міст. Один із розділів книжки О. Компан «Міста України в другій половині XVII ст.» має назву «Міста України в адміністративно-політичній системі Речі Посполитої» [14]. Проте авторка висвітлює діяльність воєводського та старостинського урядів у містах, роль магдебурзького права та відносини зі шляхтою. Суспільно-політичні погляди самого міщанства окремо не розглядаються.

Участь українського міщанства у державній політиці не тільки на рівні адміністративно-юридичному, а й ідеологічному спробував розглянути Я. Ісаєвич у роботі, присвяченій діяльності братств на території України [12]. Слід зазначити, що автор зосередився виключно на діяльності православних братчиків, отже за полем його зацікавлень залишилися інші етнічні групи українських міст, а станова свідомість не була об'єктом досліджень.

Із проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія отримала більш широкий доступ до західноєвропейських наукових ідей, у тому числі і у галузі історичних дисциплін. У навчальних курсах ВНЗ з'явилися такі дисципліни, як політологія, соціологія та політична історія. Однією з перших праць, присвячених суспільно-політичним поглядам українського суспільства раннього модерну, була монографія П. Саса «Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.)» [18]. У вступі та першому розділі (Політична культура як теоретична проблема) автор обґрунтовує свої методологічні засади. Головним репрезентантом політичних інтересів українського суспільства П. Сас вважає шляхту та козацтво, а серед творців політичних концепцій особливу увагу звертає на письменників-полемістів. Хоча автор цілком слушно зупинив-

ся на трьох станах українського суспільства, які формували його політичну думку (козацтво, церква, шляхта), з поля зору чомусь випало міщанство.

Ростислав Сегеда у дисертаційному дослідженні «Роль міста Києва у політичному житті Речі Посполитої» розглянув роль Києва у державній системі Речі Посполитої. Але автора цікавило саме місто як адміністративно-політичний центр Київського воєводства з його структурою воєводської адміністрації [19]. Роль міщанства у політичних взаємовідносинах з королем та воєводою, а також їх суспільно-політичні погляди Р. Сегеда спеціально не досліджує. Відносини київської міської влади з воєводами у деяких своїх працях досліджувала Наталія Білоус. Авторка розкриває зміст боротьби киян за автономію та подає відносини з урядовцями під кутом патронально-клієнтарних зв'язків. Учена робить висновки, що впродовж тривалої боротьби за збереження міської автономії зростає становище свідомість і солідарність київських міщан [1, с. 81; 2]. Окремим сюжетом йдуть відносини киян із запорожцями які, до речі, були досить напруженими.

Дмитро Вирський у докторській дисертації ще раз актуалізував принцип Омеляна Пріцака про державність як структуротворчий елемент історії України [4, с. 2, 3]. Прив'язуючи «вітчизняну» історіографію до території, тобто держав і спільнот, які функціонували в «Україні», Д. Вирський розширює межі історичного дослідження від україністики-українознавства до позанаціонального, мультикультурного усвідомлення минулого нашої держави. До кола українських історіографів Речі Посполитої потрапило й декілька вихідців з міщанського стану. Правове становище українського міщанства у Великій князівстві Литовській та королівстві Польській досліджує у своїх публікаціях львівський історик Андрій Заяць. Автор звертається до відносин між шляхтою та міщанами та доходить висновку про неспроможність міщанства лобювати власні інтереси в загальнодержавних масштабах [9, с. 154].

Досліджуючи правове становище та місце міщанства в політичній системі Речі Посполитої, вчені звертають увагу на слабкість та безправність городян. Наголошуючи на «становій розмитості», історики залишали осторонь сферу суспільно-політичних поглядів українського міщанства.

Ґрунтуючися на аналізі нарративних (оповідних) джерел, тобто публіцистиці, мемуарах та епістолярі, творчих наукових матеріалах тощо, ми спробуємо реконструювати той пласт суспільно-політичної

свідомості що торкався місця міщанства в державі. Пріоритетом для нас будуть погляди самих міщан як стану, формально виключеного з політичного життя Речі Посполитої. Особливий акцент буде зроблено на українські землі як такі, що мали особливий прикордонний статус та вирізнялися етно-конфесійно з-поміж решти коронних земель.

У структурі Речі Посполитої з погляду деяких шляхетських письменників XVI–XVII ст. для міщанства не знаходилося місця [28, с. 53]. У концепції польського суспільства Миколая Рея, де селяни працюють, шляхта воює, а духовенство молиться, місця для міщанина-купця та ремісника не знаходиться. Практика поділу суспільства на три стани (священики, рицарі, селяни) походить із середньовіччя. Аргументував та виправдав цю концепцію Мацей Стрийковський у власній «Хроніці» за допомогою цитат з Біблії [27, с. 481]. У публіцистиці Речі Посполитої другої половини XVI ст. зустрічається й дихотомічна структура суспільства. Мартин Кромер в та Ян Красіньські у своїх «Полоніях» поділяли суспільство на правлячу верству (шляхта) та тих, ким керують (селяни та міщани) [28, с. 56]. Станіслав Оріховський-Роксолан у «Політиці королівства Польського», аргументуючи підлеглість міщан вищим станам, висловлював думку, що не можна «одночасно Богу правдиво слугувати й торгувати; також й ремісник гаптуванням [*вишивка золотими або срібними нитками*] займаючись, й ту віру що має, забувати мусить. Ремісник та купець добре та цнотливо жити не можуть. Бо як ремесла, так і купецтва без шахрайства не буває» [24, с. 58]. Щоправда, публіцист вважав, що без орачів, ремісників та купецтва Польща існувати все ж не зможе.

Принизливе ставлення до міщан та селян закидав полякам публіцист із теренів Великого князівства Литовського, за походженням міщанин, Августин Ротундус. У творі «Розмова поляка з литвином», який був полемікою зі Станіславом Оріховським, Ротундус писав: «тому що ви нижчі стани утискаєте, їх ні за що тримаєте, стан міщанський та орачів ледве за людей приймаєте, іноді більш гордовито до них ставитеся, ніж до євреїв та підлих» [26, с. 49]. Підтвердженням того, що привілейованими колами Речі Посполитої міщанство розглядалося як джерело прибутку є відповідь кременецького старости князя Миколая Збараського міщанам на їхній лист до короля зі скаргами на утиски. Князь-староста заявив: «... я за вас королю немалу суму денег дал и вас в своїй заставе имею, а если не хотите оставатися под моим присудом, можете откупиться» [8, с. 147]. На думку А. Зайця, незважаючи на те, що значна кількість міст України була наділе-

на магдебурзьким правом, говорити про повне міське самоврядування немає підстав [8, с. 143]. Автор наводить численні приклади втручання старост у життя громади та конфліктів міщан з підстаростами.

У першій половині XVII ст. зацікавленість міською проблематикою в Речі Посполитій зростає, але негативна оцінка міщанства не змінюється. Шляхта розглядала міста як джерело сталого прибутку. В цілому ж, міщанство виступало економічним конкурентом для шляхти. Тому на сторінках творів шляхти міщанин – це крадій, брехун й причина занепаду Польщі. Навіть селяни з пострахом дивилися на місто. Щоправда, ворогами найчастіше виступали великі міста, такі як Краків, Варшава, Гданськ, Львів.

На захист ремісників став Себастьян Петрицій, міщанин із Пілзена, професор Краківської академії. Він закидає шляхті, що ті ставляться до міщан та селян як до бидла [25]. Наводячи приклади з історії, та пригадуючи наміри предків, Петрицій закликає панівну верству долучити до політичного життя «плебеїв», адже це, за його думкою, зміцнить державу. Про своє жалюгідне становище заявляли й інші міщани. Шляхта досить пильно боронила свою «лицарську» окремість од «плебеїв». У сеймових постановках можемо стрінути рішення про заборону міщанству вдягатися по-шляхетськи та носити зброю. Позиціонуючи себе як людей військових, шляхта підпадала під гостру критику з боку міщан за неналежне виконання функції захисту держави та міст. Після поразки польських військ під Жовтими Водами С. Кушевич сумнівався у цілковитій здатності польської влади організувати належну відсіч «повстанцям». Як і багато інших міщан, він виступав із критикою свавільства шляхти у державі та був прибічником сильної центральної, тобто королівської влади. Під час облоги Львова козацько-татарськими військами С. Кушевич закидає магнатам й шляхті: «Вороги міст побачать, як їх треба боронити. Ті, що на сеймах і сеймиках так затято нападали на нас, нехай прийдуть тепер і замінять нас» [16, с. 119]. За словами львів'янина «шляхта збиралася воявати більше золотом, ніж залізом».

Основні засади правового становища міщан містилися у міських привілеях, литовських статутах, сеймових конституціях і постановках. У королівських привілеях на магдебурзьке право часто натрапляємо на формулювання: «звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів... так, щоб перед будь-ким з них у великих і малих справах міщани не відповідали, а тільки – перед своїм війтом» [17, с. 29]. Таким чином, міська громада мала повну

господарську та судову автономію. Незалежне судочинство, обмежене територією міста, трансформувалося у свідомості міщан під впливом ідей Відродження в античні погляди на місто як окрему державу.

Проте юридичний статус міщан був наслідком ідеологічних поглядів пануючої шляхетської верстви та політичної в'ялості самого міщанства. Слабкість бюргерської верстви у політичній системі Речі Посполитої багато істориків пов'язує, по-перше, з неспроможністю міщанства об'єднатися для спільної боротьби з шляхетсько-магнатською конкуренцією; по-друге, зі слабкістю самої королівської влади, яка не зуміла використати «третій стан» як противагу впливовим князівсько-магнатським родам та шляхетським «вольностям». Міщанство Речі Посполитої, на відміну від городян деяких західноєвропейських країн, так і не домоглося права представництва на сеймах. Після утворення Гетьманщини, міщани постійно добивалися від гетьманського правління, царського уряду чіткішого визначення їхнього соціального статусу, прагнули якомога далі «відірватися» від надмірно експлуатованого та залежного селянства [7, с. 424]. Проте досягти права участі у державному житті їм так і не вдалося. Виключене з політичного життя держави, міщанство невпинно втрачало інтерес до «великої» політики й зосереджувалося на проблемах локальних, особистих, таких як відносини з воєводськими та старостинськими урядниками, або ж на події у сусідніх державах / регіонах, якщо це якось впливало на торговельні справи міщан.

Місце міщанства у політичній системі Речі Посполитої, яке вони самі собі відводили, можна з'ясувати на підставі аналізу фразеологічних зворотів патріотичної тематики. Дослідження «плебейської» літератури дає підстави стверджувати, що патріотична риторика міщан запозичена із взірців державного патріотизму Цицерона та Сенеки. Для більшості письменників Ренесансу слово «вітчизна» позначало місце (територію) народження, інколи, навіть, на противагу державі – Речі Посполитій. Автор діаріуша з часів Хмельниччини, мешканець Львова, вважав, що батьківщину можна або вибрати, або отримати її від народження: «...містові цьому [Львову], яке деякі вибрали собі за батьківщину (pro patria) шляхом прийняття міського [права] (per adoptionem juris), а деякі від природи (per naturam)...» [11, с. 318].

В епоху Бароко семантика слова «Батьківщина» розширюється. Це й синонім держави (у контексті обов'язків та заслуг), влади (у контексті нагороди та кари), та, власне, місце народження. Терміни «patria», «ojczyzna», «отчизна» найчастіше вживалися для де-

кларування почуття домашнього затишку та родини. На поширеність поняття «вітчизна» у розумінню територіальним («земля отчизна», «ojcowizna») у міщанському середовищі вказують часто вживані близькі за значенням терміни «край», «земля», «державна», «область», «сторона». У міщанських хроніках відчуття спільноти моральної, культурної, локальної традиції переважали над почуттям «родовитості» та спільноти політичної (які домінували в шляхетських концепціях «роду-gens» та «сарматського народу»). Річ Посполита усвідомлювалася не зі шляхетсько-державними інститутами, а з самою територією цієї держави. Часто термін «річ посполита» вживається для позначення мешканців міста.

Автори міських хронік мусили записувати найважливіші події у політиці Речі Посполитої, однак перевагу вони все ж віддавали тематичі регіональній. Як виняток тут становлять хіба що столичні Краків та Вільно, які мали шляхетські права, та Львів, який був нобілітований у 1658 р. Автори міських хронік, принаймні цих міст, мусили записувати найважливіші події у політиці Речі Посполитої. Натомість письменники Львова, Замостя, Любліна чи Києва (формально також привілейованих міст), подаючи загальнодержавну інформацію обмежувалися нотуванням найгучніших подій: війна з Московським царством, рокош Зебжидовського, смерть чи елекція короля тощо. Навіть війни польсько-литовської держави не завжди знаходили відбиток у літописах міщан. Лише коли воєнні події безпосередньо торкалися міста, або у воєнних кампаніях брали участь його урядники та мешканці. Так, наприклад, Петро Кунащак у своєму реєстрі витрат під 1672 р. згадує про війну з Османською імперією лише тому, що військові події становлять загрозу для його справи: «Року 1672, 14 серпня. Коли був неспокійний час, відправляючи до Ярославля зятя свого Івана Мазанського, дав йому для збереження, у зв'язку з небезпечністю тут у наших краях 285 зол. в талярах і вуртах старих, рахуючи їх за старою лічбою, шелягами теперішніми також дав йому зол. 200, полотно тонкого штук 12 з відбілювання...» [15, с. 95]. Як бачимо, тяжку війну для Речі Посполитої він називає «неспокійним часом», а в нотуванні зосереджується на фінансовому звіті, щоб мати можливість розрахуватися із зятем після настання спокою у краї. Це зрозуміло, бо ці записи мали характер бухгалтерських книг. І все ж дивує надмірна прохолодність до воєнних подій, що відбувалися зовсім поруч зі Львовом і становили велику загрозу як місту, так і життю його мешканців,

про що сам Кунацак лише коротко записав: «Облога турками міста Львова була в 1672 р.» [15, с. 96].

Львів'янин Зіморевич жив у об'єднаній Речі Посполитій, але, оповідаючи про часи боротьби за Галицько-Волинську спадщину між Литвою і Польщею, завоювання Казимира на Русі називає «звільненням від незаконних володарів литвинів» [10, с. 65]. Тобто, обираючи між двома частинами своєї держави, Бартоломій коронну її частину сприймає як власну, а князівство Литовське як щось чуже та, навіть, вороже, хоч і в минулому. Зіморевич був католиком і, відповідно, відносив себе до польської нації (адже католики-литвини у Львові не існували). Однак проявляється й регіональний патріотизм – називає Русь, приєднану до Польщі, правою рукою королівства Казимира Великого. А найголовнішим містом на Русі був, звісно, Львів, який й возвеличує Зіморевич у своїй хроніці. Тобто, ми можемо вичленили такі рівні патріотизму Зіморевича: загальнодержавний (Річ Посполита); державний (корона, король); регіональний (Русь, Руське воєводство); міський (Львів). Сам факт написання хроніки Львова є проявом «міського» патріотизму. У «Потрійному Львові» Зіморевич не випадково зупиняється на подіях, пов'язаних із просуванням турків-османів на Балканах та у Причорномор'ї (завоювання Греції, підкорення Бессарабії, Волощини / Мультян, підкорення Кафи, Кілії, Білгорода тощо). Адже саме на цьому напрямку була зорієнтована торгівля львівських купців. Натомість північна та західна політика Речі Посполитої не знайшла собі місця на сторінках львівської хроніки.

Для міщан завжди існувало два рівні влади – королівська/державна, котра уособлювалася в посаді воєводи чи старости, та міська, тобто магістрат. Автор так званого «Київського літопису першої чверті XVII століття», оповідаючи про важливі події, що відбувалися у Києві за його життя, вказує не тільки ім'я тогочасного воєводи, а й перелічує міських урядників – вїйта та бурмистра: «Рок 1616: при великом короли Августе а пану воєводе киевскомъ Жолковскомъ Станиславе старанием и накладом панов киевских, на тот час пана воита Федора Ходьки и пана бурмистра Мафея Мачохи, и всего посполства места Киевского...» [13]. Більшість записів літопису стосується Києва і київських монастирів або опису стихійних явищ. Підкреслена увага до київських патрицій свідчить про симпатії і, відповідно, про політичні і соціальні орієнтири самого Кирила Івановича – вірогідного автора літопису.

Висловлюючи свої патріотичні почуття у різноманітних трактатах та листах до урядовців, українські міщани у той самий час під різноманітними приводами намагалися уникнути військової служби поза межами міських брам та позбутися різноманітних військових повинностей. Так київські міщани, отримавши у 1621 р. королівський універсал про участь міст та містечок у посполитому рушенні, у листі до київського воеводи Томаша Замойського просили звільнити їх від цього обов'язку. Кияни мотивували це тим, що їм не відомо яким чином готуватися до походу, якою повинна бути чисельність ополчення, адже подібних випадків не траплялося, а в міських правах про це нічого не написано. Скаржачись на свою убогість і цілковиту неспроможність власним коштом організувати військо, кияни зазначали, що вони, на відміну від мешканців інших міст, не тримають жодних фільварків, ґрунтів, сіл, а їхні доходи від торгівлі через воєнні дії зменшилися [3, с. 282].

Латинський термін «*patria*», польський «*ojczyzna*», староукраїнське «отчизна» по відношенню до ранньомодерної доби мали інше смислове навантаження, ніж вони мають у Новітній час. У XVI–XVII ст. батьківщина/отчизна це: маєток, успадкований від батька; місце народження; держава. Вживання терміну у міському середовищі у значенні «держава» мало свої особливості/відмінності. Для городян це не тільки вітчизна ідеологічна, тобто королівство Польське чи Велике князівство Литовське, а й мала батьківщина – провінція, чи, власне, саме місто (на взірць полісів Давньої Греції стародавнього Риму або ж сучасних їм італійських міст-держав – Венеції, Падуї тощо).

Ще одним цікавим проявом «патріотичних» почуттів міщан Речі Посполитої був мовний патріотизм. Ось як, наприклад, Бартоломій Гроїцький обґрунтовує своє прагнення написати саме польською мовою збірку законів для міст, що існували за магдебурзьким правом: «Пам'ятай [читач], що до цього часу, хоча й всі міщани та сільський люд у Короні Польській більше двохсот років судиться правом німецьким магдебурзьким, не було жодного поляка, котрий, захопившись справами громадськими та святою справедливістю, не бажав би своїм братам-полякам порядок цього закону власною їх мовою видати» [22, с. 14]. Й далі: «Як інші народи власною мовою права Божі та людські мають, щоб й поляки в тому не відчували себе обмеженими». Тобто не тільки практичні потреби муніципального судочинства, не тільки для зручності юристів, а й заради почуття єдності у поля-

ків (у даному випадку мовної єдності) Гроїцький взявся за переклад «саксонських» законів з латини на польську. Схожі мотиви можемо знайти у віршах Гавріїла Дорофієвича на пошану Олександра Балабана за допомогою котрого твори Іоанна Златоуста були перекладені «на язык славный / наш словенский, mezi многими стародавний, / котрый нам, якъ и писмо, от Бога дарован / и ту, в нашем краю, барзей выполерован...» [20]. Звісно, ніхто з них не мислив у рамках сучасного терміна «нація», але обидва ведуть розмову про спільність мови як об'єднуючий фактор для мешканців певної території. Нагадаємо, що саме в цей час виходять друком підручники зі слов'янської граматики Мелетія Смотрицького, Зизанія Тустановського та Памви Беринди. Отже, і у мовному питанні міщани знаходяться в авангарді проблеми.

Таким чином, у міщан можна виділити два типи патріотизму – загальнодержавний та регіональний. На нашу думку, немає підстав виключати з «політичного народу» (як називала себе шляхта) інтелектуалів міщанського походження, які зробили вагомий внесок у створення та розробку ідеології «сарматизму» разом з приналежною до неї групою шаблонів патріотизму державного.

З погляду на те, що шляхта Речі Посполитої перебувала у статусі панівної, елітної верстви, не дивним виглядає прагнення багатьох міщан наслідувати їх стиль життя. У своїй польськомовній поемі «Фліс» («Плотогон») Себастьян Фабіан Кленович оспівує не купецтво, яке Вислою постачало збіжжя до Гданська, міщанин возвеличує працю шляхтича-землероба, котрий не ризикує власним здоров'ям заради наживи, а спокійно відпочиває після жнив біля домашнього вогнища: «Засяде собі при вогню сосновим / при келиху просторим. / Може не заздрити купецтву, міщанам / може не дивитись на Гданська товари» [23, с. 43]. Річ у тім, що сам Кленович походив із невеликого містечка, а все доросле життя мешкав у Любліні, котрий також не був великим містом. Як і багато заможних мешканців міст тогочасної Речі Посполитої, Себастьян Фабіан, окрім, власне, міських занять, був долучений до рільництва та тримав фільварок й млин. На думку польської вченої Марії Богуцької, присвоювання собі елементів шляхетської культури у свідомості городян було засобом подолання станового бар'єра між міщанством та шляхтою. Аграрний спосіб життя наближав бюргерів до привілейованого лицарського стану [21, с. 205]. Міста XVI–XVII ст., навіть такі великі, як Львів чи Варшава були ще тісно пов'язані з сільським способом життя. Майже кожний передміщанин мав у своєму дворі город, а мешканці середмість воло-

діли виноградниками та садибами за містом. Для багатьох міщан ідеалом було зем'янське життя. Домінування шляхетських взірців способу існування підштовхувало міщан вкладати зароблені капітали у придбання сіл та земельних маєтків. У XVI–XVII ст. траплялися випадки, коли важко було відрізнити деякі міста від села. Вулиці Києва, столиці воєводства, купцю з Гданська, що багато років мешкав у Львові, Мартину Груневегу нагадували сільську місцевість: «у Києві йдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі, покрученими, нерегулярними вулицями» [5, с. 207]. Основним критерієм для визначення статусу поселення у такому випадку ставало юридичне визначення, що було зафіксовано у різноманітних королівських та великокнязівських привілеях.

Отже, незважаючи на пасивність міщанства у створенні власного станового представницького органу у державі та жорстку конкуренцію з боку шляхти, все ж таки не можна казати про повне виключення бюргерства з політичного життя. Значна кількість міщан обіймала різноманітні посади у державних органах, багато городян були присутні в інтелектуальному житті Речі Посполитої. Публіцисти, вихідці з міст, відстоювали право «плебеїв» на участь у політичному житті держави та соціальної справедливості, адже саме на представниках низів трималася економіка Польського королівства та Великого князівства Литовського. Навіть у такій сфері виключно лицарсько-шляхетського заняття як війни, міщани були не сторонніми спостерігачами, адже обов'язок захисту міст покладався на плечі самих городян. Більше того, старостинська та воєводська адміністрації часто залучали бюргерство до військових кампаній поза межами міських мурів, щоправда це викликало опір з боку самих міщан. Прагнучи потрапити до кола суспільної еліти, міщани йшли шляхом наслідування шляхетських взірців життя та спробою набути нобілітації. Замість того, щоб виборювати права власного стану, заможні міщани намагалися перейти у шляхетський стан. Решта зосереджувалася на проблемах власного міста. У хроніках міщанських відчуття спільноти моральної, культурної, локальної традиції переважали над почуттям «родовитості» та спільноти політичної (які домінували в шляхетських концепціях «роду-gens» та «сарматського народу»). Річ Посполита усвідомлювалася не з шляхетсько-державними інститутами, а з самою територією цієї держави. Часто термін «річ посполита» вживається для позначення мешканців міста.

Бібліографічні посилання

1. **Білоус Н.** Відносини київської міської влади з воєводами в 1559–1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади / Н. Білоус // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.7. – 2007. – С. 67–82.
2. **Білоус Н.** Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.
3. **Білоус Н.** Київські міщани на службі Речі Посполитої / Н. Білоус // Україна крізь віки : зб. наук. пр. на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія / відповід. ред. О. Онищенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 269–290.
4. **Вирський Д. С.** Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Д. С. Вирський. – К., 2003. – 37 с.
5. **Груневег М.** Славнозвісне місто Київ / М. Груневег; пер. з нім. Я. Ісаєвич // Всесвіт. – 1981. – № 5. – С. 206–211.
6. **Грушевський М.** Історія України-Руси. Т. 5. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1998. – 687 с.
7. **Гуржій О. І.** Міщани / О. І. Гуржій // Історія української культури : у 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / Б. Є. Патон (голов.ред.), В.А. Смолій (ред.) – К. : Наук. думка, 2003. – С. 421–427.
8. **Заяць А.** Вплив старостинської влади на функціонування міських громад Правобережної України в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 20. – С. 143–151.
9. **Заяць А.** Правове становище міщан Правобережної України в XVI – першій половині XVII ст. / А. Заяць // Ефективність державного управління : Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 23. – С. 149–157.
10. **Зіморевич Б.** Потрійний Львів, тобто хроніка міста Львова / Б. Зіморевич; пер. з лат. Н. Царьова // Часопис «І». – 2003. – № 29. – С. 28–67.
11. **Зубрицький Д.** Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький; пер. І. Сварник. – 2-е вид., випр. і доп. – Л. : Центр Європи, 2006. – 606 с.
12. **Ісаєвич Я. Д.** Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич. – К. : Наук. думка, 1966. – 249 с.
13. Київський літопис першої чверті XVII століття / Вступна стаття та упоряд. В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 2. – С. 107–120; №5. – С. 103–114.
14. **Компан О. С.** Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.

15. **Кунащак П.** Родина хронічка XVII ст. / П. Кунащак; пер. з пол. М. Хомишин // Жовтень. – 1987. – № 4. – С. 90–102.
16. **Кушевич С.** Листи зі Львова / С. Кушевич; пер. з пол. та уклад І. І. Сварник // Жовтень. – 1980. – № 4. – С. 114–125.
17. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль. – Л.: Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львівський національний університет ім. І. Франка. – 2-ге виправлене видання (електронний варіант), 2010. – 544 с.
18. **Сас П. М.** Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) навч. посіб / П. М. Сас. – К. : Либідь, 1998. – 296 с.
19. **Сегеда Р. А.** Київ у державній системі Речі Посполитої 1569–1648 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. А. Сегеда. – К., 2007. – 15 с.
20. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В.П. Колосова, В. І. Крекотень. – К. : Наук. думка, 1978: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: [<http://litopys.org.ua/ukrpoetry/anto24.htm>].
21. **Bogucka M.** Obraz miasta we «Flisie» Sebastiana Fabiana Klonowica / M.Bogucka // Miscellanea historic-archivistica. – Т. 11. – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 205–210.
22. **Groicki B.** Porządek sadow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Krakow, 1630 / B. Croicki. – Wyd. K. Koranyj. – Т. 1. – Warszawa: Wydawnictwo prawnicze, 1953. – 258 s.
23. **Klonowic S. F.** Flis, to iest spuszczenie statkow Wisłą y inszemi rzekami do niey przypadaiącemi S. F. Klonowic// Klonowic S.F. Dzieła. W 2 t. / Oprac. J. N. Bobrowicz. – Т. 1. – Lipsk: Breitkopf et Haertel, 1836. – S. 11–98.
24. **Orzechowski St.** Ziemianin i policya krolestwa Polskiego / St. Orzechowski. – Krakow: Nakl. Ksiegarni D.E. Friedleina, 1859. – 182 s.
25. **Petrycy S.** Pisma wybrane. Т. 2 / S. Petrycy; Opracował W. Wąsik. – Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1956. – 551 s.
26. **Rotundus A.** Rozmowa Polaka z Litwinem / Wyd. J. Korzeniowski. – Krakow: W drukarni uniwersytetu Jagiellonskiego, 1890. – 91 s.
27. **Strykowski M.** Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi / M. Strykowski. – Wyd. M.Malinowski. – Т. 2. – Warszawa: Naklad Gustawa Leona Glucksberga, 1846. – 572 s.
28. **Wyrobisz A.** Mieszczanie w opinii staropolskich literatów / A. Wyrobisz // Przegląd historyczny. – Tom LXXXII. – Zeszyt 1. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991. – S. 51–77.

Надійшла до редколегії 23.01.2013

УДК 94 (477) «18»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. П. ДРАГОМАНОВА*

Показано основні історіографічні віхи драгомановської шевченкіани. Розкрито дискусійні аспекти генезису та сутності ідейних поглядів, оцінки непересічного поетичного таланту та суспільного впливу творчості Т. Г. Шевченка в теоретико-методологічних та публіцистичних інтерпретаціях творчої спадщини М. П. Драгоманова.

Ключові слова: драгомановська шевченкіана, постать Т. Г. Шевченка, творча спадщина М. П. Драгоманова.

Показаны основные историографические вехи драгомановской шевченкианы. Раскрыты дискуссионные аспекты генезиса и сущности идейных взглядов, оценки непреходящего поэтического таланта и общественного влияния творчества Т. Г. Шевченка в теоретико-методологических и публицистических интерпретациях творческого наследия М. П. Драгоманова.

Ключевые слова: драгомановская шевченкиана, личность Т. Г. Шевченка, творческое наследие М. П. Драгоманова.

У 1879 р. М. П. Драгоманов видрукував свою фундаментальну працю «Шевченко, українофіли й соціалізм», яка важлива з погляду на його бачення формування і становлення ідейних поглядів Т. Г. Шевченка, підходів до оцінок ідейної та творчої спадщини Кобзаря. У своїй монографії мислитель розкрив велич Т. Г. Шевченка для українства і звернув увагу на те, що «досі ніхто не зваживсь докладно розсудити» про постать великого поета на тлі тодішньої епохи. На прикладі творчості П. О. Куліша М. П. Драгоманов показав, що оцінки стосовно Кобзаря коливалися від апологетичних до негативних. Так, М. І. Костомаров розглядав Т. Г. Шевченка як «обранця народу». Спадщину українського поета прагнули оцінити й західноукраїнські діячі, зокрема Ом. Партицький, Є. Згарський, Ом. Огоновський, В. Барвінський,

Є. Желехівський, розкриваючи різні аспекти його світогляду. Проте, на думку М. П. Драгоманова, і надніпрянських, і галицьких українських діячів – «обожателів» Кобзаря – у ставленні до свого «пророка» об'єднувало те, що їхній погляд визначався не об'єктивністю й історичністю, а абсолютністю [4, с. 7, 8–13, 22–24].

У цій же праці М. П. Драгоманов окреслив теоретико-методологічні засади свого дослідження, порушивши питання про необхідність історичного й об'єктивного вивчення постаті Т. Г. Шевченка як поета і громадського діяча. Проте, на думку мислителя, це непросте завдання з погляду на відсутність докладних звісток та на неупорядкованість навіть творчої спадщини Тараса Григоровича, прикладами чого стали празьке (1876) й женецьке (1878) видання «Кобзаря» [4, с. 26–28].

М. П. Драгоманов акцентував увагу читача на тому, що не тільки молодий, а й середній період життя Т. Г. Шевченка, зокрема його перебування у Києві, Варшаві й Петербурзі, маловідомий. Ведучи мову про середній вік життя великого поета, М. П. Драгоманов відмітив впливи на нього панства Чернігівщини й Полтавщини, де він мав багато приятелів. Серед цього шевченківського кола спілкування він назвав кн. М. Г. Рєпніна-Волконського, гр. Я. П. де Бальмена, В. А. Закревського та С. А. Закревську. На основі згадок О. С. Афанасьєва-Чужбинського з «Воспоминаний о Т. Гр. Шевченке» (1861) М. П. Драгоманов побачив, що в цьому колі лівобережного дворянства ширилися європейські політичні думки, зокрема ідеї Французької революції, які справили вплив на Кобзаря.

У цей же період Т. Г. Шевченко цікавився й польськими книжками та журналами, творчістю А. Міцкевича. У Києві поет вивчав джерела про Я. Гуса та про гуситів. Проте М. П. Драгоманов цілком реалістично представляв життя Т. Г. Шевченка періоду 1843–1847 рр. як таке, що не мало в нього «ніякого систематичного погляду на життя й працю, який дає тільки систематична ж наука». За умов відсутності систематичної освіти та наявності лише знань Біблії, яку пізнавав у дяка, «Історії русів» і тих, що виніс із Академії мистецтв, кажучи словами М. П. Драгоманова, «тільки незвичайна врода (талант) поета та його мужицтво виводили його на просту дорогу з того туману, в якому його держала така наука» [4, с. 37, 38–40].

Аналізуючи чинники ідейних впливів на світогляд Тараса Шевченка, М. П. Драгоманов відмічав також київських друзів Кобзаря періоду Кирило-Мефодіївського братства. При цьому він стверджував,

що Т. Г. Шевченко приїхав із Петербурга до Києва «з готовими думками про волю України від московських царів», а відтак «не вчені братчики йшли попереду поета, а поет випередив їх». Серед звісток про Т. Г. Шевченка тієї доби Михайло Петрович особливо відмітив статтю «Україна» в «Колоколе» О. І. Герцена (1860) та витяг зі статті «Жизнь Куліша» (Правда, 1868) [4, с. 28–30, 33, 34].

На відміну від українського громадського діяча Ф. К. Вовка (д. Сірка) М. П. Драгоманов не ідеалізував Кобзаря. Тому мислитель виступав проти того, щоб характеризувати Т. Г. Шевченка за допомогою певних штампів, таких як «народний письменник», «избранник всего народа», «у котрого вилився увесь мужицький український світогляд, усі народні інтереси». Він заперечував те, що митець українського слова нібито був учителем, що писав для мужиків. Прагнувши зрозуміти зміст Шевченкової творчості, М. П. Драгоманов показав еволюцію поглядів поета від романтизму до реалізму з правдивими картинками щоденного життя, образами чиновництва, панства, солдатчини, москалів, українців, дівчат, горя політичного та соціального. На думку мислителя, Т. Г. Шевченко не був послідовним раціоналістом, а «кидавсь од безбожних викликів до віри в суд божий» [4, с. 41, 42–45, 48, 49].

М. П. Драгоманов віддав належне Т. Г. Шевченку в осмисленні проблеми волі в державі й громаді, в усвідомленні проблеми соціальної нерівності. При цьому мислитель розглядав погляди Кобзаря з цієї проблематики не статично, а динамічно, в розвитку за часів середнього і пізнього життєвого періоду. «История Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського оживила історичну пам'ять Т. Г. Шевченка, яка жила в його свідомості на генетичному рівні. На цьому ґрунті особливе значення набула «Історія русів», яка запанувала у світогляді поета ідеями українського автономізму і козацького республіканізму. Водночас М. П. Драгоманов не поділяв думку М. І. Костомарова про те, що Т. Г. Шевченко ніколи не мав «мечтаній о местной независимости», і навіть аргументи на користь протилежної точки зору.

Мислитель показав, що в 1846–1847 рр. Т. Г. Шевченко відійшов від «козацько-гетьманського сепаратизму 1845 р.», від гетьманського козаколюбства, від городового гетьманського духу і наблизився до низового, запорозького світосприйняття козацького періоду української історії. У цьому, на думку М. П. Драгоманова, виявився «справді незвичайний нюх, навіть нюх історика». Разом із тим нестача наукових знань про минуле й сьогодення призвела Т. Г. Шевченка до певної іде-

алізації старовини XVI ст., а розвінчання слави Гетьманщини, ненависть до Московського царства і нелюбов до влади Речі Посполитої не супроводжувалися висуненням «провідної ідеї», яка б надала Україні історичну перспективу [4, с. 53–55, 57–60].

М. П. Драгоманов вступив у полеміку з Ф. К. Вовком (д. Сірко) щодо соціалістичного характеру ідейних поглядів Т. Г. Шевченка. На думку українського політичного діяча, Кобзар цілком природно виступав проти кріпацтва селян, показував економічний бік царства, але зовсім не був ознайомлений зі спадщиною соціалістів XIX ст. Його соціальні погляди склалися під впливом реальної кріпосницької дійсності, Біблії та споминів про українське гайдамацтво, але за своїм змістом не можуть бути поставлені в один ряд з європейськими соціалістами того часу [4, с. 63, 65, 67, 70].

За твердженнями М. П. Драгоманова, Т. Г. Шевченко не належав не тільки до соціалістів, а й до дійсних революціонерів, не став навіть постійним громадським, «політично-соціальним» діячем. Адже в Кобзаря «не було міцної й ясної думки про поступ в історії, бо її й не могло бути в чоловіка, який думкою стояв на церковному ґрунті, не мав європейської науки й знав тільки російське життя часів Миколи І». Водночас М. П. Драгоманов характеризував Т. Г. Шевченка як «найгарячішого й найреволюційнішого думками між братчиками». Втім Михайло Петрович не ідеалізував діяльність Кирило-Мефодіївського братства, називаючи його «зародком практично працюючого українського руху». Аналізуючи останні роки життя Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманов критично ставився до того, щоб називати Кобзаря «практичним революціонером, а й практичним громадянином узагалі» [4, с. 75–77, 88].

М. П. Драгоманов вважав, що критично-історичний перегляд життя та діяльності Т. Г. Шевченка буде повчальним для українолюбців, українських громадянців. Насамперед, такий перегляд навчить, що «Кобзар» «є вже річ пережита». Хибами всієї української громади було й те, що вона не спиралася на впорядковану організацію українолюбців і народолубців, а відтак не висунула власної сміливої й вільної ініціативи. Слабкість українського руху спричинялася й зовнішніми обставинами: руїною, поділом України, її державною централізацією під владою імперії й перетворенням на провінцію. Все це не могло не позначитися й на життєвій і творчій долі Т. Г. Шевченка, який, за словами мислителя, був не обробленим золотом, не мав думок про прогрес історичний [4, с. 100, 101].

Останнє обумовлювалося не тільки тим, що Кобзар не долучився до європейської науки, а й «обірваністю» української історії, відсутністю в ній «поступу національного збору» і «крайової невіддільності». Зазначені чинники М. П. Драгоманов називав «темним і хитким ґрунтом», до якого прийдеться спуститись українським соціалістам, якщо вони визнають Т. Г. Шевченка однодумцем й захочуть ««одягти європейський соціалізм в одягу» думок і мрій українського селянства». Причому мислитель відмічав, що в Україні немає міського життя. Український політичний діяч вважав актуальним завданням «спинити б утікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й породу й причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві» [4, с. 118, 121, 132].

У 1880-х рр. М. П. Драгоманов знову вдавався до осмислення ролі та значення великого Кобзаря, адже збереження історичної пам'яті про нього залишалося актуальним завданням дня. У статті «Что такое украинофильство?» (1881) М. П. Драгоманов, полемізуючи з відомим публіцистом журналу «Русское богатство» ліберально-народницького напрямку Л. А. Паночині (Л. Алексеевим), стверджував, що українофільство – рух «цілком правдивий і прогресивний», до якого належав Т. Г. Шевченко [5, с. 454–455].

У замітці «Війна з пам'яттю про Шевченка» (1882) М. П. Драгоманов показав, що «з могилою українського поета давно вже ведеться глуха війна, до якої покvapно прикладає рук премудра російська адміністрація». Навколо могили Кобзаря почали ширитися чутки, ініційовані поміщиками, про неї як «Мекку українських хлопоманів і хлопів», про «закопані ножі», про «нову гайдамаччину». Внаслідок цього за могилою поета було встановлено нагляд. Надійшли звістки, що сама згадка про Т. Г. Шевченка вважалася проступком [4, с. 146–147].

В «Автобиографической заметке» (1883) М. П. Драгоманов вів мову про вплив Т. Г. Шевченка на українську студентську молодь університету св. Володимира в Києві, яка мріяла про встановлення в Україні «старої козацької республіки і про повстання селян» на кшталт поетично описаної Кобзарем гайдамаччини 1768 р. Проте такі радикальні настрої були притаманні меншій частині студентів-українців. Більшість із них не виходила за межі національного культурництва [3, с. 43–44].

Як свідчить лист М. П. Драгоманова до Київської Старої Громади від 8 лютого 1886 р., постать Т. Г. Шевченка, безсумнівно, мала вплив на український рух пореформених років. «Увесь прихильний українству рух в 60-ті роки, – писав Михайло Петрович, – був на кредит віршів Шевченка, таких як «Сон», «Кавказ» і т. ін.». І попри всі труднощі утвердження ідеології українського руху, український мислитель стверджував, що «... тим часом все-таки Шевченка в кишеню не сховаєш...» [4, с. 525, 529].

У тому ж листі до київських громадян він визнавав: «Я був загнавсь думкою, що Шевченко – вже пережитий фазис, що новий укр[аїнський] рух піде далі, по новосвропейській дорозі, а тепер бачу, що не тільки маса українофілів, а й українофільські писателі не тільки в Галичині, а й в Росії ще не догнали й Шевченка років на 10–20» [4, с. 540]. Оцінюючи стан української літератури 1880-х рр., М. П. Драгоманов дійшов висновку про «явний упадок ідейний і навіть чисто літературний». На його думку, поезія того часу майже не оновлювалася новими мотивами, а переспівувала творчість Т. Г. Шевченка, переважно «його козакофільство й формальний націоналізм» [3, с. 461].

У тому ж 1886 р. М. П. Драгоманов написав у Женеві лист «Двадцятип’ятилітні роковини смерті Т. Шевченка і галицькі народівці». У ньому зазначалося, що ідейні прапори народівців «мають мало спільного з ідеями Шевченка і його українських прихильників». Адже поет не належав до апостолів якого-небудь клерикалізму, проте «явно виходив навіть за границі традиційного християнства». М. П. Драгоманов нагадав основні гасла українських прихильників Т. Г. Шевченка 1873 р.: федералізм у справах національно-політичних, демократизм у справах соціальних і раціоналізм у справах культурних. До інтересів русино-української нації, на думку мислителя, «далеко більше підходять засади партій радикально-прогресивних, ніж консервативних», а найменше – «ідеї і цілі партії клерикально-ультрамонтанської». Чергові роковини великого русино-українського поета має стати поштовхом до заснування «*незалежної прогресивної русино-української партії*, котра би мала на оці тільки інтереси *всього* русино-українського народу...» [4, с. 148–150].

Листування М. П. Драгоманова з Київською Старою Громадою засвідчує, що український діяч опікувався справою видання творів Т. Г. Шевченка. Так, у листі до київських громадівців від 3–12 лютого 1887 р. він зазначав, що повне видання «Кобзаря» слід було б видати у світ ще 1862 р. і радів розповсюдженню цензурного видання в кіль-

кості 20 тис. примірників за останні шість років. Водночас М. П. Драгоманов уважав за необхідне поспішати з безцензурним невідомим публіці виданням «Кобзаря» [8, с. 538, 584–585].

М. П. Драгоманов докладав чимало зусиль задля знайомства західноукраїнської громади з життям і творчістю Т. Г. Шевченка. За змістом ця діяльність відзначалася різноманітністю: від поштових переказів літератури з шевченківським «Кобзарем» до направлення матеріалів про Кобзаря для друкування в місцевих часописах. Так, наприклад, у 1889 р. М. П. Драгоманов написав для книги «Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті» (Львів, 1890) три таких матеріали, зокрема до історії арешту Т. Г. Шевченка в 1859 р., про французький переклад «Катерини» та про поезії Кобзаря в народних вустах. Судячи з них, український діяч був вельми зацікавленим у тому, щоб історична пам'ять про Кобзаря ґрунтувалася на вірогідних матеріалах, які б набули більшого поширення [4, с. 277, 289–296, 565].

У праці «Добавление к автобиографической заметке для г[осподина] Leon Sichler в начале февраля 1889 [года]» М. П. Драгоманов відмічав, що в першій половині 1880-х рр. він уважав твори Т. Г. Шевченка з ідейного боку вже «пунктом пережитим». Проте незабаром він переконався, що для галицьких і російських українофілів, навіть для найрозумніших із них «потрібно ще чимало розумової праці, щоб наздогнати навіть Шевченка». У середині 1880-х рр. М. П. Драгоманов відкрив публічну передплату на видання повного зібрання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Характерно, що це не знайшло підтримки ані серед галицьких «офіційних прихильників» Шевченка, ані серед колишніх своїх українських друзів з Росії і загальмувало процес виходу у світ цього видання [3, с. 74, 75].

Між тим, як помітив М. П. Драгоманов, різні верстви громадськості пореформеної Росії цінували творчість великого українського поета. На підтвердження цього Михайло Петрович навіть позитивні оцінки стосовно Т. Г. Шевченка з боку більшості російських літературних критиків, зокрема М. О. Добролюбова, О. М. Пипіна, М. Г. Чернишевського. Винятком був В. Г. Белінський. На основі листів і щоденника Т. Г. Шевченка М. П. Драгоманов установив, що творчість Кобзаря викликала симпатію в середовищі московських слов'янофілів і петербурзьких лібералів. Він був свідком того, як читають в оригіналі й вельми емоційно сприймають Кобзаря прості великороси. Це пояснюється тим, що український поет писав живою народною мовою, ство-

рюючи яскраві образи, які завжди людям до серця. На думку Михайла Петровича, творча спадщина Т. Г. Шевченка цілком придатна для того, щоб зробити на її основі «і органічні словарі, і органічні граматки» [3, с. 83, 90, 91, 95].

У 1891 р. М. П. Драгоманов видав у світ працю «Чудацькі думки про українську національну справу», яка містить декілька високих оцінок спадщини Т. Г. Шевченка. По-перше, український мислитель поставив Кобзаря в один ряд із найвидатнішими українськими письменниками, поряд із Григорієм Квіткою-Основ'яненком, Марком Вовчком, Юрієм Федьковичем, Панасом Мирним, Іваном Франком, які засобами художнього слова розглядали не вузьконаціональні, а загальнолюдські проблеми. По-друге, М. П. Драгоманов віддавав належне Т. Г. Шевченку як одному з учасників Кирило-Мефодіївського товариства, програму якого назвав «найрозумнішим з усього, що вигадало українолюбство». У замітці «Інтерес галицько-руської літератури (Уривок)» (1893) М. П. Драгоманов відмічав велику популярність шевченкового слова серед простої української публіки, яка «розкупила десятки тисяч екземплярів «Кобзаря»» [4, с. 328, 358, 401].

Належним чином оцінюючи внесок Т. Г. Шевченка в українську національну справу, М. П. Драгоманов і в 1890-х рр. залишався на позиціях об'єктивної історичної оцінки цієї непересічної постаті. З цього погляду показовою є його праця «Т. Шевченко в чужій хаті його імені («Кобзар Тараса Шевченка». Видання Товариства імені Шевченка, ч. I–II, у Львові, 1893)» (1893). Позитивно відмічаючи вихід у світ у 1893 р. львівського видання «Кобзаря» заходами Товариства імені Шевченка, український мислитель піддав різкій критиці редактора видання О. Огоновського за цілу низку літературознавчих аспектів, а насамперед за апологетику й ідолопоклонність стосовно Т. Г. Шевченка. Натомість М. П. Драгоманов переконливо показав, що аналіз статті великого майстра українського слова має бути морально правдивим, без замовчування «несимпатичних точок» його біографії. Такий же підхід М. П. Драгоманов поширював і на творчість великого Кобзаря. Так, у замітці «Слівце про цинізм у літературі» (1893) він відмічав наявність «полови», «цинічного елементу» в шевченківській поезії, хоча при цьому стверджував, «що в нього [Т. Г. Шевченка. – С. С.], може, найменше цинічного й обсценного елементу, ніж у іншого поета...» [4, с. 404–415, 434–435].

У «Листах на Наддніпрянську Україну» (1893–1894) М. П. Драгоманов згадував, що в 1850-х рр. твори Т. Г. Шевченка таємно пере-

писувалися гімназистами поряд з поемами К. Ф. Рилєєва «Войнаровський» і «Исповедь Наливайки» і «читалися з однаковим запалом». Це й не дивно, бо творчість поета-декабриста К. Ф. Рилєєва була яскравим зразком українофільства в російському письменстві, а деякі сюжети з української історії перегукувалися у творчості двох поетів. За часів університетського навчання Михайло Драгоманов поділяв думки тих, хто не визнавав Тараса Шевченка «за готового вже великого поета». Це однак не стало перепорою того, що він проголосив одну з кращих і найрадикальніших надгробних промов під час церемонії перепоховання поета в Україні [3, с. 435–439].

У тій же праці М. П. Драгоманов знову звернувся до проблеми формування світогляду Кобзаря. Для розуміння ідейної генези Т. Г. Шевченка важлива теза М. П. Драгоманова про абсолютний зв'язок великого поета і мислителя з політичним твором «Історія русів». Більше того, він показав, що творчості Т. Г. Шевченка передували думи і поеми К. Ф. Рилєєва, «Історія русів», «Товариство об'єднаних слов'ян», «Полтава» О. С. Пушкіна, і всі ці явища літературного й суспільно-політичного життя були відомі Кобзарю, вплинули на його формування як особистості. Безсумнівно, на вільнодумний дух Т. Г. Шевченка також мали вплив його безпосередні контакти з лівобережним освіченим панством, деякі представники якого, наприклад гр. Я. П. де Бальмен, О. В. Капніст, І. П. Капніст, кн. М. Г. Рєпнін-Волконський та ін., були знайомі з ліберальними, просвітницькими ідеями Заходу і у своєму світогляді навіть не цуралися деяких народолюбних підходів стосовно українських селян. Все це потрапляло на сприятливу селянську соціальну основу геніального поета і розвивало у нього «національну свідомість і народолюбство» [3, с. 441, 450–452].

У праці «Листи на Наддніпрянську Україну» М. П. Драгоманов пропонував керуватися в оцінці Т. Г. Шевченка принципом історизму і «не підкладати» великому поету думки, що з'явилися в українолюбців уже після нього. Так, на відміну від Б. Д. Грінченка, він не вважав, що Т. Г. Шевченко ставив на меті виробляти окрему українську літературу, а користувався й російською, пишучи свої повісті і навіть «Дневник». Відтак мислитель не бачив між Т. Г. Шевченком, з одного боку, і М. І. Костомаровим та П. О. Кулішем, з іншого, великої різниці в ідеології, в українській національній самосвідомості [3, с. 452].

Отже, творча спадщина М. П. Драгоманова містить численні оцінки й інтерпретації декількох важливих проблем шевченкіани, зокрема таких, як генеза, сутність та особливості світогляду та творчос-

ті Т. Г. Шевченка, впливу його постаті та ідей на суспільство України та Росії. Окрім теоретичних аспектів шевченкiани, які представлені у спадщині М. П. Драгоманова достатньо системно, концептуально, він накреслив її методологічні засади. Ними стали інтерпретовані мислителем принципи історизму та об'єктивності. Прагнення до утвердження критичного і водночас правдивого образу Т. Г. Шевченка, що простежується у творчості М. П. Драгоманова, мало велике значення в процесі пошуків українською елітою національного самоусвідомлення.

Бібліографічні посилання

1. **Антохій М.** Шевченкознавство / М. Антохій // Енциклопедія українознавства / голов. ред. Володимир Кубійович [та ін.]. – Л., 2000. – С. 3823–3835.
2. **Драгоманов Михайло.** Із наукової спадщини / Михайло Драгоманов; редкол. : В. П. Андрущенко (голова) [та ін.]. – Кн. 1 : Політологія. Культурологія / упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенник. – К. : Знання України, 2010. – 595 с.
3. **Драгоманов Михайло Петрович.** Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / Михайло Петрович Драгоманов / редкол. : О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; упоряд. та примітки І. С. Романченка. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1970. – 532 с.
4. **Драгоманов Михайло Петрович.** Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / Михайло Петрович Драгоманов / редкол. : О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; упоряд. та примітки І. С. Романченка і В. В. Лисенко. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1970. – 596 с.
5. **Драгоманов М. П.** Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
6. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд. : В. А. Короткий (керів. авт. колект.) [та ін.]. – Дрогобич : Коло, 2011. – 740 с.
7. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 79: Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / редкол. : Юрій Буряк (голов. ред.) [та ін.]; упоряд. текстів і листування : Варвара Шульга. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв; вид-во «Фенікс», 2009. – 464 с.
8. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 84 (2): Михайло Драгоманов – дослідник всесвітньої історії, політик і людина / редкол.: Юрій Буряк (голов. ред.) [та ін.]; упоряд. текстів і листування : Варвара Шульга. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв; вид-во «Фенікс», 2011. – 640 с.

Надійшла до редколегії 01.02.2013

УДК: 94 (477) «1879/1882»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ІСТОРІЇ ЗАСЛАННЯ М. В. КОВАЛЕВСЬКОГО

Висвітлено маловивчені аспекти заслання видатного діяча громадського руху М. В. Ковалевського, зокрема його родинних відносин у період заслання.

Ключові слова: М. В. Ковалевський, заслання, родинні відносини, політична позиція.

Освещены малоизученные аспекты ссылки известного деятеля движения Громад Н. В. Ковалевского, в частности его семейных отношений в период ссылки.

Ключевые слова: Н. В. Ковалевский, ссылка, семейные отношения, политическая позиция.

Події «тотлебенівської реакції» в Одесі 1879 р., спрямовані на придушення будь-яких проявів революційного та українофільського рухів, стали трагічними для Одеської громади, провідних діячів якої було заарештовано і адміністративно вислано, що завдало громаді величезного удару. Постають цілком закономірні питання: як склалися життя на засланні покараних народолюбців, як вони переживали труднощі перебування у в'язниці та в Сибіру, якими були їхні стратегії виживання в якості засланців. Проаналізувати ці проблеми видається доцільним через призму долі М. В. Ковалевського – одного з провідних членів громади, якого вислали до міста Мінусинськ у Східному Сибіру, з огляду на дуже репрезентативну джерельну базу, котра дозволяє вдовольнити цікавість з окресленої проблематики. До того ж, постать Миколи Васильовича маловивчена в контексті персоналістики, попри свою вагомість у громадському русі, що додає дослідженню додаткової актуальності, котра полягає в подальшому ознайомленні наукового загалу з біографією народолюбця.

Історіографічне вивчення проблеми започаткував С. Буда [2], в полі дослідницького інтересу котрого перебувала діяльність Одеської гро-

мади та арешти її членів, а також безпосередньо заслання М. В. Ковалевського, яке розглядалося через призму слідчих документів. С. Буда ввів до обігу надзвичайно цікаве джерело – автобіографічну статтю Миколи Васильовича «Из мест довольно отдаленных». Перше представлення постаті народолюбця науковому загалу здійснила М. Грінченко, перу котрої належить ґрунтовний біографічний нарис «Про малознаного», у якому означені віхи життєвого шляху М. В. Ковалевського [3]. Також варто відзначити праці О. Болдирєва [1] та Н. Побірченко [26], в яких значна увага приділяється Одеській громаді. Разом з тим, тематику не можна вважати розкритою та вичерпаною, є можливість доповнити її за рахунок неопублікованих джерел.

Джерелами для написання статті стали архівні матеріали: епістолярії (листи з заслання М. П. Ковалевської до дочки Галі та Н. В. Филипович (сестри чоловіка) [15, арк. 1–2], комплекс листів Галини Ковалевської до батька [5–14], листи М. В. Ковалевського до сестри та доньки) [16–24], публіцистика (неопублікована стаття авторства М. В. Ковалевського) [2, с. 207–213] та мемуари («Воспоминания и размышления о 70-80-х годах прошлого века» Гната Житецького [4] та Софії Русової «Серед ідеалістів 70-х років» [27]), а також «Клопотання дворянки Н. В. Филипович на ім'я міністра внутрішніх справ про звільнення із заслання до м. Мінусинськ її брата М. В. Ковалевського» [26], що є цілком достатнім для розкриття поставленої проблеми.

Мета статті полягає у спробі висвітлення маловивченого сюжету – заслання М. В. Ковалевського, зокрема причин його арешту, сприйнятті ним життя в Сибіру, спроб задовольнити свої матеріальні, сімейні, морально- ідеологічні та духовні потреби будучи засланцем.

Микола Васильович Ковалевський народився в 1841 р. у дворянській сім'ї на Полтавщині, неподалік від Гадяча, був земляком і щирим приятелем М. П. Драгоманова, з яким викладав у київських недільних школах. О. Андрієвський, його товариш по Київському університету та по Одеській громаді, згадував, що ще за молодих літ його метою було «збуджувати національну і громадянську свідомість серед змосковлених українців та дбати про освіту і добробут народу українського» [3, арк. 1]. Слідчі органи запідозрили М. В. Ковалевського в політичній неблагонадійності ще на початку 1870-х рр., (спілкування з особами революційних поглядів, агітація серед вихованців київських гімназій, зберігання особистих речей полтавської дворянки Анни Комаровської, котру арештували за політичну агітацію та ін.), що змушу-

вало його часто змінювати місце роботи [2, с. 200–201]. Шукаючи роботу, у 1877 р. М. В. Ковалевський виїхав до Одеси, де активно включився в діяльність місцевої громади, залишаючись одночасно членом Київської, що сприяло налагодженню зв'язків між ними [3, арк. 2].

Тож Микола Васильович зосередив свої зусилля в площині національно-культурницьких заходів громади, діючи з надзвичайним захопленням. Проте своєрідну «антирекламу» склала йому дружина, М. П. Ковалевська (в дівочтві Воронцова, сестра відомого революційного діяча), котра активно співпрацювала з російським революційним рухом [3, арк. 3]. Марія Павлівна була палкою шанувальницею соціалістичних доктрин і як писав полковник полтавської жандармерії Банін: «...относится к тем передовым вашим женщинам, которые видят цель своего призвания не в собственной семейной жизни, а в революционной деятельности среди народа» [2, с. 200].

Їхнє сімейне життя не було гармонійним: у середині 1870-х рр. подружжя розійшлося. М. П. Ковалевська стала громадянською дружиною В. Дебагорія-Мокрієвича, а її колишній чоловік зосередився на вихованні спільної дочки Галини. Антиурядова діяльність Марії Павлівни та безпосередня причетність її до відомої «Чигиринської змови» 1878 р. стали причиною не тільки її арешту та заслання до Сибіру, а ставили під загрозу переслідувань її офіційного чоловіка, у якого і так була репутація політично неблагонадійної особи. У тому ж році М. В. Ковалевському заборонили викладати в навчальних закладах, і він дійшов висновку, що: «... удаление меня, лица **должностного**, первый шаг со стороны Третьего отделения, за которым должна последовать административная высылка меня» і на думку С. Буди, на наш погляд правильну, вже тоді розумів неминучість каральних мір щодо себе [2, с. 201].

Проте арешт відбувся тільки через рік, у контексті каральної акції, ініційованої тимчасовим генерал-губернатором Новоросії Е. Тотлебенем, та його адміністрацією в Одесі. Одеська громада чи не найбільше постраждала від переслідувань з боку владних структур: друга, після Київської Старої громади по чисельності та впливовості організація, яка займалася не тільки освітньо-культурною діяльністю, а й підтримувала тісні контакти з представниками російського революційного руху була фактично розгромлена в 1879 р. Провідних діячів Громади (О. Андрієвського, Є. Борисова, В. Мальованого, Я. Шульгина та ін.) включили в список «лиц, давно известных своей неблагонадежностью и участием в революционной пропаганде, высылка

которых в более отдаленные места представляется весьма желательною для прекращения преступной деятельности, которая не могла быть установлена формальным порядком» та вислали до інших губерній (наприклад, О. Андрієвського було відправлено до В'ятки) та Сибіру (туди заслали В. Мальваного, який підтримував тісні зносини з революційними колами). Та на цьому арешти не скінчилися, і через невеликий проміжок часу було заарештовано ще частину членів громади, найпомітнішим серед яких був М. В. Ковалевський [2, с. 201].

Перебуваючи у стані надзвичайного нервового напруження від одеських подій, обшуків, допитів, арештів добрих приятелів та знайомих, атмосфери підозрілості та страху, Микола Васильович не робив жодних спроб уникнути цілком очевидного власного арешту, як це робили інші громадівці (наприклад, дружина Л. А. Смоленського, дізнавшись про загрозу власному чоловіку терміново виїхала з ним до села) [1, с. 76]. Чим же мотивувалась така поведінка М. В. Ковалевського, яка, безумовно, суперечила інстинктам самозбереження? У своїй автобіографічній статті він надав пояснення: «Известие (про арешт. – А. Н.) не произвело на меня угнетающего впечатления, скорее даже обрадовало меня. Это не фраза. Бывают условия жизни, когда невыразимо тяжело и совестно жить на свободе. Я переживал теперь такое душевное настроение. Кругом меня полный погром. Мои друзья, мои лучшие знакомые, как многие из тех, с кем я так близко стоял в жизни, лишены свободы... Если чрезвычайные полномочия, предоставленные генерал-губернаторам, привели в новороссийском генерал-губернаторстве к самому широкому и безжалостному преследованию всякой личности, сознающей в себе гражданина, – да еще и сознающего-ли, – то не приличнее будет и мне схорониться где-нибудь в стране изгнания» [2, с. 207].

Під час обшуку в квартирі М. В. Ковалевського нічого не знайшли, втім це не збентежило жандармів, які в ту ніч (друга хвиля арештів) мали завдання «наловить осетров немало» [2, с. 207]. Його заарештували та відправили до одеської міської тюрми, не висунувши обвинувачень. Як стало відомо пізніше, причиною до його арешту стали політична неблагонадійність, революційна пропаганда і агітація, а також дружина-народоволка. (Хоча, як випливає з наведених С. Будюю слідчих документів, Трете відділення було в курсі, що Ковалевські не ведуть спільного життя) [2, с. 201].

Не можна не зазначити, що у вирі реакції, за влучним виразом С. Буди, жандармерія була погано обізнана з власними «клієнтами», зокрема з тією ідеологією, яку вони сповідували (наприклад Миколі Васильовичу закидали участь у російському революційному русі, тоді коли він стояв на суто українських позиціях), називаючи його «другим Драгомановим». Не обходилося без цікавих казусів сприйняття: наприклад М. Драгоманова в період еміграції в поліцейських колах вважали мало не другим Лавровим, покликаним об'єднати політичну еміграцію навколо загальноросійської ідеї [2, с. 202].

Через кілька тижнів перебування в одеській міській тюрмі, переповненій представниками одеської інтелігенції, через брак місця М. В. Ковалевського та його товаришів перевели до пересильної тюрми у Мценську, де він і дізнався про свій вирок – заслання до Східного Сибіру, що викликало жах у політичних в'язнів, котрі не вірили, що з ними можуть настільки суворо вчинити, бо «навіть турецькі паші не такі жорстокі». Микола Васильович мусив йти етапним порядком, разом із кримінальними злочинцями до міста Ачинська, а звідти – до Мінусинська. Слабкий здоров'ям, він тяжко переживав холод та відсутність не те, що найменшого комфорту, а елементарних умов для життя. Холод, довгий шлях, неможливість нормально харчуватися та справляти природні потреби, дотримуватися правил особистої гігієни, ночівлі в неоплуканих приміщеннях місцевих в'язниць, – украй виснажили організм М. Ковалевського, який захворів на висипний тиф та мало не помер [2, с. 207–209].

Потрапивши нарешті до Мінусинська, Микола Васильович був дуже ослаблений хворобою, проте його основною метою стало формування стратегії життя в якості політичного засланця. Основним завданням стало знайти спосіб заробляти на життя, та, облаштувавшись, забрати доньку, яка тимчасово перебувала на вихованні у тітки – Н. В. Филиппович, та сестру, котра овдовіла і вела самотнє життя [2, с. 213]. Людина прагматичного складу, схильна робити прогнози стосовно свого майбутнього, М. В. Ковалевський потурбувався про те, щоб на випадок його арешту на зберіганні у Надії Василівни перебували надані ним особисті кошти, котрі вона витратила на потреби Галини, та за необхідності, надсилала брату [18, арк. 1; 19, арк. 1; 20, арк. 1]. Розглядаючи варіанти працевлаштування, він зіткнувся з обмеженнями для засланців, які не могли займатися державною службою, а також майже не могли знайти приватний заробіток (педагогічна діяльність заборонялася).

Шукаючи будь-якого заробітку, М. В. Ковалевський намагався влаштуватися прикажчиком у купецький магазин, що теоретично було можливим, проте і тут зустрівся з непереборними труднощами, які стали визначальною рисою зовнішньої атмосфери його заслання: упередженістю та підозрілістю з боку місцевого населення, страх продемонструвати лояльність до «політичних». Ця упередженість, що інколи переростала в сліпу ворожість, надзвичайно дратувала М. В. Ковалевського. Місцеве суспільство вбачало вину засланців у злочинах та нещастях, котрі траплялися в місті: зокрема, поголос звинувачував їх у пожежах, для них були недоступними участь у міських розвагах, членство в клубі тощо [2, с. 214].

Таким чином, Микола Васильович не мав змоги заробляти гроші, що унеможливило переїзд до нього Галі. Надзвичайно принципова людина, яка намагалась не чинити всупереч своїм життєвим переконанням (чого тільки варті свідомо нереалізована можливість уникнути арешту та відмова писати прошення про невинність у революційній агітації, як це робив неодноразово, наприклад, О. Андрієвський), він не став прохати в уряді «пособия на болезненное состояние здоровья» в розмірі шести карбованців, за прикладом частини засланців. Грошові клопоти, необхідність заощаджувати, задля того, щоб втриматися на плаву – надзвичайно тривожили М. В. Ковалевського, котрий постійно намагався вирахувати, скільки у нього залишилося коштів, чи вистачить їх на все необхідне [20, арк. 1; 21, арк. 1].

Ситуація ускладнювалася тим, що він був змушений утримувати своїм коштом не тільки малолітню Галю, а й фактично колишню дружину, яка перебувала також на засланні в Сибіру і дуже хворіла. Як порядна людина, М. В. Ковалевський не міг абстрагуватися від допомоги Марії Павлівні, котрій більше ніхто з родичів не надсилав кошти. Стан її здоров'я, який постійно погіршувався, вимагав хорошого харчування, ліків, теплої одягу. В листах до сестри, що зберігала його особисті кошти, Микола Васильович постійно порушував питання стосовно фінансової підтримки колишньої дружини: «В Красноярске я получил 200 рублей по телеграфу, которые я получил уже в Минусинске. Так как нужно еще послать денег Марье Павловне, ты постарайся выслать мне еще 200 р., чтобы вышло 400 р., оставшиеся деньги сбереги до востребования» [22, арк. 1]. Окрім того, він доклав зусиль до того, щоб спілкування між Галею та її матір'ю не припинялося, забезпечував її інформацією про дитину, а коли просив у сестри зняти з дочки фото-

графічний портрет, доручив вислати таких два, – один планував залишити собі, а інший відправити Марії Павлівні [18, арк. 1].

Він заборонив Надії Василівні надавати йому грошову допомогу з особистих коштів, приховуючи своє справжнє становище відносно працевлаштування в Мінусинську: «Благодарю тебя за деньги – но вперед не высылай мне ни денег, ни вещей. Я могу в Минусинске заработать достаточно для проживания. Высланные тобою деньги я перешлю Марье Павловне... Я не знаю, получила ли Марья Павловна... 75 руб., которые ты ей высылала...» [21, арк. 1]. З метою заощадження грошей, М. В. Ковалевський намагався витратитися лише на необхідні для себе речі та винаймав дуже скромне приміщення.

Тяжко хворій М. П. Ковалевській вдалося добитися того, щоб у 1882 р. її перевели на поселення з Красноярська до Мінусинська, і на плечі у Миколи Васильовича лягали клопоти про повне утримання та влаштування колишньої дружини, яка не могла претендувати на самостійний заробіток [21, арк. 1; 22, арк. 1; 23, арк. 2]. Виснажена хворобою, довгою дорогою до Мінусинська, вона писала до Галі: «... В Минусинске я лежу в больнице под очень строгим надзором, не выхожу даже гулять. С Таткой вижусь каждый день, ты сама поймешь, как я этому рада» [15, арк. 1]. Захворювання Марії Павлівни, психологічна виснаженість, туга за дочкою та вільним життям, сприяли розвитку психічного захворювання та втратою нею здорового розуму невдовзі після поселення разом з колишнім чоловіком [27, арк. 9].

Проте, найважливішою для М. В. Ковалевського проблемою в період заслання було влаштування долі єдиної доньки Галі, яку він виховував фактично самотужки. Побачення з матір'ю в тюрмі та арешт найближчої людини – батька, – яке сталося на очах дівчинки, змалку травмувало її психіку та затьмарило дитинство [2, с. 207]. Залишившись фактично сиротою при живих батьках, Галю спочатку виховувала тітка [15, арк. 2]. Проте хвороба Надії Василівни примусила відмовитись їй від виховання Галини і шукати їй притулку у сім'ях громадянців [5, арк. 1; 6, арк. 1]. Це не влаштовувало Миколу Васильовича, який наполегливо вимагав, щоб племінницю виховувала саме тітка, та її все-таки було віддано на виховання до київського громадянина Ю. Ю. Цвітківського, дружина котрого, Ольга Петрівна, фактично замінила їй рідну матір, а її донька Людмила – сестру [23, арк. 1, 27, арк. 9].

У своїх листах до тата, Галя з симпатією описувала обстановку дому Цвітківських, котрі ставилися до неї як до власної дитини, кло-

почучись про її виховання та навчання. За ініціативою О. П. Цвітківської дівчинка брала уроки музики і танців, вивчала англійську мову, яку в досконалості знала господиня дому, англійка за походженням [6, арк. 1; 7, арк. 1]. Проте, у 1880-му р. Цвітківські з особистих причин були змушені виїхати з Києва. Перед М. В. Ковалевським знову поставала проблема влаштування доньки, що довелося вирішувати дистанційно, шляхом листування. Урешті-решт, її прийняли до пансіону Рубісових, в якому вона виховувалась до повернення батька із заслання. Галя тяжко звикала до життя в казенній обстановці пансіону, на яку постійно скаржилася в листах батьку та тітці [7, арк. 1; 8, арк. 1; 10, арк. 1]. Її нарікання викликали тривогу у М. В. Ковалевського, котрий шукав кращих варіантів (наприклад, влаштування дівчинки до родини Косачів) [21, арк. 1].

Змалку позбавлена батьківського піклування, Галя тяжко переживала розлуку з найближчими людьми. Листи від батька та матері надходили вкрай рідко та несли невтішні новини про їхні труднощі в Сибіру, що викликало у неї знервованість та тривожність, створювало ілюзію, що вона покинута напризволяще. Показовими є наївні спроби маніпулювати батьком: «Вот уже два письма пришло от тебя и ни в одном не было ни слова ко мне. Если ты не будешь писать, то и я» [5, арк. 1]. Не розуміючи становища татка як політичного засланця Галя сприймала його відсутність, як тривалу поїздку і з цікавістю та безпосередністю засипала його питаннями про товаришів, з якими він проживає [14, арк. 1], чи збирає в Мінусинську полуницю, як та з ким проводить дозвілля [12, арк. 1].

Позбавлений можливості самому виховувати доньку, Микола Васильович намагався впливати на неї через листи: давав їй моральні орієнтири, цікавився поведінкою та становленням характеру, активно долучався до формування кола читання дівчинки [8, арк. 1; 14, арк. 1]. Сумуючи за нею, він писав до Галі не дуже часто, оскільки сам факт вичитки його епістоляріїв цензором був для батька нестерпним припущенням: «Ты сердисься, что я редко пишу тебе. Ты, я полагаю, знаешь, что мои письма идут на просмотр полиции, и следовательно должна понять, что мне, уже давно бородатому и лысому, совсем неприятно сдавать свои письма на просмотр, тем более мои письма к тебе. Оттого я редко пишу к тебе. Но ты, вольная птичка, пиши почаще, всякий раз, когда есть время и охота» [16, арк. 1].

У період заслання, позбавлений можливості спілкуватися з товаришами та однодумцями, Микола Васильович був далеким від впа-

дання в моральну та інтелектуальну апатію: він цікавився громадським життям Києва та Одеси, політичними новинами, передплачував періодичні («Молву» та «Русскую правду»), слідував за книжковою індустрією [20, арк. 1]. Чи не єдиною розкішшю, що він дозволяв собі, стали нові книжки, які М. В. Ковалевський отримував через сестру. Це була найрізноманітніша література – від творів М. Старицького та збірників по історії козаччини до серйозних філософських праць [18, арк. 1; 22, арк. 1]. Схильність до рефлексування над подіями власного життя, замкнуте існування в провінційному, вороже налаштованому Мінусинську, матеріальні, моральні та сімейні негаразди породжували у нього бажання винести на суд суспільства те життя, на яке М. В. Ковалевський був приречений без вини, що повною мірою відобразилося у автобіографічній статті «Из мест довольно отдаленных», котру він переслав Н. В. Филиппович для публікації [19, арк. 1]. Проте статтю не пропустила цензура, і вона побачила світ більше ніж через 20 років після смерті автора.

Зазначені труднощі, зокрема, матеріальна скрута, безумство колишньої дружини, невизначеність долі доньки, постійні хвороби робили життя М. В. Ковалевського практично нестерпним, на що прямо вказувала його сестра в «Прошенні про помилування» до міністра внутрішніх справ, поданого у 1882 р. В умовах послаблення політичної реакції міністр задовольнив його, що зробило можливим повернення Миколи Васильовича з Сибіру та його подальшу плідну працю на ниві народолюбства [25, арк. 1–2].

Отже, заслання М. В. Ковалевського, безумовно, є важливим і цікавим сюжетом з історії громадівської інтелігенції Наддніпрянської України 1870–1880-х рр. XIX ст.; ілюстративним відносно взаємодії українолюбної інтелігенції та Третього відділення; діяльності адміністрації тимчасового генерал-губернатора Новоросії Тотлебена стосовно громадівців та революційних кіл Південної України в означений період; стратегії життя в тюрмі та на засланні політичних засланих; урешті-решт, сімейної історії та історії суспільної думки. Результати дослідження доцільно долучати до розвідок, присвячених окресленій проблематиці, а також до персоналістичних студій, присвячених постаті М. В. Ковалевського.

Бібліографічні посилання

1. **Болдирєв Олександр**. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. / Олександр Болдирєв. – О. : Маяк, 1997. – 145 с.
2. **Буда Сергій**. Заслання Мик. Вас. Ковалевського (недрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) / Сергій Буда // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України XIX і початків XX століття / ред. М. Грушевський. – Кн. 2. – К., 1928. – С. 220–224.
3. Інститут Рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі ІР НБУ НАНУ. ВР). – Ф. 1, спр. 46880, 10 арк.
4. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. X, спр. 17146, 13 арк.
5. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 6, арк. 1.
6. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 7, арк. 1.
7. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 8, арк. 1–2.
8. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 9, арк. 1–2.
9. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 10, арк. 1–2.
10. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 11, арк. 1.
11. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 12, арк. 1.
12. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 13, арк. 1–2.
13. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 14, арк. 1–2.
14. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 15, арк. 1–2.
15. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 18, арк. 1–2.
16. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 21, арк. 1–2.
17. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 22, арк. 1–2.
18. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 25, арк. 1–2.
19. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 26, арк. 1–2.
20. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 27, арк. 1–2.
21. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 28, арк. 1–2.
22. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 29, арк. 1.
23. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 30, арк. 1–2.
24. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 31, арк. 1–2.
25. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. 88, спр. 34, арк. 1–2.
26. **Побірченко Н. С.** Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах) / Н. С. Побірченко. – Кн. 2. Громади Наддніпрянської України. – К. : Наук. світ, 2000. – С. 118–134.
27. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3889, оп.1, спр. 7, арк. 1–9.

Надійшла до редколегії 28.11.2013

УДК 94 (477.63) «1890/1893»

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ШТРИХИ ДО ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТУ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА

В. К. фон ШЛІППЕ

Висвітлено життя та державну діяльність губернатора Катеринославської губернії кінця XIX ст. В. К. Шліппе, його внесок у розвиток регіону.

Ключові слова: губернатор, Катеринославська губернія, В. К. Шліппе.

Освещены жизнь и государственная деятельность губернатора Екатеринославской губернии конца XIX в. В. К. Шлиппе, его вклад в развитие региона.

Ключевые слова: губернатор, Екатеринославская губерния, В. К. Шлиппе.

Кінець XIX – початок XX ст. в історії України та Росії характеризують події, значення яких у повному обсязі спробує осмислити ще не одне покоління дослідників. Своєрідність цього короткого для історії, але винятково важливого для особи і суспільства перехідного періоду в українських землях Російської імперії обумовлювали процеси промислової та соціальної модернізації, швидкого розвитку ринкових відносин, відчутні зміни у стереотипах поглядів та соціальної поведінки людей. У свою чергу це накладало відчутний відбиток на діяльність владних структур, зокрема на губернську систему правління та інститут губернаторства, ефективність його діяльності, взаємовідносини з різними групами населення.

Зазначене безпосередньо стосується і представників імперської влади на Катеринославщині. Однак постаті катеринославських губернаторів кінця XIX ст. ще недостатнім чином привертала увагу істориків. У тому числі малодослідженою залишається діяльність керівника Катеринославської губернії періоду 1890–1893 рр. В. К. Шліппе. В історичній літературі йому присвячено лише декілька праць. Се-

ред них можна згадати статті Є. В. Васильєвої, А. Нарбута, В. Гохнадея, О. В. Дриганюк та М. Чабана [2; 9; 7; 12]. Тож є всі підстави докладніше придивитися до цієї непересічної особи, розглянути погляди В. К. Шліппе та основні напрями його діяльності на посаді губернатора. Що власне й було метою нашої розвідки*.

Володимир Карлович фон Шліппе народився 22 квітня 1834 р. у Москві в німецькій дворянській родині, яка походила із Саксонії. Його батько Карл Август фон Шліппе (1800–1869 рр.) був надвірним радником та великим землевласником. У своєму маєтку в селі Плесенському Московської губернії Карл Август Іванович побудував хімічний завод, який виробляв сірчану кислоту. Мати В. К. Шліппе – Юганна Агнеса, народжена Андре (1808–1873 рр.), походила із заможної дрезденської родини.

В. К. Шліппе був лютеранином. Від дитинства він став великим землевласником, маючи у селі Таширово Верейського повіту Московської губернії 2400 десятин землі. У 1870 р. одружився із своєю двоюрідною сестрою Ольгою Альбертівною (уродженою Андре) (1853–1927 рр.), донькою гірничого інженера, з якою мав шестеро дітей – чотирьох синів і двох дочок (Маргариту та Алісу). Початкову освіту В. К. Шліппе отримав удома. Із 1844 р. навчався у французькій школі-пансіоні Енес у Москві, а потім – у школі-пансіоні в Ліфляндській губернії. У 1852 р. поступає до Московського університету, де протягом двох років учився на природничому факультеті [9]. Згодом мешкав у своєму родовому маєтку в селі Плесенське Верейського повіту Московської губернії.

Слід зазначити, що В. К. Шліппе за своїми ідейно-політичними переконаннями відносився до поміркованих консерваторів, був прибічником самодержавства та станового поділу суспільства, збереження у ньому провідної ролі дворянства. Однак як людина прагматична та розумна брав активну участь у проведенні на території Московської губернії буржуазних реформ 1860-х рр., зокрема у звільненні селян від кріпацької залежності. Адже в цей час він працював мировим посередником у рідному Верейському повіті. Долучився В. К. Шліппе і до розгортання земського руху. У 1864 р. його обирають земським гласним Верейського повітового та Московського губернського земських зборів. В установах земського самоврядування В. К. Шліппе активно опікувався питаннями розвитку сільського господарства [9].

* У статті використано архівні матеріали, надані О. В. Дриганюк.

Помітною була участь В. К. Шліппе і в діяльності дворянської корпоративної організації. Так, у 1870 р. його було обрано Верейським повітовим предводителем дворянства. І цю посаду він обіймав аж до 1889 р. Зазначимо, що вже тоді В. К. Шліппе виступав на захист традиційного укладу життя та сімейних цінностей селянина-землероба. Цікаво, що негативний приклад їх руйнування він тоді побачив саме в Катеринославській губернії, де за висловом В. К. Шліппе «фабричний промисел вже вплинув, як виразка, витравив всю самотність селянина, згубивши його сімейне життя, відірвавши від матері-землі і зробивши з нього фабричного пролетаря» [8, с. 49]. У цей же період (1874 р.) В. К. Шліппе отримав і перше придворне звання камер-юнкера [9].

Починаючи з 1889 р. Володимир Карлович Шліппе перебував на державній службі, адже тоді його було призначено віце-губернатором у Сибірську губернію. У цьому ж році він дістав і звання камергера. А в 1890, у віці 56 років, В.К. Шліппе стає Катеринославським губернатором. Згадаємо також, що в цей час, відповідно до Табеля про ранги, він вже мав чин дійсного статського радника.

Як відомо, в руках губернатора була зосереджена вся вища адміністративна влада на території краю. Він очолював губернське правління, а також цілу низку присутствій, комітетів і комісій. Згідно із своїми численними функціями, губернатор контролював збір податків, відповідав за рівень соціально-економічного розвитку регіону, становище його населення, здійснював нагляд за фабрично-заводською промисловістю та робітниками, земськими та міськими органами самоврядування, стежив за виборами присяжних засідателів та мирових суддів тощо.

Природно, що всіма цими питаннями на Катеринославщині опікувався і В. К. Шліппе. Разом з тим слід вказати, що роль, яку губернатор відіграв у регіоні, визначалася не тільки його офіційним статусом, але й особистими якостями. В. К. Шліппе вкрай відповідально та ретельно ставився до виконання своїх службових обов'язків. Губернатор часто проявляв у справах ініціативу, організаторські здібності, відзначався енергією та завзятістю в роботі. Ледь не щомісяця В. К. Шліппе перебував у інспекційних поїздках, об'їжджаючи повіти своєї величезної губернії. Лише в 1893 р. він здійснив шість таких подорожей [8, с. 1–67]. У тому числі, в період з 28 квітня до 3 травня губернатор ревізував адміністративні установи Верхньодніпровського повіту, а від 18 травня, за свідченням офіційної хроніки, огля-

дав селянські господарства Катеринославського повіту. 11–19 серпня 1893 р. В. К. Шліппе відвідував міста та селища Бахмутського та Маріупольського повіту. Наприкінці вересня того ж року він перебував з інспекційною перевіркою в Олександрівському, Бахмутському та Слов'яносербському повітах. 23 жовтня губернатор побував у Новомосковську, а з 31 жовтня по 5 листопада 1893 р. об'їжджав територію Павлоградського та Олександрівського повітів [8, с. 1–67].

Інспектуючи земські лікарні та школи, волосні та сільські правління, стежачи за санітарним станом увіреної йому території, В. К. Шліппе при цьому активно спілкувався з населенням. Зокрема, як свідчать його щорічні звіти у Петербург, губернатор приймав представників від селян багатьох волостей та неодноразово був присутній на засіданнях волосних судів при розгляді ними справ. За свідченням кореспондентів місцевої преси, під час поїздки селами Катеринославського повіту В. К. Шліппе тривалий час розмовляв із селянами, «вислуховував уважно кожну заяву і, надаючи... поради та настанови, буквально, забував про необхідність відпочинку та харчування» [8, с. 6]. У свою чергу, відвідуючи рудники та заводи Донбасу, губернатор спускався у шахти, щоб особисто ознайомитися з підземними роботами та «оглядав житло робітників, щоб мати правильну уяву про умови їхнього життя» [3, с. 3].

Активно переймався В. К. Шліппе і економічним розвитком краю. Так, він організував активну боротьбу в губернії із засухою. Адже, як повідомляв губернатор у своєму звіті у столицю за 1890 р., «проростання хлібів і трав у Катеринославській губернії майже щорічно страждає від посухи» [3, с. 2]. Для боротьби з цим злом, а також для протидії «спустошливій дії вітрів» (у 1891 р. буревій знищив селянські посіви на 220 тис. десятин і, за словами В. К. Шліппе, протягом десятків верст можна було побачити «лише скрізь чорні поля» [4, с. 9]) губернатор пропонував удатися до насадження у степу лісів, а також створювати при народних школах розсадники та сади. Крім того, він уважав за потрібне здійснити певні кроки до іригації регіону, провести гідрогеологічні роботи. Адже «без вологи, – зазначав В. К. Шліппе, – ґрунт Катеринославської губернії, чудовий взагалі за своїми якостями, не може дати доброго вражаю, достатнього не лише для добробуту населення, але й інколи не забезпечує навіть його існування» [4, с. 9]. Задля вирішення цих питань губернатором у 1891 р. було організовано «Товариство для залісення степів». Відповідно протягом лише одного року в губернії було висаджено більше мільйона дерев [3]. Та-

кож, за ініціативою В. К. Шліппе, губернські земські збори в грудні 1891 р. ухвалили рішення створити при земській управі агрономічне бюро, запросивши для завідування ним фахівця-агронома [4, с. 7]. З метою ж прискорення розвитку садівництва, городництва та бджільництва в губернії В. К. Шліппе влаштував спеціальну виставку, на яку були запрошені вчителі народних шкіл. «Виставка ця, – як зазначав В. К. Шліппе, – повинна була викликати змагання між учителями і так дійсно сталося» [5, с. 6]. Зазначимо, що губернатор тоді особисто очолив і місцевий відділ Імператорського товариства садівництва [5, с. 4].

Згадана діяльність дала свої позитивні результати. Коли в 1891 р. значну частину Російської імперії охопив неврожай і тисячі селян потерпали від голоду, становище на Катеринославщині зі збором хлібів було цілком задовільним. Тож центральна влада доручила В.К. Шліппе скупити хліб у місцевих поміщиків та селян і відправити його у голодуючі губернії. Зрештою губернатору вдалося вчасно впоратися із цим завданням, за що згодом він отримав Височайшу подяку [12, № 34, с. 10].

Губернатор В. К. Шліппе відзначився і досить рішучими заходами в боротьбі з поширенням на території краю небезпечних хвороб. Адже в 1892 р. губернію охопила пошесть холери. Перший випадок цієї хвороби стався 5 липня в Маріупольському порту на судні пароплавного підприємства А. Стороженка, а потім «холерні захворювання стали поширюватися» [5, с. 14]. Усього в той час їх зафіксували в 131 населеному пункті краю. Губернська влада досить швидко відреагувала на цю загрозу. Як доповідав начальник губернії імператору, «для зустрічі епідемії були вжиті місцевою адміністрацією всі дозволені законом заходи,.. встановлено лікарняний нагляд за тими, хто прибував із неблагополучних місць до Маріуполя та запроваджено санітарний нагляд на пасажирських потягах та пароплавах. Зроблено в містах для розміщення хворих бараки і скрізь збільшено медичний персонал» [5, с. 14]. Зокрема, містами та земствами було запрошено понад вже існуючого постійного персоналу 32 лікаря, 10 студентів-медиків, 45 фельдшерів та 13 сестер милосердя. Для розміщення хворих влаштовано 32 тимчасові лікарні [5, с. 15]. Разом з тим, як сповіщав В. К. Шліппе, «населення неохоче погоджувалося користуватися лікарнями, віддаючи перевагу лікуванню у себе на дому». Загалом же у губернії в 1892 р. від холери померло 1954 особи [5, с. 15].

Підстави для особливого непокоєння губернатора викликали повідомлення про масові заворушення серед шахтарів та металургів

Бахмутського повіту. Слід зазначити, що важкі умови праці, недоїдання, свавілля господарів, а також епідемія холери викликали влітку 1892 р. виступ робітників Юзівки. Кількість пролетарів та маргінальних елементів, які брали участь у заворушеннях 2–3 серпня сягнула 15 тис. осіб. До того ж страйк робітників супроводжувався численними погромами. У результаті, за даними поліції, було «спалено та пограбовано» 182 лавки, одинадцять шинків, сім приватних будинків та одна синагога. Загалом збитків було завдано на суму більше 1 млн. 500 тис. крб. [10, с. 211]. Крім того, страйкарі силою визволили із в'язниці 150 своїх товаришів, яких було затримано напередодні. Зрештою розквартирована на той час в Юзівці 6-та сотня 12-го Донського козачого полка хоча і вдалася до стрілянини (за інформацією В. К. Шліппе дала шість залпів бойовими патронами по погромникам), але не змогла припинити безлад [10, с. 209]. Як доповідав міністр внутрішніх справ І. М. Дурново Олександрю III, «до 11 годин вечора (2 серпня 1892 р.) заворушення посилювалися, а містечко горіло з усіх боків» [10, с. 207]*.

Тож губернатор був вимушений звернутися до начальника 34 піхотної дивізії (штаб якої був розташований в Катеринославі) з проханням відправити щонайменше два батальйони в Юзівку. Відповідно у розпорядження губернської влади було передано два батальйони 133-го піхотного Симферопольського полку. Згодом, за вимогою В. К. Шліппе збільшити кількість військ, які були спрямовані для придушення заворушень на території губернії, додатково для відправки в Донецький басейн було виділено три батальйони 134-піхотного Феодосійського полку під командуванням полковника графа П. П. Шувалова [11, с. 278].

Зазначимо, що в результаті зіткнень військових частин з робітниками та погромниками в Юзівці за офіційними даними «отримали поранення камінням 29 осіб з числа офіцерів та козаків; бунтівників вбито 23 та згоріло 7» [10, с. 211]. Тож лише заарештувавши до 400 робітників та піддавши багатьох з них (у тому числі 14 жінок) тілесним покаранням – побиттю різками, царизму вдалося придушити виступ. Згодом приблизно два десятки найбільш активних учасників погромів отримали за вироком суду різні терміни тюремного ув'язнення або були відправлені на каторгу. Однак, побоюючись продовження

* Царська резолюція на доповіді міністра була достатньо промовистою: «Це препогано та вельми сумно» [10, с. 207].

заворушень у робітничому середовищі губернії, В. К. Шліппе наказав відправити у місцевості, де могли статися нові виступи, численні військові команди. Так, у Бахмут було відправлено один батальйон, у Маріуполі перебувало дві роти солдат, в Луганськ теж відправлено дві роти. Крім того, два ескадрони 21-го драгунського Ольвіпольського полка прибули на Брянський завод та у селище Кам'янське на Південно-Дніпровський завод [11, с. 278].

Отже, В. К. Шліппе був украй схвилюваний розмахом безпорядків у губернії. Можливо це завадило йому більш реально оцінити ступінь небезпеки, коли він вимагав посилки якнайбільшої кількості військ у місця найбільшого скупчення робітників. З цього приводу начальник штабу Одеського воєнного округу генерал-лейтенант О. І. Маникін-Невструєв у доповідній записці військовому міністру імперії П. С. Ванновському наголошував на неспроможності губернатора правильно визначити кількість військ, необхідних для придушення виступу в Юзівці, його некомпетентності у питаннях використання військової сили для підтримання громадського спокою та порядку в регіоні. «Він вимагав батальйон там, де цілком достатньо роти,.. безцільно посилав величезний загін в три батальйони в Маріуполь, кінноту в с. Кам'янське на Південно-Дніпровський завод, дві роти на Брянський завод для попередження уявних заворушень, – наголошував генерал. – Губернатор постійно пересував з місця на місце роти з метою, як видається, настрашати заводських робітників та заспокоїти населення. Я вважаю, що рух військ без причини, скоріше збурує уми, ніж їх заспокоює» [11, с. 281]. Звідси О. І. Маникін-Невструєв робив висновок, що «губернатор, у результаті крайньої для нього несподіваності піддався загальному занепокоєнню», яке охопило все місцеве керівництво [11, с. 280].

Утім не обмежуючись лише репресивними заходами, В.К. Шліппе спробував докладно розібратися в причинах заворушень, що виникли серед робітництва Юзівки. Зокрема, у своєму звіті до МВС він звертав увагу на «ненормальні відношення між підприємцями та робітниками на гірничих промислах» Донецького басейну, підкреслюючи, що «зараз не забезпечений спокійний розвиток гірничої промисловості, головним чином унаслідок невлаштованості побуту робітників; улаштованість же залежить від власників рудників, які володіють знаннями та капіталами» [4]. У підсумку, для зменшення соціальної напруги в регіоні та запобігання новим виступам, В. К. Шліппе пропонував при кожному руднику та заводі «влаштовувати та утримува-

ти за рахунок власників: а) для робітників сімейні квартири; б) казарми для поліцейського офіцера або урядника, із штатом поліцейської команди, рахуючи як найменше одного городового на 200 робітників; в) у лікарню, з медичним персоналом та аптекою; г) школу для дітей гірничоробітників; д) церкву» [4]. При цьому він зазначав, що «гірничопромисловців, які мають розрахунок вкладати в підприємства сотні тисяч, навіть і мільйони карбованців, призначати своїм управляючим багатотисячні оклади і, за усіма цим, отримують солідні бариші, витрати на спорудження зданій богоугодних та благочинних закладів і щорічне утримання священиків, вчителів, лікарів та поліції, – не обтяжать» [4].

З іншого боку, в якості причин заворушень у регіоні у серпні 1892 р. губернатор розглядав газетні повідомлення про страйки на Заході зі сприятливими для робітників результатами у вигляді скорочення робочого часу та збільшення платні. У зв'язку з цим В. К. Шліппе звертав увагу центральної влади на той факт, що «поява на шпальтах газет, які знаходять значне поширення між гірничозаводськими службовцями, телеграм та статей про страйки на Заході видається взагалі небезпечним для спокою та порядку в губернії» [10, с. 153, 154].

Важливим чинником підтримання соціально-політичної стабільності в губернії В. К. Шліппе вважав і діяльність земських дільничних начальників, інститут яких було запроваджено в Російській імперії в 1889 р. Останні, на думку губернатора, здійснюючи свої адміністративно-судові функції та наглядаючи за органами сільського самоврядування, могли відчутно покращити становище населення. При цьому він пропонував земським начальникам виступати третейськими суддями у спорах між роботодавцями та робітниками, звертав їх увагу на «необхідність усіма законними засобами сприяти покращанню економічного становища селян-домогосподарів», їхнього добробуту та «бути захисниками всіх ображених сиріт та вдів» [5, с. 19; 8, с. 7]. Задля покращання діяльності земських начальників та обміну досвідом, В. К. Шліппе вперше в Російській імперії розпочав проводити на Катеринославщині їх наради.

У полі зору В. К. Шліппе постійно перебував і розвиток освітньої справи в губернії, стан якої на той час він оцінював як загалом незадовільний. Так, у своєму звіті цареві за 1890 р. губернатор зазначав: «Унаслідок того, що із всього населення відвідує школу лише 3 %, не можна не визнати, що в губернії для виховання народу зроблено ще замало, при чому й це мале погано організовано» [4, с. 18]. А звідси

В. К. Шліппе наголошував: «Бажано щоб кількість шкіл збільшилася, щоб школа була доступна усім, пом'якшувала натуру і слугувала провідником усіх потрібних знань...» [4, с. 18].

І хоча згодом кількість навчальних закладів у губернії і збільшилася на 68, сягнувши в 1892 р. цифри у 945 народних училищ, в яких отримувало освіту 44 572 хлопчиків та 12 619 дівчаток, губернатор вважав це явно недостатнім [5, с. 17]. Особливо ж його турбував у цілому низький рівень освіти дівчат. Причини такого становища В. К. Шліппе вбачав у тому, що населенням «ще погано усвідомлює необхідність початкового навчання дівчаток і в цьому, власне кажучи, і полягає причина слабого поширення грамотності і з нею пов'язаних морально-релігійних засад» [5, с. 18]. Навчання у школах дівчат у свою чергу привело б «до збільшення з часом кількості освічених матерів, – зазначав В. К. Шліппе. – У писемності ж матерів я вбачаю релігійно-моральну силу народу, а тому застосовую всі зусилля для заохочення відвідування шкіл не лише хлопчиками, але й дівчатками» [5, с. 18].

Крім того, В. К. Шліппе наголошував у своїй доповіді на вкрай недостатньому матеріальному забезпеченню вчителів народних училищ, які отримували від земств або сільських громад «зовсім малу платню, не більше 350 крб. на рік» [5, с. 18]. Проте навіть і ці суми отримували далеко не всі вчителі Катеринославщини. Так, учителька народної школи в селі Межиріччя Павлоградського повіту, яку в 1893 р. відвідав губернатор, мала заробітну плату всього лише у 220 крб. на рік. А умови її життя – наявність в єдиній кімнаті «лише столу, одного стільця, на табуреті самовару, простої койки з дощок і валізи» та харчування («тільки чай та простий хліб»), привели у жах кореспондента «Катеринославських губернських відомостей» [8, с. 60–61]. Не випадково, що у своєму тогочасному звіті імператорові В. К. Шліппе пропонував для того, «щоб вивести вчителів з такого становища», зобов'язати земства «видавати їм пенсію» [5, с. 18].

Слід зазначити, що губернатор у своїх звітах у Петербург також відзначав недостатній розвиток добродійності в губернії; підкреслюючи, що «відчувається потреба в богадільнях у повітах, де подібних закладів зовсім не існує, як для дворян, так і для інших станів» [4]. Намагаючись подолати цей недолік, дружина губернатора О. А. Шліппе в 1891 р. зібрала 4 тис. крб. добровільних пожертвувань на створення при Катеринославському дитячому притулку особливого відділення для опіки над малолітніми дітьми, яких полишили батьки. 21 грудня 1891 р. на це була отримана згода царя. Опісля цього, як зазначав гу-

бернатор, пожертви на дитячий притулок відразу зросли до 7 тис. крб. [4].

Зрештою імператор Олександр III, за спогадами другого сина Володимира Карловича, Федора Шліппе, «дуже добре ставився до його батька». Особливо Шліппе-старшого задовольняло те, що «цар з великою увагою прочитував його щорічні доповіді і робив на них власноручні свої, переважно схвальні зауваження» [12, № 34, с. 10]. Свідченням високої оцінки Петербургом діяльності В. К. Шліппе на посаді начальника Катеринославської губернії, було і отримання ним у 1892 р. ордена Святої Анни 1-го ступеня.

Разом з тим у губернатора, як згадував його син Федір, було й чимало заздрісників та недоброчливців. Серед них була і така впливова особа як губернський предводитель дворянства А. П. Струков. Багато в чому саме конфліктом із ним пояснюється той факт, що в грудні 1893 р., перебуваючи у Петербурзі, В. К. Шліппе подав імператорові прохання про свою відставку. І хоча вона, за свідченням Ф. В. Шліппе, не була прийнята, все ж зрештою Володимир Карлович залишив Катеринославщину та незабаром очолив Тульську губернію [12, № 35, с. 10].

Перебуваючи на Тульщині, В. К. Шліппе продовжував активно займатися продовольчими питаннями, становищем селян регіону. Так, у 1898 р. він доповідав міністру внутрішніх справ І. Л. Горемікіну про загрозливе становище в регіоні стосовно забезпечення населення харчами, звертаючи увагу на те, що його вкрай «турбує голод в губернії». Щоправда у відповідь від міністра, за згадкою сучасників, він лише почув: «І охота вам думати про корм для цих скотів», тобто музиків» [1, с. 223].

У 1905 р. В. К. Шліппе залишив посаду тульського губернатора та був призначений членом Державної Ради імперії. У 1911 р., на святкування 50-річчя звільнення селян від кріпацької залежності, Володимир Карлович отримав чин дійсного таємного радника. До осені 1917 В. К. Шліппе жив у селі Таширові, потім переїхав з дружиною у Москву, де оселився в будинку свого старшого сина Карла. 25 жовтня 1917 р. нова влада звільнила В. К. Шліппе зі служби. У серпні 1918 р. разом із родиною він перебрався до Риги, окупованої на той час німецькими військами. У січні 1919 р., опісля того, як до міста увійшли частини Червоної Армії, В. К. Шліппе заарештували. Втім у травні 1919 р. його було звільнено, що дало можливість з дружиною та дітьми переїхати до Дрездена. Саме в цьому місті 24 вересня

1923 р. В. К. Шліппе загинув під колесами автомобіля [9]. Поховано його було там же, у Дрездені.

Треба зазначити, що В. К. Шліппе був нагороджений багатьма орденами Російської імперії, у тому числі орденами Станіслава 1-го ступеня (1889 р.), Анни 1-го ступеня (1892 р.), Володимира 2-го ступеня (1898 р.), Білого Орла (1904 р.) та Олександра Невського (1914 р.) [9].

Певний інтерес становить і доля дітей В. К. Шліппе. Так, його старший син Карл (1871 р. н.) на початку ХХ ст. був предводителем дворянства у Верейському повіті Московської губернії. Після революції 1917 р. і приходу до влади більшовиків, він залишився в радянській Росії. Був репресований. Помер наприкінці 1930-х рр. в Алма-Аті.

Син Федір (1873 р. н.) – за фахом агроном, який, як зазначали сучасники, «чудово знав землевлаштувальну справу не тільки в теорії, а й на практиці» [6, с. 432]. На початку ХХ ст. Ф. В. Шліппе, перебуваючи на посаді інспектора сільського господарства регіону, активно сприяв проведенню Столипінської аграрної реформи, утворенню в Московській губернії хуторських господарств. Московський губернатор В. Ф. Джунковський у своїх спогадах згадував про Ф. В. Шліппе, як про «переконаного прибічника реформи,.. який блискуче проводив її своїми знаннями, досвідом та вражаючим тактом» [6, с. 629]. Не випадково, що Ф. В. Шліппе обрали тоді до складу правління «Товариства сприяння хуторським та відрубним господарствам» [6, с. 378]. У січні 1912 р. Ф. В. Шліппе був призначений віце-директором департаменту Міністерства землеробства. У квітні 1920 р. Федору Володимировичу Шліппе вдалося емігрувати з радянської Росії та перебраться до Дрездена.

Молодші діти В. К. Шліппе – Борис (1878–1943) та Альберт (1886–1958) після революції разом із батьками перебували в еміграції.

Таким чином, під час свого відносно нетривалого перебування на посаді Катеринославського губернатора В.К. Шліппе відзначився активною діяльністю в господарчій та соціокультурній сферах життя регіону. Заходи, які вживав губернатор, сприяли розвитку сільського господарства та поліпшенню економічного становища населення, обумовили зростання освітнього рівня мешканців краю. У свою чергу це посприяло певній стабілізації становища в губернії, пом'якшенню тут соціальних конфліктів.

Бібліографічні посилання

1. **Богданович А. В.** Три последних самодержца: дневник / А. В. Богданович. – М. : Изд-во «Новости», 1990. – 608 с.
2. **Васильева Е. В.** Тульский губернатор В. К. Шлиппе / Е. В. Васильева // Немцы Тульского края: страницы биографий. – Тула : Левша, 2007. – 184 с.
3. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1890 год. – 19 с.
4. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1891 год. – 17 с.
5. Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1892 год. – 19 с.
6. **Джунковский В. Ф.** Воспоминания : в 2 т / В. Ф. Джунковский. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – Т. 1. – 736 с.
7. **Дриганюк О. В.** Социально-экономическая деятельность Екатеринославского губернатора Владимира Карловича Шлиппе (1890–1893 гг.) О. В. Дриганюк // Грані. – 2013. – № 7. – С. 33–36.
8. Краткое описание объезда Екатеринославской губернии Его Превосходительством Екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губернского Правления, 1893. – 67 с.
9. **Нарбут А. В.** К. Шлиппе / А. Нарбут, В. Гохнадель // Немцы России. – М. : ЭРН, 2006. – Т.3. – С. 754.
10. Рабочее движение в России в XIX веке : сб. док. и материалов / под. ред. А. М. Панкратовой. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. III. – Ч. 2. – 744 с.
11. Робітничий рух на Україні. 1885–1894 рр. : зб. док. і матеріалів / упоряд. : В. С. Шандра та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – 440 с.
12. **Чабан Н.** Ему Екатеринослав обязан многим / Н. Чабан // Недвижимость в движении. – 2007. – № 32–35.

Надійшла до редколегії 01.10.2013

Ю. І. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОГЛИБЛЕННЯ КОНФЛІКТУ В СЕРЕДОВИЩІ РОСІЙСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПІСЛЯ І З'ЇЗДУ «СОЮЗУ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ- ДЕМОКРАТІВ»

Висвітлено причини та хід конфлікту в середовищі російської соціал-демократичної еміграції після І з'їзду «Союзу російських соціал-демократів за кордоном».

Ключові слова: соціал-демократія, еміграція, «Союз російських соціал-демократів».

Освещены причины и ход конфликта в российской социал-демократической эмиграции после I съезда «Союза российских социал-демократов за границей».

Ключевые слова: социал-демократия, эмиграция, «Союз российских социал-демократов».

Підсумком І з'їзду «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» стало послаблення ролі групи «Визволення праці» в РСДРП через відмову від редагування видань «Союзу» і посилення позицій «молодої» еміграції в особі прихильників «економістського» напрямку в робітничому русі. Вивчення проблеми взаємовідносин всередині політичних партій є актуальним, з нашої точки зору, оскільки і в наш час подібні конфлікти не є рідкістю, а спосіб вирішення ситуації наприкінці 1890-х рр. може слугувати певним взірцем для нинішніх партій.

У радянській історіографії події після І з'їзду «Союзу» отримали в цілому однозначне тлумачення. У роботах Я. Воліна [2], Є. Ольховського [11], П. Лепешинського [10], Л. Ширікова [20] головною ідеєю було відстоювання правильності позиції групи «Визволення праці» в її боротьбі з опортунізмом керівних органів «Союзу російських соціал-демократів», а також критика «економізму» в російському соціал-демократичному русі. В основі концепції радянських істо-

риків лежали положення із праць В. Леніна, у тому числі «Протесту російських соціал-демократів», в якій зазначалося, що «в останній час серед російських соціал-демократів помічаються відступи від тих основних принципів російської соціал-демократії, які були проголошені як її засновниками та передовими борцями-членами групи «Визволення праці», так і соціал-демократичними виданнями російських робітничих організацій 90-х років... Російські соціал-демократи повинні оголосити рішучу війну колу ідей, які знайшли своє вираження в «сredo» [праця К. Кускової, в якій викладено основні положення ідей німецького соціал-демократа Е. Бернштейна про переваги економічної боротьби робітничого класу. – Ю. К.]» [8, с. 165]. Що стосується сучасної історичної літератури, то слід зазначити, що проблема боротьби з «економізмом» наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вважається повністю вичерпаною в попередній період і тому не являє собою предмета досліджень науковців. Ось чому ми вирішили присвятити статтю об'єктивному розгляду подій, які мали місце наприкінці 1898–1899 рр.

Слід зазначити, що отримавши перемогу на І з'їзді «Союзу російських соціал-демократів», представники «молодої» еміграції спробували її зміцнити за рахунок посилення свого впливу у емігрантських колоніях у Західній Європі і, в першу чергу, Швейцарії. Так, наприкінці 1898 р. в усі міста, де знаходилися значні скупчення російської молоді, було розіслано листівку під назвою «Резолюції та інструкції, дані редакції з'їздом членів «Союзу російських соціал-демократів» в 1898 році». У цьому документі підкреслювалося, що «економічна боротьба робітничого класу є основою масового робітничого руху... Редакція повинна з'ясувати, що економічна боротьба – це головна умова зростання масового робітничого руху і є в той же час найбільш могутнім засобом широкого політичного впливу на маси» [7, арк. 1]. Під редакцією в даному випадку мається на увазі група людей з «молодої» еміграції (Б. Кричевський, П. Теплов, В. Іваньшин), яким було доручено налагодити видання нового друкованого органу «Союзу». У цей момент позиції прихильників групи «Визволення праці» в Росії були значно послаблені в той час, як послідовники «економізму» отримували набагато більшу підтримку з боку соціал-демократів на батьківщині. Причини цього явища крилися у тому, що, по-перше, успіхи робітничого руху наприкінці 1890-х рр. були пов'язані саме з економічними питаннями, по-друге, багатьох провідних діячів РСДРП, які відстоювали пріоритет саме політичної боротьби, як-то В. Леніна, О. По-

тресова, Ю. Мартова та ін., було заарештовано та засуджено до різних термінів заслання. Цікавим видається зауваження В. Леніна про значення страйків у Росії, зроблене саме у 1899 р. «Робітничі страйки, – писав він, – зробилися в Росії в останні роки надзвичайно частими. Не залишилося жодної промислової губернії, де не було б по декілька страйків. А у великих містах страйки не припиняються взагалі» [9, с. 288].

Нове покоління соціал-демократів було набагато гірше підготовлене теоретично і в цьому полягала велика провина саме групи «Визволення праці», яка не змогла налагодити транспортування в Росію своєї літератури. Як зазначалося в листі відомого діяча народництва Л. Бейтнера в березні 1899 р. рішення про зміну редакції відбулося «під впливом вимоги із Росії, з якого видно, що російські члени «Російської соціал-демократичної робітничої партії» не поділяють поглядів Плеханова і, взагалі, невдоволені його редакторством» [5, спр. 6. ч. 359, арк. 5]. Падіння популярності групи «Визволення праці» визнає й активний учасник революційного руху, а згодом історик і партійний публіцист П. Лепешинський, який у своїй роботі «Економісти» був змушений підкреслити, що «У «молодих» була... перевага у тому, що більшість з них недавно приїхала з Росії, вела жваву переписку з друзями й товаришами по роботі, що залишалися на місцях, і користувалися моральною та матеріальною підтримкою місцевих організацій» [10, с. 25].

Отже, з початку 1899 р. ситуація для групи «Визволення праці» та її нечисельних прихильників в еміграції складалася вкрай важкою. У цих умовах Г. Плеханов та його товариші зайняли позицію по можливості ускладнити роботу «молодої» еміграції в організації нового друкованого органу, який би пропагував їх погляди. Перш за все це торкнулося проблеми з друкарнею в Женеві, де видавалася соціал-демократична література. Так, навесні 1899 р. розпочалися переговори щодо передачі типографії новій редакції. Група «Визволення праці» відмовилася оплачувати борги старої редакції, що ставило нових видавців у вкрай тяжке становище. Заслуговує на увагу мотивування з боку П. Аксельрода подібної відмови. Борги, які накопичилися, стали можливими внаслідок «ворожості та наклепів» з боку «молодої» еміграції, що підірвало «виробничу діяльність» всередині «Союзу» [17, спр. 28, арк. 1]. Таким чином, нова редакція повинна була знайти і сплатити боргів на суму приблизно у 300 франків. Іншими звинуваченнями до групи «Визволення праці» та її прихильників, осо-

бисто до колишнього завідувача друкарні. І. Блюменфельда, були затримки в передачі шрифтів, що призвело до невидання друкованого органу «Рабочее дело», умисної затримки випуску літератури взагалі [17, спр. 29, арк. 12]. Слід підкреслити, що, незважаючи на виправдання І. Блюменфельда, в подібні речі можна повірити, особливо знаючи його дії у майбутньому, коли він у вересні 1903 р. саботував передачу друкарні більшовикам.

У зв'язку з заборгованістю, що виникла та яка суттєво ускладнювала налагодження нових видань, наступною проблемою у взаємовідносинах «старої» та «молодої» еміграції стало отримання від російських соціал-демократів із США для групи «Визволення праці» 700 франків, які могли б вирішити питання сплати боргів. Але Г. Плеханов та П. Аксельрод відмовилися віддати гроші новій редакції, мотивуючи це тим, що гроші надійшли саме групі, а не «Союзу» і потрібна згода товаришів із Америки для передачі коштів «молодій» еміграції [13, с. 77]. Вирішення цього питання постійно відкладалося і, на нашу думку, гроші так і не було передано.

Позиція групи «Визволення праці» та її прихильників призвела до того, що перший номер «Рабочего Дела» вийшов лише у квітні 1899 р. тоді, як редакційний портфель був переповнений ще у березні. Так, до 5 березня 1899 р. для № 1 «Рабочего Дела» надійшли програмна стаття редакції, складена на основі резолюцій з'їзду РСДРП, статті «Сучасне становище на Заході», «Боротьба царського уряду з «буйством та свавіллям» селян», «З приводу «мирної» пропозиції царя», кореспонденції з Петербурга, Тули, Катеринослава, з Урала, Полтави, Києва, Риги, Пермі, всього – 29 найменувань [15, спр. Е.3.84, арк. 1]. Затримка з виданням привела до того, що частина матеріалів була забрана авторами, а інша – продовжувала чекати свого часу. У цілому політика групи «Визволення праці» дала результат. Про це свідчить лист одного з керівників «Союзу» Ц. Копельзона, в якому зазначалося, що «звідусіль невдоволення, дуже погано йдуть справи в «Союзі». Значною мірою в цьому винна редакція через свою крайню повільність у роботі» [17, спр. 23, арк. 13]. Один із лідерів «Союзу» П. Теплов у листі Б. Кричевському навесні 1899 р. також підкреслив, що «не випустивши до сих пір «Рабочее Дело», нова редакція дуже оскандалилася в очах російських робітників» [17, спр. 24, арк. 3].

Паралельно деструктивним діям «стара» еміграція здійснювала кроки у напрямі консолідації своїх сил. Характерними рисами політики Г. Плеханова та П. Аксельрода були постійні публічні звинувачу-

чення противників у опортунізмі, бернштейніанстві, відмові від політичної боротьби. Слід зауважити, що подібна критика була розрахована не тільки на прихильників в Росії, але й на соціал-демократів Західної Європи. Про це свідчить лист одного з лідерів «молодої» еміграції В. Акімова Б. Кричевському – одному з редакторів «Рабочего Дела» – у вересні 1899 р., в якому він підкреслює, що «головна неприємність, яку потрібно очікувати – це плеханівські «викриття» у всіх органах європейської соціал-демократії» [17, спр. 31, арк. 7]. З іншого боку, принципова позиція Г. Плеханова в питаннях співвідношення політичної та економічної боротьби повинна була сприяти об'єднанню його прихильників і в Росії. Так, соціал-демократ В. Курнатовський в листі до О. Окулової у грудні 1899 р. відверто пише про неможливість поблажливого ставлення до бернштейніанства в Росії [1, с. 61]. А видатний діяч польського та міжнародного соціалістичного руху Р. Люксембург у листі Я. Тищі повідомляла, що обов'язково напише статтю про шкodu бернштейніанської ідеї для російської соціал-демократії [14, с. 104]. З метою об'єднання прихильників революційної соціал-демократії в Петербург, за сприяння Л. Калмикової, приїхала В. Засулич [16, спр. 52, арк. 24]. Водночас слід зауважити, що сам Г. Плеханов визнавав, що в новій редакції «Рабочего дела» із трьох редакторів Б. Кричевський та П. Теплов не були «економістами», до яких можна було віднести лише В. Іваньшина [19, с. 45].

Протягом 1899 р. відносини між «старою» та «молодою» еміграцією стрімко погіршувалися. Можна відзначити, що єдиним предметом, який продовжував іноді об'єднувати соціал-демократів в еміграції, була боротьба з неонародництвом, а саме із «Закордонним союзом соціалістів-революціонерів», створеним Х. Житловським у Берні у 1894 р. Про це свідчать листи одного з керівників «Союза» Ц. Копельзона Г. Плеханову влітку 1899 р. [4, с. 148–153]. Якщо ж проаналізувати все доступне нам листування між адміністрацією «Союза російських соціал-демократів» та Г. Плехановим і П. Аксельродом, то можна дійти висновку, що нічого, крім взаємних звинувачень, у цих листах немає. Саме тому дещо дивними видаються слова з листа Г. Плеханова керівництву «Союза» 17 вересня 1899 р., в якому він оголошує про «припинення тих дружніх стосунків, які існували до сих пір між нами» [19, с. 177].

Отже, восени 1899 р. група «Визволення праці» пішла на відкритий розрив з «молодою» еміграцією. Це стало можливим, з точки зору закордонної агентури Департаменту поліції, тому, що на кінець

року позиції групи стали посилюватися в Росії в середовищі соціал-демократів [4, с. 324]. Враховуючи ситуацію, що складалася тепер не на користь «молодої» еміграції, її представники були змушені у вересні розпочати перемовини з групою «Визволення праці». Г. Плеханову та його прихильникам було запропоновано 2 тис. франків у рік на видання власної літератури; друкарня «Союзу» зобов'язувалася друкувати самостійні видання групи «Визволення праці» у розмірі 20 аркушів у рік накладом 2 тис. примірників. У відповідь Г. Плеханов зажадав прийняття до складу «Союзу російських соціал-демократів» шість нових членів – прихильників «Визволення праці», а також запровадження практики, коли прийом кожного нового члена організації супроводжувався б обов'язково відповідним прийомом прихильника групи. Необхідно проаналізувати кількісний та персональний склад «Союзу» з метою з'ясувати, наскільки він дійсно мав перекіс у бік «молодої» еміграції. На кінець 1899 р. всього в організації налічувалася 23 члени, з яких 8 осіб були прихильниками групи «Визволення праці», а 15 – «Рабочего Дела» [15, спр. Н.6.171, арк. 1]. Крім того, Г. Плеханов озвучив вимогу повернути групі «Визволення праці» всі видання, які були зроблені до виникнення «Союзу російських соціал-демократів» [17, спр. 31, арк. 2]. У проекті угоди, запропонованої групою «Визволення праці», яка більше нагадувала ультиматум, зазначалося також встановлення такого порядку виборів адміністрації, при якому кожні півроку прихильники групи мали б більшість [18, с. 379–380]. Такі надмірні, з точки зору адміністрації «Союзу», вимоги унеможливили подальше продовження переговорів.

Таким чином, 17 вересня 1899 р. Г. Плеханов у листі В. Акімову, Ц. Копельзону та І. Мілю оголосив, що група «Визволення праці» розриває всі стосунки з адміністрацією «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» і вимагає повернути друкарню та всі видання, які були здійснені до листопада 1898 р. [19, с. 177]. Задля справедливості слід підкреслити, що від старої друкарні на той час вже нічого не залишилося, а новий шрифт було придбано за допомогою цюріхського гуртка [15, спр. В.223.14, арк. 1]. З метою виправдати свої дії Г. Плеханов написав статтю «Історія розколу в «Союзі російських соціал-демократів», де ґрунтовно виклав як причини розколу, так і завдання революційних марксистів. Стаття закінчувалася словами, які були повністю втілені в життя, а саме: «розрив став неминучим» [19, с. 46]. Представники «Союзу» в особі Ц. Копельзона намагалися умовити Г. Плеханова повернутися за стіл переговорів, вважаючи цілком справедливо, що розкол послабить позиції соціал-демократів узагалі

та їх боротьбу з неонародниками в особі соціалістів-революціонерів [4, с. 152]. Але всі зусилля виявилось марними.

Аналізуючи ситуацію, що склалася в «Союзі» наприкінці 1899 р., слід звернути увагу на те, що Г. Плеханов та його прихильники в момент розриву відносин діяли дещо авантюрно, розраховуючи на підтримку соціал-демократів у Росії, однак нічого подібного не сталося. У листі до Г. Плеханова один із найстаріших емігрантів Б. Членов у листопаді 1899 р. зазначав, що за свідченнями соціал-демократів, які нещодавно прибули з батьківщини, більша частина організацій продовжувала підтримувати «рабочедельцев». «Організації ці, – писав Б. Членов, – не розуміють, для чого група «Визволення праці» роздмухує чвари в той час, коли принципових розбіжностей між групою і молодими не видно. Я вважаю, що за них заступляться більшість російських організацій і на їх боці буде вся чи майже вся публіка за кордоном» [12, с. 280]. Складність становища визнавав і сам Г. Плеханов, який у грудні 1899 р. писав у США С. Інгерману про те, що «наше становище тепер важче, ніж коли-небудь» [6, с. 10].

Підводячи підсумок опису конфлікту в середовищі російської соціал-демократичної еміграції, необхідно все ж спробувати встановити причини таких напружених відносин. Якщо вважати, що принципових розбіжностей між сторонами не було, то на перший план виступає саме особистісний фактор, а саме несприйняття одних іншими. Це, як і раніше, виявлялося у зверхності членів групи «Визволення праці» по відношенню до молодшого покоління емігрантів. Як зазначала В. Засулич, «літературу для російської «маси» вони [«молоді» емігранти. – *Ю. К.*] випустили з рук... а та третьосортна [підкреслено нами. – *Ю. К.*] література для інтелігенції, якою вони займаються, зразу б набридла, як тільки з'явилася б справжня інтелігентська література» [4, с. 243]. Та ж В. Засулич у вересні 1899 р. у листі до Л. Дейча із зневагою пише, що «розлучилися ми тут з тутешніми. Головний контингент їх «патріоти Мінсько-Віленської батьківщини» [3, с. 264]. Головним докором з боку групи по відношенню до редакторів «Рабочего дела» було те, що вони намагалися примирити на сторінках журналу прихильників як революційного марксизму, так і «економістів», що було, з точки зору перших, неприпустимим [15, спр. В. 272.3, арк. 3].

Такі взаємовідносини, несхильність однієї з сторін до компромісу, неминуче повинні були призвести до повного розриву, що й трапилось у квітні 1900 р. на II з'їзді «Союзу російських соціал-демократів за кордоном».

Бібліографічні посилання

- 1 В революционной ссылке. Документальная хроника / сост. И. Окулова. – Красноярск : Краснояр. кн. изд-во, 1971. – 288 с.
2. **Волин Я. Р.** Борьба В. И. Ленина против оппортунизма за создание и укрепление партии нового типа (1894–1904 годы) / Я. Р. Волин. – Пермь : Перм. кн. изд-во, 1965. – 661 с.
3. Группа «Освобождение труда»: Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча / под ред. Р. М. Плехановой. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – Сб. 4. – 418 с.
4. Группа «Освобождение труда»: Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча / под ред. Р. М. Плехановой. – М. ; Л. : Госиздат, 1928. – Сб. 6. – 342 с.
- 5 Державний архів Російської Федерації. – Ф. ДП. ОО. 1898.
6. Документы Г. В. Плеханова // Исторический архив. – 1956. – № 6. – С. 3–28.
7. Институт социологии РАН. Фонд архівного зберігання. ЦДЛ1-192/1899-І-1. Резолюции и инструкции, данные редакции съездом «Союза Русских социал-демократов» в 1898 г.
8. **Ленин В. И.** Протест российских социал-демократов / В. И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т. 4. – С. 163–176.
9. **Ленин В. И.** О стачках // В. И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т. 4. – С. 288–298.
10. **Лепешинский П. Н.** Экономисты / П. Н. Лепешинский. – М. : Молодая гвардия, 1930. – 48 с.
11. **Ольховский Е. Р.** Ленинская «Искра» в Петербурге / Е. Р. Ольховский. – [Л.]: Лениздат, 1975. – 359 с.
12. Первая марксистская организация в России – группа «Освобождение труда». – 1883–1903. Документы, статьи, материалы, воспоминания / под ред. И. Н. Курбатовой. – М. : Наука, 1983. – 424 с.
13. Переписка Г. В. Плеханова и П. Б. Аксельрода : в 2 т. / под ред. Р. М. Плехановой. – М. : Издание Р. М. Плехановой, 1925. – Т. 2. – 304 с.
14. Р. Люксембург и российское рабочее движение (К 100-летию со дня рождения Розы Люксембург) // Вопросы истории КПСС. – 1971. – № 3. – С. 103–112.
15. Російська національна бібліотека. Архів будинку Плеханова. – Ф. 1093.
16. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 12, оп. 1.
17. Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 283, оп. 1.
18. Социал-демократические движения в России. Материалы. – М.; Л. : Госиздат, 1928. – Т. 1. – 410 с.
19. Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова : в 3 т. – М. : Наука, 1973. – Т. 1. – 415 с.
20. **Шириков Л. В.** Борьба В. И. Ленина против ревизионизма в период создания марксистской партии в России (1894–1904 гг.) / Л. В. Шириков // Из истории борьбы ленинской партии против оппортунизма : сб. ст. – М. : Мысль, 1966. – С. 41–81.

Надійшла до редколегії 12.01.2014

УДК 94 (477.6) „1890/1899”

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

ПРОТЕКЦІОНІСТСЬКА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ, СПРЯМОВАНА НА РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКО- ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.

Проаналізовано протекціоністські дії царського уряду, які були спрямовані на розвиток гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону наприкінці ХІХ ст.

Ключові слова: протекціоністська політика, царський уряд, розвиток гірничо-металургійного комплексу, Донецько-Придніпровський регіон.

Проанализированы протекционистские действия царского правительства, которые были направлены на развитие горно-металлургического комплекса Донецко-Приднепровского региона в конце ХІХ в.

Ключевые слова: протекционистская политика, царское правительство, развитие горно-металлургического комплекса, Донецко-Приднепровский регион.

Постановка проблеми. Наприкінці ХІХ ст. у Донецько-Придніпровському регіоні швидким темпом розвивалася гірничіа і металургійна промисловість. Донецько-Придніпровський регіон України перетворюється в основну вугільно-металургійну базу Російської імперії. З розвитком регіону виникали економічні та соціальні проблеми, на які царський уряд був змушений реагувати. Усі ці проблеми необхідно було висвітлювати для суспільства. Відповідно, ця ситуація зумовила появу та поширення періодичної галузевої преси. Галузева преса публікувала розпорядження царського уряду щодо розвитку промисловості, давала змогу проаналізувати економічну ситуацію, соціальне становище деяких верств населення, які працювали у тих чи інших галузях промисловості, їх взаємовідносини, умови життя, соціальний склад тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових досліджень з проблематики даної статті заслуговують на увагу роботи П. О. Хромова, О. О. Нестеренка, Т. І. Дерев'янкін, Л. Г. Мельника,

В. О. Голобуцького, В. В. Крутікова, Б. М. Миронова, Ф. Г. Турченка, І. В. Довжука, І. В. Подова, О.Б. Шляхова, О. В. Морозова [37; 28; 19; 25; 5; 23; 26; 36; 21; 30; 38; 27], у яких вивчалися проблеми розвитку гірничодобувної галузі промисловості у Донецько-Придніпровському регіоні та протекціоністська політика царського уряду стосовно її розвитку. Але галузева преса як історичне джерело недостатньо використовувалася в працях дослідників для вивчення протекціоністських дій царського уряду щодо розвитку гірничо-металургійного комплексу Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX ст.

Метою статті є проаналізувати протекціоністські дії царського уряду, які були спрямовані на розвиток гірничопромислового комплексу Донецько-Придніпровського регіону наприкінці XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 90-х рр. XIX ст. на Півдні Росії були створені сприятливі умови для розвитку вітчизняної гірничопромисловості. У галузевому журналі ГЗЛ про це писали так: «... поле деятельности тем более интересное, что сама горная промышленность соприкасается со многими различными сторонами русской экономической жизни и ставит для решения вопросы живые, насущные, полезные и важные и для государства, и для населения вообще» [1, с. 861].

Щодо стану кам'яновугільної промисловості, фахівці галузі у звітах статистичного бюро Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії інформували на сторінках ГЗЛ про постійне зростання обсягів видобутку вугілля, яке надходило на внутрішній ринок. Приймавши за одиницю обсяг вивезення вугілля в 1880 р., отримали дані, які дозволяють дослідникові унаочнити цей процес у табл. 1.

Таблиця 1

Зростання обсягу вугілля, яке надходило на внутрішній ринок

Роки	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
Обсяг відносно 1880 р. (рази)	2,28	3,25	3,00	3,43	4,11	4,50	5,15	5,26	5,76	6,82	7,72

(за: ГЗЛ. – 1899. – № 17. – С. 3937-3938)

Аналіз даних показав, що за 10 років обсяг вивезення донецького вугілля на внутрішній ринок країни збільшився майже у 3,4 рази, а з 1880 р. – у 7,7 разів.

Попит на вугілля зростав на ринку, про що свідчать дані про кількість вагонів, які були задіяні для вивезення вугілля. Статистичні дані, які наводилися в ГЗЛ за станом на перше вересня року до першого вересня наступного року, можна звести в табл. 2.

Таблиця 2

Щорічна кількість вагонів для перевезення донецького вугілля

Роки	1895–1896	1896–1897	1897–1898	1898–1899
Вагони	355 892	441 133	506 878	642 675

(за: ГЗЛ. – 1899. – № 16. – С. 3919-3920)

Дані показують, що за 5 років (1895–1899 рр.) необхідна кількість вагонів збільшилась у 1,8 разів. Якщо врахувати дані А. Ф. Мевіуса за 1889–1890 рр. (240 925 вагонів) [24, с. 579], то можна встановити, що за 10 років (1889–1899 рр.) кількість вагонів для вивезення вугілля зросла у 2,7 разів. Серед головних чинників, які викликали постійне зростання вивезення вугілля, фахівці називали бурхливий розвиток металургійної промисловості та будівництво переробних, машинобудівних заводів у Донецько-Придніпровському регіоні [20, с. 3675]. Завдяки зусиллям гірничопромисловців, працівників гірничозаводської галузі уряд виявив зацікавленість у подальшому розвитку Донецько-Придніпровського регіону. У 90-х рр. XIX ст. галузева преса регіону публікувала офіційні урядові документи, які були пов'язані з розвитком гірничої та металургійної промисловості. Гірничопромисловці у своїх публікаціях у галузевих виданнях зазначали, що вони вдячні уряду за «...все правительственные мероприятия последних лет, сопряженные с большими денежными затратами для поддержания и развития южной горнозаводской промышленности вообще, особенно каменноугольной, а также... за заботливое отношение правительства к горной промышленности» [8, с. 848; 12, с. 1316].

Аналіз матеріалів галузевої преси дозволяє виділити декілька аспектів діяльності уряду. Один із них можна охарактеризувати як адміністративно-організаційний. У 1891 р. було опубліковано царське розпорядження про запровадження окремого гірничого управління для південної Росії в Катеринославі. У цьому розпорядженні повідомлялося, що «начальнику горного управления южной России предоставляются все те права, которыми пользуется главный начальник уральских горных заводов по заведыванию горною частью на Урале» [4, с. 993]. Уряд вирішив, що нове гірниче управління буде більш ефективно опікуватися проблемами південної промисловості. Уряд надсилав інструкції гірничому управлінню південної Росії, які публікувалися в ГЗЛ. Одна з таких інструкцій мала назву «Положение о круге ведомства, правах и обязанностях должностных лиц и уста-

новлений местного горного управління». Гірниче управління завідувало державними та приватними гірничими заводами, рудниками, а також розробками корисних копалин. До обов'язків управління входили: нагляд за виконанням законів і розпоряджень уряду, опікування розвитком і покращенням рудничного та заводського виробництва [32, с. 1460].

Особлива увага приділялася контролю за витратами державних коштів. Управління мало сприяти приватним гірничим заводам і промислам, володіти інформацією про становище, потужність, нововведення та відкриття на підприємствах [31, с. 1085–1086].

Губернії, які належали до гірничого управління, поділялися на чотири гірничі округи: Луганський, Харківсько-Бахмутський, Південно-Західний, Дніпровсько-Таврійський. Гірничі округи очолювали окружні інженери, діяльність яких підпорядковувалася безпосередньо гірничому департаменту Міністерства землеробства та державного майна. Гірничому департаменту також підпорядковувалися металургійні заводи. Гірничі справи області Війська Донського знаходилися у сфері діяльності Військового міністерства [18, с. 4535]. Міністрові державного майна надавалося право встановлювати та змінювати кордони гірничих округів, видавати інструкції щодо внутрішнього розпорядку й обов'язків посадових осіб, скликати з'їзди гірничо-промисловців Півдня Росії для обговорення потреб регіональної гірничої промисловості [31, с. 1085].

У 1892 та 1895 рр. були опубліковані урядові розпорядження як доповнення до правил даної інструкції. Гірничопромисловці мали узгоджувати проекти розробки корисних копалин із окружними гірничими інженерами [11, с. 1151–1152; 13, с. 2245–2246]. Серед обов'язків окружних інженерів виділялися такі: «распорядительные действия по применению обязательных постановлений, издаваемых присутствием по горнозаводским делам, и надзор за исполнением постановлений; рассмотрение и утверждение такс, табелей, расписаний и правил внутреннего распорядка, составляемых горнозаводскими управлениями для руководства рабочих» [11, с. 1139–1140].

Царський уряд опікувався розвитком не тільки гірничої промисловості, а й металургійної. Так, у 1892 р. було опубліковано урядове розпорядження про створення постійної дорадчої контори залізних заводчиків. Контора мала збирати дані про стан залізної промисловості, розробляти й обговорювати питання, пов'язані з потребами цієї промисловості. Члени контори повинні були підтримувати зв'язки з

урядовими установами та представниками заводів, розробляти програми з'їздів, видавати періодичний орган, присвячений інтересам залізної промисловості [33 с. 1510].

Іншим аспектом діяльності уряду, який висвітлювався на сторінках ГЗЛ, було вирішення проблем залізничного транспорту. Промисловий розвиток регіону, зростання видобутку мінерального палива, будівництво металургійних заводів – усе це загострювало залізничне питання. Так склалося, що найголовніші залізничні магістралі, Донецька кам'яновугільна та Катерининська, не могли узгодити свої дії, що знижувало ефективність доріг і призводило до подорожчання перевезення. Для вдосконалення мережі залізниць Донецького басейну та Катеринославського промислового району в 90-х рр. було створено багато нових гілок і під'їзних шляхів. При цьому уряд надавав перевагу казенним залізницям. У 1891 р. держава викупила Курсько-Харківсько-Азовську, а через два роки – Донецьку кам'яновугільну залізницю. До Катерининської дороги були приєднані донецькі ділянки: Ясинувата–Маріуполь, Ясинувата–Хацапетівка, Дебальцевський вузол із лініями, які йшли до Микитівки, Луганська, Зверєво, Варваропілля. До кінця 90-х рр. XIX ст. [16, арк. 1–7] Катерининська залізниця стала однією з найбільших у Росії, її довжина становила 2 166 верст. Збільшення вантажопотоку (якщо по всій Росії на одну версту припадало 81 тис. пуд. вантажів, то в південному гірничопромисловому районі – 302 тис. пуд.) змусило уряд будувати другу Катерининську дорогу довжиною 683 версти, прокладену паралельно першій. Нова дорога проходила територією Маріупольського, Бердянського, Мелітопольського й Олександрівського повітів, забезпечивши вихід вантажів із Донецько-Придніпровського регіону до центральних промислових регіонів імперії й Азовсько-Чорноморських портів [30, с. 225].

На рубежі століть начальник Катерининської залізниці О. А. Верховцев на сторінках журналу ГЗЛ доповідав про будівництво нових залізничних гілок: Долгінцево – Нікополь – Олександрівськ – Пологи – Волноваха та інших [14, с. 4633; 15, с. 6409].

У ГЗЛ наводилися дані про зростання обсягів вантажів на залізницях регіону. Так, наприклад, Курсько-Харківсько-Азовська залізниця в 1880 р. перевозила 26 млн пуд. кам'яного вугілля, а в 1894 р. – 70 млн пуд., тобто майже в три рази більше. Особливу роль відіграли Донецька кам'яновугільна та Катерининська залізниці. Катерининська залізниця разом із Донецькою перевезла в 1885 р. 18,8 млн пуд.

кам'яного вугілля, а в 1895 р. – 127,8 млн пуд., що у 6,5 разів більше. Всі три залізниці – Азовська, Катерининська і Донецька – разом у 1885 р. перевезли 69,5 млн пуд. мінерального палива, у 1894 р. – 197,5 млн пуд., а в 1898 р. – вже 316,2 млн пуд. Якщо порівняти дані перевезення вугілля за 1885 р. з даними перевезення за 1898 р., то ми можемо констатувати зростання обсягів перевезення в 4,5 разів. У 1899 р. було перевезено: мінерального палива – 382,8 млн пуд., залізних руд – 175 млн пуд., флюсів – 35 млн пуд., металевих виробів – 75 млн пуд., солі – 26, 4 млн пуд., що в цілому дорівнювало майже 700 млн пуд. вантажів [29, с. 3973–3974].

У зв'язку з постійним зростанням обсягів перевезення гірничих і гірничозаводських вантажів уповноважені з'їздів південних гірничо-промисловців зверталися до уряду з проханням збільшити кількість паротягів і вагонів або, принаймні, – підіймну силу вагонів. Як наслідок, за розпорядженням міністра шляхів сполучення була створена у Харкові спеціальна комісія для розробки нових правил перевезення мінерального палива, а також для прискорення завантаження та розвантаження кам'яновугільних вантажів. Уряд щороку виділяв значні кошти для розвитку залізничного перевезення, але гірничих та гірничозаводська галузі промисловості регіону так швидко розвивалися, що залізниці за ними не встигали.

Проблеми з перевезенням усе зростаючих обсягів вугілля зумовили створення в 1888 р. Тимчасового комітету з перевезення мінерального палива. Члени урядової комісії, яка інспектувала залізниці, задіяні у перевезенні донецького мінерального палива, вирішили, що буде доцільним, щоб комітет діяв згідно з опублікованими правилами перевезення. Він виконував розподільчу та контролюючу функції. Згідно з правилами, до 20-го числа кожного місяця власники копалень і вуглепромисловці повинні були складати списки та надавати заявки на перевезення мінерального палива. Головні споживачі вугілля – залізниці, пароплавства, заводи, фабрики та інші установи – теж надавали заявки із зазначенням обсягів перевезень і станцій призначення. Якщо вуглепромисловці несвоєчасно відмовлялися від заздалегідь замовлених вагонів, то вони повинні були сплачувати штрафи на користь залізниці, а якщо залізниця порушила домовленості, то вона повинна була сплачувати штрафи відправникам мінерального палива [7, с. 364–365; 6, с. 516]. Очолив комітет А.Ф. Мевіус, який раз на місяць публікував у ГЗЛ статистичні дані про перевезення мінерального палива залізницею.

У 1892 р. було опубліковано розпорядження уряду про продовження дії Тимчасового комітету з урегулювання перевезення донецького кам'яного вугілля на три роки до 1 січня 1895 р. У Комітеті міністрів було заслухано записку міністра шляхів сполучення, в якій зазначалося, що на час дії положення Комітету міністрів дозволялося знімати не більше однієї п'ятнадцятої копійки з кожного пуда мінерального палива, яке відправлялося з копалень Донецького басейну, на вирішення проблем залізничного транспорту [10, с. 1065]. У ГЗЛ було опубліковано ще одне урядове розпорядження, що стосувалося роботи залізниць, – циркуляр правлінням залізничних товариств від 19 січня 1891 р., адресований інспекторам та управляючим залізницями. У циркулярі містилися правила маркування бракованих рейок, що свідчило про відповідальне ставлення уряду до роботи залізниць і якості перевезення [9, с. 906–907].

У 90-х рр. традиційним напрямом урядової політики щодо гірничої та металургійної галузей промисловості Донецько-Придніпровського регіону залишався державний протекціонізм. У 1890 р. були переглянуті розміри мита на іноземне кам'яне вугілля, а в 1891 р. – на чавун. Метою цих заходів було витіснити закордонне паливо та метал із російських ринків, тобто остаточно встановилася протекційна система підтримки вітчизняного виробника. У 1893 р. М. С. Авдаков наводив показники швидкого промислового зростання на Півдні Росії, яке, на його думку, було наслідком сприятливої митної політики. Обсяги видобутку кам'яного вугілля зросли майже на 137 млн пуд., виробництво чавуну збільшилося майже у два рази, заліза та сталі – на 16 млн пуд. [2, с. 1617]. Він закликав уряд зберегти мито як позитивний фактор розвитку промисловості в регіоні, навівши результати про прогресуючу конкурентоспроможність донецького вугілля. Донецьке вугілля почало використовуватись у віддалених промислових районах імперії.

На сторінках ГЗЛ детально висвітлено перебіг так званої митної війни між Росією та Німеччиною, яка точилася у цей період. В опублікованих журнальних матеріалах наводилися розрахунки і таблиці. Питання розглядалося на позачерговому з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в серпні 1893 р. Головні висновки, на які наводять усі ці матеріали галузевої преси, такі: прийняті за вісім років (1885–1893 рр.) зміни в державному охоронному миті призвели до втрати Німеччиною вугільного ринку [3, с. 1639–1640]. До питання про мито на іноземну продукцію, зокрема чавун, ГЗЛ неодноразово звертався у

1897 р. У 1898 р. уряд прийняв закон про податок на чавун, який був запроваджений на 10 років [17, с. 3569].

Тверді протекціоністські дії уряду стимулювали надходження капіталів до Донецько-Придніпровського регіону. До таких заходів уряду можна віднести залучення іноземного капіталу. Ці заходи обговорювались у ГЗЛ. І. А. Тіме, заслужений професор С.-Петербурзького гірничого інституту, до якого неодноразово зверталися за консультацією гірничопромисловці, опублікував у 1899 р. у ГЗЛ статтю, що була присвячена проблемі іноземних капіталів. Він зазначав, «...что иностранцам прекрасно жилось в России», вони відчували на собі надзвичайну гостинність населення і використовували недосконалість російського законодавства про надра. Різні погляди висловлювали фахівці на роль іноземного капіталу в російській промисловості, але, як підкреслював І. А. Тіме, цей капітал був корисним. Хоча приплив іноземних капіталів був викликаний необхідністю, він розглядав існуючу ситуацію як тимчасову. Знання та досвід іноземних фахівців, на його погляд, необхідно було запозичувати та ефективно використовувати (серед гірничих інженерів Півдня Росії 50 % були іноземцями), а що стосується надр, то питання про наслідки їх експлуатації було складним, тому що іноземці часто перепродували землі для прискорення власного збагачення [35, с. 3483–3486; 34, с. 3663].

У галузевій пресі аналізувалася ситуація з іноземними капіталами, які надходили безпосередньо до Донецько-Придніпровського регіону. Так, наприклад, розглядався звіт Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства за 1896–1897 рр., акціонерами якого були бельгійські, французькі та польські підприємці [22, с. 223]. Автор публікацій підкреслював, що діяльність цього товариства давала блискучі результати. Товариство посідало одне з перших місць у промисловості регіону. Проведений аналіз засвідчував, що 22 % виробленої продукції, яка була створена на базі іноземних капіталів, потрапляли за межі країни, а 78 % залишалось в ній. У 1897–1898 рр. Дніпровське товариство одержало чистого прибутку на суму 3 979 741 крб., що склало 80 % до основного капіталу, а акціонерам нарахували 2 млн крб., тобто 40 % на основний капітал [34, с. 3663; 17, с. 3569, с. 3648].

Висновок. Таким чином, у 1890-х рр. продовжилося формування Донецько-Придніпровського індустріального регіону. Технічні галузеві журнали (ЮРГЛ та ГЗЛ) висвітлювали діяльність гірничопромисловців Півдня Росії, спрямовану на розвиток

кам'яновугільної та металургійної промисловості, відзначали роль іноземного капіталу як важливого чинника у становленні та модернізації промисловості, підтримували державні пільги та субсидії для розвитку вітчизняної промисловості, визначали недоліки та прорахунки урядової політики щодо регіону на тлі загального промислового відставання імперії.

У 90-х рр. XIX ст. завдяки твердій протекціоністській урядовій політиці, зусиллям підприємців, а також роботі редакційних комітетів галузевої преси, стан гірничої та металургійної промисловості не тільки значно поліпшився, але й дозволив промисловості регіону вийти на провідні рубежі в народногосподарському комплексі Російської імперії. Діяльність уряду щодо забезпечення темпів розвитку гірничої та гірничозаводської промисловості в Донецько-Придніпровському регіоні здійснювалася за принципами протекціонізму і мала декілька головних аспектів, які досить повно висвітлювала галузева преса.

Бібліографічні посилання

1. **Авдаков Н. С.** Железная и каменноугольная промышленность на Юге России / Н. С. Авдаков // ГЗЛ. – 1891. – № 2. – С. 856–861.
2. **Авдаков Н. С.** О перевозках минерального топлива в Донецком бассейне / Н. С. Авдаков // Горнозаводской листок (далі – ГЗЛ). – 1893. – № 17. – С. 1617–1619.
3. **Авдаков Н. С.** Русская горная промышленность и русско-германская таможенная война / Н. С. Авдаков // ГЗЛ. – 1893. – № 19. – С. 1639–1640.
4. Высочайшее повеление. Об учреждении горного управления южной России // ГЗЛ. – 1891. – № 12. – С. 993.
5. **Голобуцький В. О.** Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1970. – 298 с.
6. Горнозаводская промышленность в Екатеринославской губернии // ГЗЛ. – 1889. – № 19. – С. 516–518.
7. Горнозаводская промышленность на Юге России в 1886 г. // ГЗЛ. – 1889. – № 6. – С. 364–365.
8. ГЗЛ. – 1891. – № 3. – С. 848.
9. ГЗЛ. – 1891. – № 5. – С. 906–907.
10. ГЗЛ. – 1892. – № 17. – С. 1065; № 21. – С. 1101; № 23. – 1129 С.
11. ГЗЛ. – 1892. – № 8. – С. 1139–1140; № 9. – С. 1151–1152.
12. ГЗЛ. – 1892. – № 16. – С. 1316.
13. ГЗЛ. – 1895. – № 13. – С. 2237–2238; № 14. – С. 2245–2246.
14. ГЗЛ. – 1900. – № 21. – С. 4560–4563; № 23. – С. 4633.

15. ГЗЛ. – 1903. – № 26. – С. 6409.
16. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 566, оп. 1, спр. 1.
17. XXIII съезд горнопромышленников Юга России // ГЗЛ. – 1898. – № 22. – С. 3569; 1899. – № 2. – С. 3648.
18. 200-летие горного ведомства в России // ГЗЛ. – 1900. – № 20. – С. 4534–4536.
19. **Дерев'янкін Т. І.** Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії / Т. І. Дерев'янкін – К. : Наук. думка, 1975. – 279 с.
20. **Дитмар Н. Ф.** Сведения о производительности южных металлургических заводов / Н. Ф. Дитмар // ГЗЛ. – 1899. – № 3. – С. 3675.
21. **Довжук І. В.** Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Довжук. – Донецьк, 2004. – 40 с.
22. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 958 с.
23. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пре-реформений період / В. В. Крутіков. – Д. : Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
24. **Мевіус А.** Недочёты угольной промышленности / А. Мевіус // ГЗЛ. – 1890. – № 1. – С. 579.
25. **Мельник Л. Г.** Технічний переворот на Україні 60–90 рр. ХІХ ст. / Л. Г. Мельник – К. : Вид-во КДУ, 1972. – 240 с.
26. **Міронов Б. Н.** Социальная история России периода империализма (XVIII – начало XX в.) / Б. Н. Міронов : в 2 т. – [3-е изд., испр. доп.] – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – 548 с.
27. **Морозов О. В.** Діяльність митних органів Російської імперії в українських губернях у складі Російської імперії (XVIII – початок ХХ ст.) : дис. доктора іст. наук / О.В. Морозов. – Д., 2012. – 431 с.
28. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – Ч. 1. – К. : Наук. думка, 1959. – 496 с.; Ч. 2. – К. : Наук. думка, 1962. – 576 с.
29. О современном положении горной и горнозаводской промышленности на юге России // ГЗЛ. – 1899. – № 15. – С. 3903; № 16. – С. 3919; № 18. – С. 3955–3957; № 19. – С. 3973–3974.
30. **Подов В. І.** Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». – 2009. – 300 с.
31. Правительственное распоряжение. Инструкция Горному Управлению южной России, составленная на основании ст. 10 Высочайше утвержденного, в 13-й день мая 1891 года, мнения Государственного Совета // ГЗЛ. – 1891. – № 20. – С. 1085.

32. Правительственное распоряжение. О горном управлении южной России // ГЗЛ. – 1893. – № 4. – С. 1459–1461.
33. Правительственное распоряжение. Положение о постоянной совещательной конторе железных заводчиков // ГЗЛ. – 1891. – № 15. – С. 1303–1304; 1892. – № 20. – С. 1510.
34. **Тиме И. А.** Иностранные капиталы / И. А.Тиме // ГЗЛ. – 1899. – № 3. – С. 3663.
35. **Тиме И. А.** Современное положение нашего южного горнозаводского дела, его светлые и темные стороны / И. А. Тиме // ГЗЛ. – 1898. – № 18. – С. 3483–3486.
36. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
37. **Хромов П. А.** Экономическое развитие России / П. А. Хромов. – М. : Наука, 1967. – 535 с.
38. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : моногр. / О. Б. Шляхов – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.

Надійшла до редколегії 02.12.2013

УДК 94 (477.63)(092) «1900/1903»

О. В. Дриганюк

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР Ф. Е. КЕЛЛЕР
ТА ЙОГО ПОГЛЯДИ НА ВИРІШЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ
ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ РЕГІОНУ**

Висвітлено погляди катеринославського губернатора Ф. Е. Келлера на вирішення економічних та політичних проблем регіону.

Ключові слова: губернатор, Катеринославська губернія, аграрне питання, протиурядова пропаганда, з'їзд губернаторів.

Освещены взгляды екатеринославского губернатора Ф. Э. Келлера на решение экономических и политических проблем региона.

Ключевые слова: губернатор, Екатеринославская губерния, аграрный вопрос, антиправительственная пропаганда, съезд губернаторов.

Кінець XIX ст. в історії Російської імперії відзначається спробами проведення контрреформ, прийняттям та запровадженням законопроектів, які наділяли генерал-губернаторів і судово-поліцейські інстанції надзвичайними повноваженнями для здійснення більш суворого контролю за діяльністю політичних організацій та антимонархічних рухів. Результатом цього став той факт, що на місцях все частіше почали використовуватися методи надзвичайного управління, коли вся відповідальність за придушення різного роду заворушень, соціальних виступів та опозиційної діяльності лягала на плечі губернатора [10, с. 27–28].

У зазначений період Катеринославська губернія перебувала у досить невігідних умовах, оскільки тут спостерігалася постійна ротація вищого керівництва, а отже, відсутньою була політична стабільність. Все це суттєво ускладнювало становище місцевої влади адже саме від умілого та ефективного керівництва з боку губернатора багато в чому залежав «спокій» у регіоні. І саме цей аспект становить значний інтерес у діяльності Федора Едуардовича Келлера, який керував губернією у перші роки XX ст.

Зазначимо, що постає графа як відомого військового та державного діяча висвітлювалася у довідкових, енциклопедичних виданнях та у спогадах сучасників [3, с. 638; 8; 11; 12, с. 60; 14; 16; 17, с. 193]. Історіографія ж питання є досить обмеженою та представлена статтями таких дослідників як С.І. Світленко, В.І. Лазебник, В. Мороз, Л. Ганошенко [4; 11; 15]. Однак ці роботи переважно присвячені становленню графа Ф. Е. Келлера як військового діяча та висвітленню його ролі у громадському та соціокультурному житті краю. Тож виникає необхідність докладного аналізу діяльності Федора Едуардовича Келлера в економічній та соціально-політичній царині, власне тих заходів, які пропонувалися ним для вирішення аграрного питання, подолання екстремізму та анархізму, налагодження соціального миру в краю, що і є метою автора цієї статті.

Джерельну базу нашого дослідження склали щорічні Всепідданіші звіти губернатора імператору, а також постанови Катеринославських губернських земських зборів за період керівництва губернією графом Ф. Е. Келлером [1; 2; 13; 14].

Граф Ф. Е. Келлер народився у серпні 1850 р. і походив з курляндських дворян. Його батько, граф Едуард Федорович Келлер (1819–1903 рр.), зробив досить вдалу політичну кар'єру. У 1858–1863 рр. він

був мінським цивільним губернатором, а з 1863 р. обіймав посаду сенатора.

Майбутній катеринославський губернатор, генерал-лейтенант граф Федір Едуардович Келлер розпочав службу у Кавалергардському полку. В 1876 р. добровольцем вступив до сербської армії, яка воювала проти турецьких військ, а згодом брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., за що був удостоєний ордену Св. Георгія 4-го ступеня. Із 1878 р. він обіймав посаду начальника штабу болгарського земського війська. У 1882–1890 рр. Ф. Келлер командував лейб-гвардією 4-м Стрілецьким Імператорської Фамілії батальйоном, а з 1890 р. завідував мобілізаційною частиною Головного управління козацьких військ. Із 1893 до 1899 р. був директором Пажеського корпусу в Петербурзі [3].

Граф Ф. Е. Келлер очолив Катеринославщину 20 квітня 1900 р. При цьому коло його обов'язків було вкрай широким [5, с. 95]. Він опікувався питаннями благополуччя громадян та благоустрою територій, охороною сільських місцевостей від карних злочинців, організовував періодичні з'їзди начальників поліції та земських начальників, сприяв розвитку просвітницьких та благодійних установ, кількість яких на початку ХХ ст. збільшилася на Катеринославщині майже вдвічі [4, с. 230; 8, с. 178–179]. Однак головними напрямками його діяльності все ж можна вважати спроби поліпшити стан народного господарства та підтримання політичної стабільності в регіоні.

Так, у своїй діяльності граф Ф. Е. Келлер багато уваги приділяв вирішенню земельного питання як ключового для сталого економічного розвитку краю. Адже слід звернути увагу на той факт, що розміри земельних наділів селян губернії протягом 1880–1900 рр. зменшилися в середньому з 3,6 до 2,3 десятин на душу [7, с. 17]. У 1893 р. на Катеринославщині, за тогочасними статистичними даними, існувало 12 308 безземельних селянських дворів, що складало 6,8 % їх загального числа [7, с. 17]. У свою чергу чинник аграрного перенаселення суттєво позначився на матеріальному становищі селян Катеринославської губернії, призводив до зростання їх економічних скрут.

Аналізуючи причини такого становища, Ф. Е. Келлер у доповіді Миколі II зазначав, що у зв'язку із дробленням первинних наділів та приростом населення, збільшенням життєвих потреб селян, виснаженням ґрунту та за неможливості суттєво поліпшити культуру землеробства, селянські наділи у більшості випадків не могли забезпечити нормального існування селянської родини, надати їй необхідні мож-

ливості для сплати податків. Тож губернатор коментував, що в більшості випадків сільське населення, якщо задовольнялося лише своїми наділами, незабаром перетворювалося на пролетаріат [1; с. 10]. У зв'язку з цим Ф. Е. Келлер пропонував не вишукувати якісь засоби щодо збільшення селянських земельних наділів, а створити умови, коли б праця селянина могла бути застосована не лише для оброблення своєї ділянки. У цьому випадку, на його думку, першорядне значення мав розвиток обробної промисловості. І Катеринославська губернія могла слугувати для цього наочним прикладом. У своєму звіті за 1901 р. начальник краю зазначав, що у тих повітах, де існування і можливість селянства ґрунтувалося не виключно на рільництві, а була можливість застосування його праці на виробництві, становище хліборобів було значно кращим [1, с. 9].

Ще одним заходом для вирішення аграрного питання Ф. Е. Келлер вважав поступовий перехід від общинного до подвірного землеволодіння. А отже, губернатор пропонував у своєму звіті імператору переглянути деякі законоположення, які могли б полегшити вихід селян з общини. Звідси, наголошував Ф. Е. Келлер, виникне клас дрібних власників і «посилиться консервативний елемент у країні». «До того ж, – вказував губернатор, – перехід від общинного до приватного володіння, певно мав би значення у виховному сенсі, оскільки сприяв би розвитку серед народу почуття власності, а отже – поваги до чужого добра» [1, с. 9].

Слід підкреслити, що начальник губернії також акцентував увагу на необхідності запобігти подальшому дробленню земельних наділів селян, оскільки це призводило до виникнення маси слабких господарств. Позитивний приклад в цьому плані Ф. Е. Келлер бачив у системі землекористування, яка існувала в менонітських колоніях регіону. Зокрема, граф у своїх звітах підкреслював: «Завдяки первісній організації землекористування в колоніях, що продовжує існувати і до цього часу, основні 60-тидесятинні наділи зберігаються» і саме цим «колонії зобов'язані своїм квітучим станом і можливістю брати із землі доходи, які для звичайних селянських громад недосяжні» [1, с. 10]. Крім того, щоб подолати земельний голод, Ф. Е. Келлер пропонував розвивати переселенську справу. «Навіть, якщо б це вимагало значних витрат від скарбниці, – наголошував губернатор, – то витрати ці не перевищили б тих мільйонів, які Уряд щорічно витрачає безвідплатно на допомогу населенню за найменшого неврожаю», а разом з цим це посприяло б «правильному розселенню дійсно потребуючих землі селян та водночас швидкому поживавленню пустошей Сибіру» [1, с. 11].

Таким чином, можна зробити висновок, що, розглядаючи шляхи вирішення земельного питання в регіоні, губернатор пропонував варіанти, які надалі фактично склали основу Столипінської аграрної реформи 1906 р.

Разом з тим, слід зазначити, що губернаторство Ф.Е. Келлера припало на складний період, коли країна вступила у смугу економічної та політичної кризи. На початку ХХ ст. загострюються конфлікти між владою і трудящими верствами населення. Так, у цей час Катеринославщиною прокотилася хвиля страйків, мітингів та демонстрацій [4, с. 232]. У 1900 р. у губернії відбулося 23 виступи робітників та студентів, у 1901 р. їх було 10, у 1902 р. – 13, у 1903 р. – 23 страйки та заворушення. Переважно вони мали соціально-економічну спрямованість (вимоги поліпшення умов праці та підвищення зарплати). Утім, мали місце і виступи політичного характеру [18, с. 5–45]. Серед них слід згадати демонстрацію, яка відбулася в губернському центрі 15 грудня 1901 р. У ній брало участь 5 тис. робітників, ремісників і студентів, які на знак протесту проти реакційної політики царизму пройшли містом під червоним прапором, вигукуючи гасла «Хай живе політична свобода!» та «Геть самодержавство!». При зіткненні з військовими та поліцією декілька осіб було поранено, 63 – заарештовано [18, с. 16]. При цьому губернатор особисто дав розпорядження на побиття людей, а потім сам визначав терміни ув'язнення демонстрантів [6, с. 287]. Тож не випадково, що у своєму звіті у Петербург за 1901 рік Ф. Е. Келлер підкреслював: «Звітний, 1901-й, рік для ввіреної мені Вашою Імператорською Величністю Катеринославської губернії виявився надзвичайно несприятливим як у економічному відношенні, так і в сенсі збільшення інтенсивності протиурядової та соціальної пропаганди, наслідком якої були неодноразові спроби проведення вуличних демонстрацій, заворушення в тюрмах, досить часте розкидання прокламацій все більш обурливого змісту» [1, с.1]. При цьому Ф. Е. Келлер звертав увагу на посилення революційного руху серед учнівської та студентської молоді. Останнє спочатку проявилось у формі «пасивного співчуття – припинення занять» у Катеринославському вищому гірничому училищі, а потім – «відкритою участю студентів у протиурядових вуличних демонстраціях». При підготовці цих демонстрацій, підкреслював губернатор, «підбурювачі намагалися залучити до участі в них фабрично-заводських робітників, переконуючи останніх у спільності їх інтересів з інтересами учнівської мо-

лоді, і єврейство – включенням до програми своїх реформ положення про рівноправність євреїв» [1, с. 14].

Крім того, Ф. Е. Келлер зазначав у своєму звіті, що особливі зусилля революційних агітаторів, зокрема, представників соціал-демократичної партії були спрямовані «на села, фабрику і навіть казарми в надії ускладнити заходи адміністрації численністю маленьких вогнищ пропаганди і частими, хоча і незначними, спалахами заворушень». Зокрема, за даними губернатора, пропагандисти намагалися вселити в селянство віру, що «імператор сам визнає правильним передачу селянам поміщицьких земель, але що здійсненню такої передачі протидіють дворяни, наближені до трону, Міністри та чиновники, які не виконують цього розпорядження» [1, с. 14–16].

Ще одне джерело небезпеки для стабільності в регіоні Ф. Е. Келлер вбачав у спільному перебуванні у в'язницях карних злочинців та політичних в'язнів, що, у свою чергу, ставало певною «школою» для підготовки нових агітаторів [2, с. 18–19]. Так, він повідомляв імператорові Миколі II: «Співжиття і невідворотне постійне спілкування політичних з іншими арештантами... є доволі небезпечним для громадського порядку. Адже за повної неможливості абсолютно роз'єднати арештантів зазначених двох категорій в'язниці ставали казенними аудиторіями для антиурядової пропаганди, «вогнищами революційної зарази», коли «професори соціал-демократичної та інших крамольних наук мали повну можливість протягом багатьох місяців, інколи двох-трьох років, ґрунтовно підготувати своїх слухачів до майбутньої ролі розповсюджувачів цих ідей в народі [2, с. 19–20].

Слід звернути увагу й на те, що Ф. Е. Келлер на посаді губернатора Катеринославщини проявив себе як досить далекоглядний та досвідчений адміністратор-керівник. Так, у своєму звіті за 1902 р. він пропонував певні заходи щодо посилення дієвості функціонування виконавчої влади. При цьому Ф. Келлер звертав увагу на те, що у багатьох губерніях, особливо суміжних та подібних за умовами життя, фактично існували однакові потреби, визрівали однаково нагальні питання, які вимагали тих або інших заходів з боку губернської адміністрації. Відповідно Ф. Е. Келлер пропонував узгоджувати ці дії, адже, лише це, на його думку, могло привести до серйозних результатів у стриманні революційної пропаганди, у продовольчій справі, у боротьбі проти аграрних заворушень і т. п. Найдієвішим же шляхом для реалізації цього плану Федір Едуардович вважав влаштування порайон-

них з'їздів губернаторів. Зокрема він ініціював проведення першого подібного з'їзду в Катеринославі в 1904 р. [2, с. 24].

«На з'їздах губернатори, – підкреслював він, – могли б спільно вирішувати, які саме питання мали загальне значення для всього району і домовлятися про одночасну доповідь про них у Всепадданіших звітах» [2, с. 25]. Без сумніву важливим Ф. Е. Келлер вважав і налагодження ефективної взаємодії різних гілок влади в губернії, що, зокрема, проявилось у його зверненнях та пропозиціях до місцевих земських установ. Так, виступаючи в грудні 1900 р. на чергових губернських земських зборах, губернатор наголошував: «Мені хотілося висловити вам, як я розумію наші взаємовідносини. Я перш за все ніяк не можу погодитися з можливістю будь-якої невідповідності завдань адміністрації і земства. Я найгарячішим чином протестую проти такого погляду: якщо така упереджена підозрілість до адміністрації з боку земських діячів зустрічалася, на жаль, у деяких губерніях, то я переконаний, що це могло бути лише результатом непорозумінь. Цілі і завдання земства і адміністрації однакові, і я вважаю, що головна умова для плідної спільної роботи як взагалі, так і в даному випадку, полягає у взаємній довірі...» [13, с. 4]. Саме цих поглядів граф Ф. Е. Келлер дотримувався за весь період свого керівництва краєм.

Таким чином, можна зробити висновок, що одним із ключових напрямів політики Ф. Е. Келлера на посту катеринославського губернатора було забезпечення дієвого функціонування аграрного сектора, налагодження плідної співпраці з органами місцевого самоврядування в губернії, боротьба з протиурядовою пропагандою та причинами її виникнення.

Зрештою, можна лише припустити, яким би був результат починань генерал-лейтенанта Келлера для розвитку краю. Але з початком російсько-японської війни 1904 р. Ф. Е. Келлер залишив свою посаду і добровольцем вирушив на фронт [8, с. 176; 14, с. 1–4].

Бібліографічні посилання

1. Всеподанейший отчет Екатеринославского губернатора за 1901 г. – 16 с.
2. Всеподанейший отчет Екатеринославского губернатора за 1902 г. – 25 с.
3. **Волков С. В.** Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том II (Л-Я) / С. В. Волков. – М. : ЗАО изд-во Центр полиграф, 2010. – 831 с.

4. Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси : у 2 т. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 448 с.
5. Екатеринославский адрес-календарь, 1915 год : Изд. Губ. Тип. – 1915.
6. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д. : Грані, 2006. – 596 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., Голов. ред. Укр. рад. енцикл. 1969. – 958 с.
8. Календарь-ежегодник «Приднепровье» и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав : Тип. Губ. Правления, 1914 г.
9. **Лазебник В. І.** Невідомий Катеринослав. Науково-методичне видання / В. І. Лазебник; вступне слово Н. Капустіної – Д. : «Дніпрокнига», 2012. – 448 с.
10. **Лысенко Л. М.** Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века) / Л. М. Лысенко. – М. : изд-во МПГУ, 2001. – 358 с.
11. **Мороз В.** Губернатор-подвижник і доброволець-герой / В. Мороз // Наше місто. – 2005. – 27 авг. – № 123 – С. 12.
12. Немцы России: энциклопедия: Т 2.: К-О./ ред. кол. : В. Карев (пред.ред-кол.) и др. – М. : «ЭРН», 2004. – 747 с.
13. Постановления Екатеринославского губернского Земского Собрания XXXV очередной 1900 года сессии с 1-го по 12-е декабря включительно. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1901 г. – 210 с.
14. Постановления Екатеринославского чрезвычайного Губернского Земского Собрания 26-29 февраля 1904 года с приложениями к ним. – Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1904 г. – 331 с.
15. **Світленко С.** Катеринославський губернатор Ф. Е. Келлер (сторінки біографії) / С. Світленко, Л. Ганошенко // Борисфен. – 1994. – № 3 (33). – С. 13–14.
16. Собрание Екатеринославского научного Общества 9-го октября 1904 г., посвященное памяти члена Научного Общества графа Ф. Э. Келлера. – Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1904.
17. **Федорченко В. И.** Дворянские роды, прославившие Отечество: Энциклопедия дворянских родов / В. И. Федорченко. – Красноярск: БОНУС, М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 464 с.
18. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917). Справочник. – К. : Наук. думка, 1987. – 374 с.

Надійшла до редколегії 23.12.2013

УДК 94:329] (477+470) «1905/1907»

І. М. Ковальська-Павелко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ У ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Проаналізовано програми політичних партій України початку ХХ ст., виділено аспекти бачення цими партіями проблем соціально-політичного життя, показано, що саме різноманіття поглядів щодо устрою держави, форм здійснення народовладдя у ній, співвідношення різних гілок влади є тією ознакою, що відрізняє програми українських партій.

Ключові слова: революція 1905–1907 рр., політичні партії України початку ХХ ст., національне питання, автономія, федерація, самостійна держава.

Проанализированы программы политических партий Украины начала ХХ в., выделены аспекты видения этими партиями проблем социально-политической жизни, показано, что именно многообразие взглядов относительно устройства государства, форм осуществления народовластия в нем, соотношение разных ветвей власти является тем признаком, который отличает программы украинских партий.

Ключевые слова: революция 1905–1907 гг., политические партии Украины начала ХХ в., национальный вопрос, автономия, федерация, самостоятельное государство.

Постановка проблеми. Одними з найбільш дискусійних питань у сучасній історичній науці є розгляд суспільно-політичного життя напередодні і під час революції 1905–1907 рр. у Наддніпрянській Україні, яка на той час входила до складу Російської імперії. Останнім часом відбувається істотне накопичення значного масиву історичних знань про розвиток українського національно-визвольного руху на початку ХХ ст., утворення та діяльність українських партій Наддніпрянщини, що його очолили. Саме цей період вітчизняної історії традиційно перебуває у фокусі уваги науковців, оскільки містить у собі невичерпні пізнавальні можливості для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов. Він ознаменувався формуванням в Україні ринко-

вої капіталістичної економіки, утворенням перших національних партій, формуванням партійно-політичних систем. Глибокий, системний аналіз питань становлення та діяльності політичних партій та організацій у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. є важливим завданням для нової генерації дослідників з метою розширення й поглиблення наукового пізнання суті, динаміки, загальних закономірностей та особливостей розвитку політичних і громадянських інститутів тогочасної української дійсності.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Серед сучасних авторів, що займаються суспільно-політичною та партійною проблематикою історії України першої чверті ХХ ст. можна виділити Р. Ветрова, О. Висоцького, О. Голобуцького, В. Головченка, А. Голуба, І. Демуза, В. Доморослого, Ю. Золотовського, І. Калмакана, М. Кармазіну, В. Колесника, В. Кулика, І. Кураса, Ю. Лаврова, І. Михальського, Л. Могильного, С. Наумова, А. Павка, О. Рафальського, О. Сарнацького, В. Стрільця, С. Телешуна, Ф. Турченка, О. Чепурка, О. Шишка та ін.

Мета статті – здійснення порівняльного аналізу програмних документів національних політичних партій Наддніпрянської України, які були утворені в ході революційних подій 1905–1907 рр., стосовно їх бачення шляхів розв’язання проблем соціально-політичного життя. Вибір в якості дослідницького фокусу проблеми соціально-політичного життя пояснюється тим, що саме різноманіття поглядів щодо устрою держави, форм здійснення народовладдя у ній, співвідношення різних гілок влади – ці та інші питання розглядаються різними партіями по-різному. Якщо економічне та національне питання могли повторюватися у партій з однаковими поглядами, то уявлення про майбутню державу було тією ознакою, що відрізняла програми цих партій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Напередодні революційних подій 1905 р. перша українська партія – Революційна українська партія (РУП) – ухвалила свою нову програму, у якій була відсутня теза про те, що політична незалежність України є ідеалом партії. Вимога федералізації Росії замінювалась гаслом демократичної республіки. Нова програма РУП у багатьох питаннях збігалася з програмними положеннями РСДРП, проте кардинально відрізнялася щодо ставлення до національного питання. Один із провідних діячів РУП М. Порш виступав за постановку конкретного завдання (досягнення власної національно-територіальної автономії), тоді як російські соціал-демократи декларували право на самовизначення в загаль-

ному плані. «РУП ставить своєю задачею... заміну царату федеративною республікою з діленням держави відповідно національній та історичній ріжниці земель, із забезпеченням прав кожної національності і залишенням права кожній складовій федеративній частині на повне державне відокремлення після бажання більшості й людності висловленого голосування» [6, с. 85].

У новій програмі зазначалося, що РУП вимагала автономії України з окремими представницькими Зборами (Сеймом), яким належить право законодавства в інтересах народу, що проживає на території України [14, с. 40].

Вимога автономії України була доповнена в новій програмі двома принциповими положеннями: повсюдне впровадження місцевого самоврядування, право кожної нації на політичні інституції, які б гарантували їй вільний культурний і громадський розвиток [14, с. 40]. Як зазначає В. І. Головченко: «останній пункт проекту передбачав підготовку відсталих у своєму розвитку етносів до сприйняття ідеї державного самоврядування, саме і став підставою для звинувачень РУП у націоналізмі й підтримці так званої «культурно-національної автономії» [3, с. 54].

На з'їзді, який відбувся в грудні 1905 р., РУП була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію. В основу програми УСДРП, ухваленої з'їздом у грудні 1905 р., було покладено Ерфуртську програму німецької соціал-демократії. У головному партійному документі наголос було зроблено на парламентські, конституційні форми боротьби. Положення про диктатуру пролетаріату було відсутнє.

За мету своєї боротьби УСДРП ставила створення демократичної республіки, в якій вища державна влада в усіх внутрішніх і міжнародних питаннях, які стосувалися всієї Російської держави, належить одному виборному законодавчому зібранню народних представників. Партія боролася за те, щоб Україна мала автономію з окремим представницьким зібранням, якому б належало право законодавства у внутрішніх справах щодо території України; щоб виборче право було рівне, пряме з таємним голосуванням для кожного, щоб було реалізовано право бути обраним, щоб представництво було пропорційним; призначення виборів і переголосування на неробочий день; щоб парламент обирався на 2 роки, а депутатам виплачувалося жалування. Домогалася партія й законодавчого закріплення народного законодавства (референдум та ініціатива) [2, с. 215]. Передбачалося запровадження

виборності і відповідальності урядовців (чиновників) та право притягати до суду будь-якого урядовця за його незаконні вчинки по службі звичайним судовим шляхом, а не поданням скарги його начальникам. Окремим пунктом програми (п. 7) ставилася вимога широкого місцевого і крайового самоврядування для всього населення держави. Українські соціал-демократи добивалися гарантій прав і свобод громадянина; вирішення питання про війну та мир народним представництвом [1, с. 9].

Безумовним лідером у розробці цього питання був Л. Юркевич (Рибалка), який у цей період стає одним з провідних ідеологів українських соціал-демократів. Ним, по суті, була розроблена ціла теорія, в якій обґрунтовувалося положення про поєднання ідеї класової місії українського пролетаріату з ідеєю його лідерства у національно-визвольному русі. Для цього соціал-демократи повинні зайнятися національно-культурною діяльністю, сприяючи формуванню у робітництва національної свідомості. Це було незвичним як для більшості українських соціал-демократів, у середовищі яких переважав класовий, революційний підхід до вирішення суспільних проблем, так і вступало в протиріччя з національною програмою українських поступовців, в якій ставилась мета об'єднати всі верстви населення задля національного визволення. Цю програму Л. Юркевич вважав неприйнятною не тільки через її аполітичність, угодництво щодо російського уряду, а й через те, що вона не враховувала інтереси робітничого класу. Навпаки, доводив Л. Юркевич, українська інтелігенція в переважній більшості (за винятком сільської) сама є носієм чужої культури, є пасивним елементом національного руху, а тому не може його очолити [15, с. 13]. У національному питанні УСДРП уже на II з'їзді (у грудні 1905 р.) декларувала рівні права всіх націй і висловлювалася за збереження в партійній програмі вимоги національно-територіальної автономії України, проголошувала «право кожної нації на культурне і політичне самоврядування» [1, с. 9].

У цілому програмні вимоги УСДРП не виходили за межі загальнодемократичних завдань. Вони зводилися до ліквідації самодержавства та встановлення республіканського ладу в Росії, скасування решток феодалізму в соціально-економічній сфері, забезпечення права націй на самовизначення, запровадження громадянських свобод.

Інша партія соціалістичного спрямування – Українська соціалістична партія (УСП) – мала намір створити демократичну Українську республіку, побудовану на таких засадах, як безпосереднє загальне,

рівне виборче право і таємне голосування, національна рівноправність, громадське і земське самоврядування, рівність громадян, незалежно від статі, національності та віросповідання, свобода слова, друку, зборів тощо [13, с. 89]. Кожна нація наділяється правом увійти до складу республіки. С. Телешун про цей момент у програмі УСП говорить, що «такого своєрідного підходу до вирішення національного питання в межах майбутньої Української держави ми більше не знаходимо в жодній з українських партій до 1917 р.» [11, с. 80]. На думку ідеологів УСП, для проведення радикальних реформ Україна мала повністю ліквідувати залежність від Росії. УСП тісно пов'язувала національне і соціальне питання, елементи самостійництва, що певним чином зближувало її з Українською народною партією (УНП).

Серед українських партій початку ХХ ст. УНП мала найрадикальніше уявлення про форму майбутнього устрою Української держави – це мала бути, насамперед, незалежна держава, тоді як усі інші партії наважувалися говорити лише про автономію у складі Російської держави. У програмному документі «Десять заповідей УНП» є такі принципово важливі моменти: Соборна Суверенна Українська Держава, боротьба проти націй поневолювачів, культурницький націоналізм і заборона вживання мови окупантів. Конституційний проект УНП передбачав утворення самостійної держави з чітким поділом влади на законодавчу, виконавчу, судову гілки, пропонував установити в Україні президентську республіку.

У національному питанні УНП у своїй програмі значну увагу приділяла становищу національних меншин у самостійній Україні. Це питання є особливо цікавим, якщо зважати на усталену думку про основні риси українського націоналізму – русофобство і антисемітизм. У «Десяти заповідях УНП» зазначалося, що «усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди – се вороги нашого народу». І далі: «поки вони панують над нами і визискують нас» [10, с. 80]. Говорячи про необхідність українського усамостійнення, націоналісти вказували, що кожен народ (у тому числі ж і поляки), яким би він малим не був, має право на самостійне існування на «своїй території», а таким націям, як єврейська, що не мають своєї власної території, вона «мусить бути дана», чого євреї й «самі добиваються» [10, с. 18].

Майбутня незалежна Україна бачилась ідеологам УНП як демократична республіка з президентом чи без нього або як конституційна монархія. Парламент, «управи», як зазначалось у програмі УНП, по-

винні були формуватись у результаті виборів «вселюдських», рівних, безпосередніх, таємних за пропорційною системою від сіл, міст, від кожної нації. Виборними повинні були бути президент, суд і «адміністрація». Звертає на себе увагу така закладена в програму демократична засада, як «відповідальність урядовців перед громадянами», а також наголошення принципу розподілу виконавчої («урядової») і судової влади [9, с. 47].

Як структурний елемент політичної системи, окрім держави та її органів, мислилась сама УНП. Мали бути утворені такі громадські організації, як Всеукраїнський союз українців-робітників, Всеукраїнський союз хліборобів-українців, а також інші організації економічного і політичного характеру робітників і селян. Потреба у своїх організаціях обґрунтовувалась тим, що «українські фізіономії» в російських організаціях, не повинні служити покірною масою для виконання указів московських чи петербурзьких робітничих організацій. Недоречним бачилось і утворення партії, яка б була «хвостом», «причепкою» російських партій – тільки свої власні організації можуть боронити інтереси українського пролетаріату. Отже, у державі мала існувати однопартійна система і досить розвинена система громадських організацій [9, с. 48].

У 1906 р. з'явилась «Програма УНП», у якій було конкретизовано ідею всеукраїнської революції, суб'єктами якої повинні були стати українські робітники й хлібороби. Було висловлено мінімальні вимоги щодо термінового поліпшення економічного стану експлуатованих верств українського суспільства у Російській імперії, запровадження місцевої автономії в адміністративному житті, судовій, релігійній, просвітницькій справах. Головною метою УНП визначила створення самостійної Української держави, що забезпечить соціальні перетворення у соціалістичному напрямі. У своїй оновленій програмі УНП передбачала розбудову держави на принципах децентралізації і розвитку місцевого самоврядування. «Громада» наділялась значними правами, їй у відання віддавалась школа, наука, церква, міліція, засоби масової інформації. Тому, напевно, правомірним буде висновок про те, що програма передбачала високий ступінь розвитку громадянського суспільства, сфера впливу якого мала бути значно більшою, ніж сфера впливу держави як політичного інституту.

Нова програма УНП містила також вимоги громадянських прав і свобод: недоторканість особи і житла, прогресивний безпосередній податок пропорціонально доходу, рівноправність жінок, ліквідація

класів (станів) і класових привілеїв, відповідальність урядовців перед громадянами, загальне, рівне, пряме виборче право при таємному голосуванні, ліквідації постійного війська та заміни його загальнонародною міліцією та ін.

У новій програмі УНП записано: «...немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряду з усякого другого користується однаково рівним правом. Через се ми маємо бути цілковитими прихильниками федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля. Таким чином ми мусимо відстоювати політичну свободу всіх націй в Росії, яко засоб до української нації в сім'ю націй культурних» [10, с. 20].

Інша українська партія – Українська демократична партія (УДП) – у національному питанні вимагала федерації народів і автономії України. «Маючи на увазі шкоду від централізаційної системи, ми визнаємо, що державний лад у Росії повинен бути збудований на принципах найширшої національної і місцевої автономії. А через те опріч загальнодержавного парламента ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливим оргінічнім статуті, виробленім будущим українським соймом і запорученим основним загальнодержавним законами» [8, с. 272]. Здобуття Україною національно-територіальної автономії пов'язували з російським визвольним процесом, тобто повалення самодержавства і проголошення демократичних свобод, встановлення парламентського ладу мало привести до автономного статусу.

Програма УДП передбачала скасування політичного абсолютизму, створення парламентського ладу, участь народу в державних справах на підставі загального, безпосереднього рівного, пропорційного і таємного голосування (без різниці статі, віри і національності). Поруч з вимогою утворення всеросійського парламента ставилася мета скликання автономного українського парламента (сейму).

УДП визнавала рівність усіх народів, які живуть на території України. Програма УДП вказувала, що поруч «із самодержавієм гнітить Росію централізація, яка найбільше тяжить на народах так званих «недержавних» Під впливом централізаційного ладу загальна політика не числиться з індивідуальностями окремих народів; вона примушує їх до такого порядку життя, який не відповідає ані їх національним, ані суспільно-економічним основам» [8, с. 272]. У програмі УДП зазначалося, що законодавство Російської імперії забезпечує нерівноправність окремих народів: «Закони, що видаються для всієї

держави, дуже часто суперечать потребам і індивідуальностям окремих народів, не числяться так з історичними традиціями, як і з сучасним складом їх життя, не відповідають їх економічним і соціальним потребам» [8, с. 272].

Українська радикальна партія (УРП) пов'язувала свої вимоги з федерацією вільних народів. Вирішення національної проблеми вони вбачали у наданні кожній національності права на автономне самоуправління з крайовою Радою, яка повинна бути наділена законодавчою і виконавчою владою. У платформі УРП зазначається: «Партія певна, що здійснити всі соціальні ідеали можна буде тільки при повній політичній самостійності українського народу і необмеженому праві його рішати самому у всіх справах, які його торкаються... кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію на своїй території з окремою краєвою репрезентаційною радою, якій належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах цієї території. Кожна така автономна одиниця має право, рівне з правом кожної іншої одиниці. Реформована держава мусить бути федерацією таких національних одиниць» [7, с. 247].

Першочерговою метою УРП вважала встановлення в Росії конституційного ладу, який би забезпечував як права особистості, так і права народностей, націй. У програмі підкреслювалася необхідність боротьби проти самодержавства: «...Зважаючи на обставини, в яких знаходимося, які зараз маємо, мусимо згодитися, що поставлена вже на чергу мета – перетворити Росію на державу конституційну, – мусить бути на сей час і нашою метою; тільки що маємо свій погляд на те, якою мусить бути ця нова зреформована Росія, погляд, який впливає з нашого середовища як нації недержавної і пригніченої» [7, с. 245].

Пріоритетною програмовою вимогою УРП було перетворення Росії в конституційну державу, а нації і народності, які входять до її складу, мали право створювати окремі «крайові, репрезентаційні ради», яким належатиме право видавати закони й порядкувати у всіх справах у межах проживання певного етносу. Кожна така автономна одиниця мала б однакові права з іншими. Реформована держава мусила стати федерацією таких національних одиниць. Зв'язком, що їх з'єднував, мав стати федеративний парламент, який би складався з послів, оплачуваних з державних коштів і обраних на підставі загальноного, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуван-

ням за пропорційної системи виборів. Правом виборів міг користуватися кожен громадянин, якому виповнилося 21 рік [7, с. 247].

Федеральний парламент мусив формуватися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Федеральний парламент мав виконувати чотири функції: «зносини між іншими державами; фінанси для загальнодержавних справ; позадержавна торгівля і мито; загальнодержавна армія та справа війни і миру» [7, с. 248]. Федеральний парламент був наділений такими повноваженнями: відносини з іншими державами; фінанси для загальнодержавних справ; зовнішня торгівля і митна політика; загальнодержавна армія, а також справа війни та миру.

Відання всіма справами на території України покладалося на Українську виборну Народну Раду, яка обиралася за тими ж принципами, що й федеральний парламент. Термін повноважень визначався у три роки. Впроваджувався інститут референдуму та народної ініціативи. Вибори і голосування мали би проводитися у встановлені законом святкові дні на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, особами, яким виповнився 21 рік [7, с. 248].

Народна Рада повинна виробити крайову конституцію, яку б не міг ні відмінити, ні скасувати загальнодержавний парламент. Крайова конституція мусила дати право широкого самоврядування сільським і міським громадам. Крайова Народна Рада, окружні сейми і громади доручали б виконувати свої рішення виборним посадовцям, які відповідали перед зборами, які їх обрали. Ця виборна влада і взагалі всі урядовці мали бути мешканцями України. Передбачалася можливість оскарження дій чиновників у суді [7, с. 248–249].

Програма УДРП, в яку об'єдналися УДП і УРП, для всіх громадян вимагала загальноновизнаних та громадянських прав – права вільного поселення й проживання, недоторканість особи, оселі, листування, вживання рідної мови, свободи зборів, об'єднання в спілці і товариства, страйків і т.д. Громадянські права мали бути рівними для всіх громадян.

Характеризуючи діяльність УДП, УРП і УДРП, варто зазначити, що вони у своїх програмних документах обґрунтовували власний проект державності України та пропонували вирішити соціально-економічні проблеми, зважаючи на власні традиції і цінності, а також на досягнення у сфері національного, соціального і культурного життя розвинених європейських країн початку ХХ ст. За спостереженням Л. П. Могильного, серед лідерів УДП, УРП, а згодом і УДРП

не існувало єдиної думки про спосіб здобуття автономії для України. Так, УДП й УДРП базували свої програми на визнанні того, що Україна отримає національно-територіальну автономію від загальноросійських Установчих зборів. Українські радикали ж схилилися до думки про проголошення автономії України українським парламентом [5, с. 9].

УДРП прагнула перетворення російської держави на парламентську республіку, з децентралізованим управлінням, в якій би забезпечувалися права окремих груп громадян. Децентралізація мусила бути доведена до того, щоб кожна народність на своїй території мала автономію з правом місцевого крайового законодавства. Основні закони держави мусили б забезпечити кожній народності одержати автономію тоді, коли вона її забажає [12, с. 205]. Реформовану Росію ідеологи УДРП бачили як федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Їхнім крайовим законодавчим органам належало право видавати закони й порядкувати у всіх справах на території автономії. Кожна така автономна одиниця мала б рівне право з правом кожної іншої одиниці [12, с. 206]. Тобто УДРП вимагала федеративного устрою держави на основі автономії. Кожне автономне утворення в складі такої федерації має володіти своєю владою, своїми законами при повній рівності автономій. Як стверджує С.П. Донченко, ці вимоги дуже близькі до програмних засад УСДРП та українських есерів [4, с. 17].

У програмі УДРП зазначалося, що партія, «обстаючи в справах політичних за глибоко-демократичну державну конституцію, в той же час розуміє се так, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагає Партія і для свого Українського Народу на всій тій території, яку він фактично тепер заселює суцільною масою» [12, с. 213–214].

УДРП вважала, що об'єднував би автономію загальнодержавний парламент. Він мав обиратися на таких засадах: загальне, рівне, безпосереднє виборче право з таємним голосуванням; пропорційна система виборів, яка дала б «заступництво меншинам»; право обирати і бути обраним – кожному громадянину віком від 21 року «без різниці статі, віри і національності» [12, с. 220]. Загальноросійський парламент мусив контролювати, щоб права громадянина і нації було забезпечено скрізь, по всій державі. До виключної компетенції федерального парламенту належали тільки загальнодержавні справи – такі, як: відносини з іншими державами, фінанси для загальнодержавних справ,

зовнішня торгівля та митна політика, федеральна армія та справи війни й миру.

У цілому програма УДРП включала ті вимоги, які були висунуті ще в програмах УДП і УРП. Незважаючи на подібність цих програм, програма УДРП була все ж таки кроком назад. «Українська народна Рада сама виробляє краєву конституцію, яку не може ні відмінити, ні скасовувати загальнодержавний парламентаріат, але ця конституція не може суперечити вище згаданим основним всердержавним законам» [12, с. 335].

Висновки. Проаналізувавши програми політичних партій на питання бачення ними державного устрою України, можна зробити певні висновки: якщо по відношенню до існуючого в Російській імперії державного ладу більшість українських партій об'єднував свого роду негативний консенсус, то відносно майбутньої державності єдності не було навіть серед споріднених партій. За винятком УНП, яка своїм ідеалом проголосила самостійну українську державу, інші національні партії Наддніпрянської України (РУП, УСП, УСДРП, УДП, УРП та ін.) взяли за основу своїх програм вимоги політичної автономії України у складі Росії.

Бібліографічні посилання

1. Багатопартійна українська держава на поч. ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій / упоряд. В. Журавський. – К. : Пошук, 1992. – 96 с.
2. **Власенко О.** Парламентаризм у програмах перших українських політичних партій (1885–1914) / О. Власенко // Хроніка-2000. – 1998. – С. 213–219.
3. **Головченко В. І.** Від «Самостійної України» до союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ століття / В. І. Головченко. – Х. : Ін-т історії України НАН України; ХДУ; Авеста, 1996. – 190 с.
4. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України. 1900-1920 рр. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. П. Донченко. Д. – Д., 2006. – 32 с.
5. **Могильний Л. П.** Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. : 07.00.01 «Історія України» / Л. П. Могильний; – К., 2002. – 14 с.
6. Перші програми Револуційної Української Партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали: у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 71–86.

7. Платформа Української Радикальної Партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали : у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 245–253.
8. Програма Української Демократичної партії // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали : у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 272–274.
9. **Романенко Е.** Проблема парламентаризму в діяльності українських національних партій (1905–1907 рр.) / Е. Романенко // Нова політика. – 2002. – № 1. – С. 46–50.
10. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. / упоряд. О. Федьков. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ упр. пресою, 1991. – 82 с.
11. **Телешун С.** Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / С. Телешун. – К. : [б. в.], 1996. – 129 с.
12. Українська революційна демократична партія (УРДП-УДПР): зб. матеріалів і документів / упоряд. О. Коновалов. – Чикаго; К. : Фондація ім. І. Багряного, 1997. – 849 с.
13. Українська Соціалістична Партія і група УСД // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Документи і матеріали : у 3 т. / упор. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – Т. 1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Сучасність, 1983. – С. 88–101.
14. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали : зб. документів / упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. – К. : Конслатинг; Фенікс, 1993. – 458 с.
15. **Шишко О. Г.** Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 року : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. Г. Шишко; – О., 1998. – 18 с.

Надійшла до редколегії 13.02.2014

УДК 930 : 329.21 (477)

О. В. Головіна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст. В УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Досліджено історіографію виникнення та діяльності російських націоналістичних партій та організацій на території України на початку ХХ ст., визначено проблеми сучасної історіографії даних політичних об'єднань.

Ключові слова: російські націоналісти, політичні партії в Україні, періодизація історіографії проблеми, проблеми сучасної історіографії політичних об'єднань правої спрямованості, українська історіографія діяльності російських націоналістичних організацій.

Исследована историография возникновения и деятельности русских националистических партий и организаций на территории Украины в начале ХХ в., определены проблемы современной историографии данных политических объединений.

Ключевые слова: русские националисты, политические партии в Украине, периодизация историографии проблемы, проблемы современной историографии политических объединений правої направленности, украинская историография деятельности российских националистических организаций.

Другий період діяльності правих політичних організацій, який розпочинається із третьочервневого перевороту та триває до початку першої світової війни (1907–1914 рр.), – час панування у Російській імперії реакційної політики, що знайшло відображення й у діяльності політичних об'єднань того часу. Цей період, період політичної реакції самодержавства на події першої російської революції, відзначався спадом активних політичних виступів та участю у партійній боротьбі в її парламентських формах. Для цього часу є характерним формування партійної системи та переміщення політичної діяльності до виборчого органу державної влади, до Державної думи, а політичні організації правого напрямку набувають рис такого громадського об'єднання як політична партія.

На Правобережній Україні також важливою причиною виникнення політичних партій була така особливість розвитку суспільно-політичних відносин, як переплетіння кількох національних рухів: українського, єврейського та польського. Ці рухи були тісно пов'язані між собою та із загальноросійським революційним рухом. Це було додатковим фактором, що обумовив таку відмінність політичного життя на території України – наявність великої кількості політичних партій як революційних, так і монархічних.

Історіографія російських націоналістичних політичних об'єднань є актуальною, але недостатньо вивченою проблемою, незважаючи на те, що кількість публікацій, присвячених даній проблематиці, дозволяє провести аналіз ступеня вивчення їх діяльності.

Дослідники російських націоналістичних об'єднань на території України відносять початок утворення та діяльності системи таких організацій до березня – квітня 1908 р., «коли було засновано «Київський клуб русских националистов» – їх найвпливовішу регіональну організацію» [11, с. 56]. Тому хронологічні межі діяльності правих об'єднань, історіографія яких розглядається у статті, доцільно визначити із 1908 р.

Унаслідок занепаду монархічних організацій доби першої російської революції, виникла нагальна потреба у створенні політичних партій, які стали б виразниками оновленої охоронної ідеології. Ці об'єднання за своїм соціальним складом не мали базуватися на широких народних масах, бо сила такої партії полягала не стільки у масовості, скільки у її впливі на політичне життя країни, насамперед у Державній думі. Таким чином, на початок 1908 р., коли революційне піднесення змінилось періодом реакції, стало зрозуміло, що необхідні об'єднання, які б дали російському народу національну ідею. Російський націоналізм як доктрина формувався у межах монархічної ідеології. Виникнення та існування російського націоналізму було неможливо без ідеологічних монархічних засад.

До партій, що підтримували існуючий лад, відповідно, належали окрім монархічних також правонаціоналістичні організації, що виникли у роки першої російської революції та столипінської реакції, під гаслом «Русское государство – это государство русских», з яким виступали різні націоналістичні об'єднання, союзи, клуби та їх періодичні видання. Таким чином, до об'єкта дослідження історіографії монархічних партій та організацій можна віднести роботи, що присвячені історії політичних об'єднань охоронного табору, починаючи

із таких крайнє правих угруповань, як чорносотенні союзи, та включаючи діяльність націоналістичних політичних фракцій у Державних Думах.

Історіографію діяльності на території України правих політичних об'єднань можна розподілити на три періоди: дореволюційний, радянський та сучасний.

Перші спроби опрацювання та аналізу матеріалу щодо діяльності політичних угруповань, особливо у Державних думах, розпочинаються ще під час створення у Російській імперії представницького органу безпосередніми свідками та учасниками подій включно до 1917 р.

У радянський період, який можна розподілити на кілька етапів, часи дослідження політичних партій охоронної спрямованості проходило нерівномірно. До другої половини 60-х рр. вивчення цих політичних об'єднань практично не відбувалось, ідеологічний напрям вивчення періоду 1907–1914 рр. було визначено відповідно до «Истории ВКП(б). Краткий курс». Дослідження політичних та класових сил Російської імперії початку ХХ ст. знайшло відображення у численних роботах 60-х – 80-х рр. У роботах, що були створені у дореволюційний та радянський періоди, діяльність правих політичних об'єднань у 1908–1914 рр. на території України окремо не розглядалась.

Сучасний (або пострадянський) період дослідження діяльності правих політичних об'єднань у 1907–1914 рр. відзначається поживленням інтересу до недостатньо досліджених сторінок історії, зростанням кількості досліджень, що присвячені цьому періоду історії України як частини Російської імперії. З'являється значна кількість публікацій про видатних особистостей та їх діяльності у перших десятиліттях ХХ ст.

Публікації, у яких досліджується діяльність правих російських політичних організацій, можна розподілити на кілька груп. До першої групи робіт належать публікації, у яких розглядається третьочервнева система, діяльність Державних дум у період 1907–1914 рр., що складається із достатньо значної кількості робіт [1; 2; 3; 4 та ін.]. Вивчення історії правих політичних об'єднань займає у цих дослідженнях відповідно незначне місце.

Другу групу складають роботи, що належать до сучасного періоду історіографії проблеми, у яких розглядається виникнення, ідеологічні передумови діяльності та організаційне оформлення російських націоналістичних об'єднань [8; 16 та ін.]. У сучасній українській історіографії можна виділити роботи, у яких розглядається безпосередньо

діяльність правих російських партій та організацій на території України, боротьба російських націоналістичних об'єднань проти українського національного руху [5; 6; 7; 11; 12 та ін.]. Кількість публікацій, що складають сучасну історіографію проблеми, достатня, щоб визначити основні напрями вивчення та малодосліджені питання в історіографії російських націоналістичних партій та організацій початку ХХ ст.

У колі праць, що присвячені загальним питанням соціально-економічної та політичної історії Російської імперії, виокремлюється група робіт, які стосуються третьочервневої системи та, зокрема, діяльності Державних дум. Кількість представників охоронного табору протягом існування чотирьох Державних дум змінювалась, що відповідно вплинуло на загальний обсяг досліджень діяльності правих об'єднань у кожній із чотирьох Державних дум. Відповідно, роботи, у яких досліджується історія двох перших Державних дум, практично не розглядають монархічні політичні угруповання. Активна діяльність правих організацій розпочалась у III та IV Державних думах, що знайшло відображення у історіографії політичних партій та організацій початку ХХ ст.

Дореволюційний період історіографії націоналістичних партій та організацій складається з праць сучасників – політичних лідерів та державних діячів періоду третьочервневої системи: В. І. Ульянова (Леніна), С. Ю. Вітте, П. А. Столипіна, П. М. Мілюкова, В. М. Ковцова, В. В. Шульгіна та ін.

Важливе значення для дослідження історіографії монархічних та націоналістичних об'єднань мають праці В. І. Леніна, у яких ґрунтовно аналізуються як програмні установки, так і методи політичної та партійної боротьби [9; 10 та ін.]. Статті В. І. Леніна, що присвячені злободенним питанням політичної боротьби, необхідно розглядати як історичне джерело для вивчення політичної історії початку ХХ ст. Та водночас ці публікації є важливим історіографічним джерелом, як одні з перших праць, у яких аналізується діяльність монархічних об'єднань.

У працях істориків радянського періоду великоросійський націоналізм згадується в достатньо обмеженій кількості праць у зв'язку із проведенням реакційної національної політики російського самодержавства, «разжиганием национальной вражды» та окремо не досліджувався. Оскільки у працях В. І. Леніна відзначалась подібність класових цілей чорносотенно-монархічних та націоналістичних по-

літичних організацій, у радянській історіографії діяльності політичних об'єднань правого табору націоналістичні політичні угруповання не відокремлювались до кінця 60-х – початку 70-х рр. Так, у лекціях Є. Д. Черменського було вказано, що чорносотенними називали усілякі контрреволюційні партії та організації: «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела» та думську фракцію націоналістів [17]. Націоналістичні партії не вирізнялись від монархічних. Чорносотенці згадувались як «вдохновители националистической политики правительства, травли и преследования нерусских национальностей» [17, с. 9]. Дослідження цілей, соціального складу, економічних та внутрішньополітичних засад діяльності цих політичних об'єднань у дослідженнях того часу не проводилось.

Грунтовні монографії А. Я. Авреха [1; 2] та В. С. Дякіна [3; 4], що були видані у період із другої половини 60-х рр., розглянули політичний та класовий склад Російської імперії у 1907–1914 рр., визначили основні напрями діяльності політичних фракцій, зокрема націоналістичних, у Державних думах та обґрунтували актуальність дослідження визначеної проблематики. Окрім визначених праць з історії третьо-чверневої системи та Державних дум, у сучасній російській історіографії з'являються роботи, що розглядають правонаціоналістичні політичні утворення у Російській імперії початку ХХ ст. Роботи сучасних російських дослідників Д. О. Коцюбинського [8], С. М. Санькової [16], що присвячені історії «Всероссийского национального союза» та ідеологічним засадам його діяльності, підготовлені на основі комплексів раніше недоступних джерел та усувають існуючі лакуни у дослідженні правих політичних об'єднань Російської імперії початку ХХ ст.

Досліджуючи історіографію діяльності правих (монархічних та націоналістичних) політичних організацій у 1908–1914 рр., необхідно звернути увагу на виявлені у роботах дослідників проблеми, що є малодослідженими та дискусійними. До таких проблем належить проблема класифікації політичних організацій правого табору, питання відношення організацій російських націоналістів до монархічної ідеологічної течії.

Складною проблемою, що викликає жваві дискусії, належить питання класифікації політичних партій та організацій охоронного табору. Л. М. Спирін відзначав, що не може бути двох думок стосовно важливості класифікації політичних партій у Російській імперії. Політична історія суспільства взагалі, історія партій зокрема не може роз-

виватися без таких досліджень. Сучасні дослідники політичної історії Російської імперії початку ХХ ст. надають декілька типологій правих партій. Це пов'язано із недостатньо чіткою ідеологічною визначеністю правоцентристських партій початку ХХ ст. у Державних думках, що дозволили дослідникам одночасно відносити їх як до правих, так й до центристських партій.

Якщо розглядати діяльність політичних партій як носіїв та виразників ідеології певних верств населення, то для ґрунтовного та всебічного вивчення їх діяльності необхідно проаналізувати програмні положення партії та ідеологічне підґрунтя її функціонування. Тому як ще одну дискусійну проблему, що тісно пов'язана із питаннями класифікації правих політичних партій організацій початку ХХ ст., є визначення ідеологічної приналежності політичних об'єднань російських націоналістів, які, незважаючи на назву, відносили себе до монархічних – консервативних – утворень.

На початку ХХ ст. в Україні, як частині Російської імперії, панівною була монархічна ідеологія, в основі якої була уваровська тріада «самодержавіе – православіе – народність». Принцип націоналізму, що виділяється як окремий, є трансформованим до нових умов принцип «народності». Деякі дослідники (І. В. Омелянчук, М. Л. Размолодін) вважають представників російських націоналістичних угруповань, наприклад, «Всероссийский национальный союз», «Клуб русских националистов» тощо представниками монархічної течії, інші дослідники (Д. О. Коцюбинський, С. М. Санькова) відносять представників російських націоналістичних угруповань до прихильників націоналістичної ідеології, отже, – до ліберальної політичної течії. Це обумовлено тим, що протягом свого існування, в залежності від політичної ситуації у Російській імперії, політичні партії та фракції неодноразово змінювали свої погляди та вектор політичної діяльності. По мірі загострення політичної кризи у країні та посилення опозиційних настроїв у Думі, правоцентристські групи також переходили до опозиції.

І. В. Омелянчук розглядає у своїх дослідженнях «Всероссийский национальный союз» як консервативно-монархічну організацію [13], не вирізняючи його у сукупності інших охоронних об'єднань Російської імперії початку ХХ ст. Дослідник ідеології чорної сотні М. Л. Размолодін вважає, що ідейні та ідеологічні витоки монархічної та націоналістичної ідеології суто відмінні та їх не можна ототожнювати, хоча й відносить російську націоналістичну ідеологію до кон-

сервативних ідеологічних течій [14]. Таким чином, питання типології великоросійських націоналістичних об'єднань належить до дискусійних та потребує подальшого дослідження.

Загострення національного питання у роки першої російської революції та національно-визвольні рухи, що охопили окраїни Російської імперії, та насамперед Україну, призвело до активізації правих сил та їх консолідації на основі російського націоналізму. Загроза існуючому ладу змусила ідеологів монархізму шукати нову ідею, що зможе згуртувати своїх прихильників. Саме такою ідеєю, що об'єднала представників пануючого табору за нових умов, став російський націоналізм.

У цей час, за думкою представників охоронного табору, відбувалась «інородницька» експансія, що призвело до актуалізації питання про російську національну єдність. Тому одним з головних складників ідеології націоналізму стає проголошення ідеї спільності російського, українського та білоруського народів. Саме цим може пояснюватися недостатня увага до національного українського руху, що набуває поширення у цей час, з боку російських націоналістів – вони не розглядали український народ як історичну даність, а загрозу бачили насамперед з боку «інородницьких» елементів, до яких відносили євреїв. Українці (малороси) до «інородців» не належали.

За думкою І. Г. Самарцева, поява перших українських політичних партій в Російській імперії спочатку не викликала у чорносотенців особливого занепокоєння, і вони взагалі не відокремлювали українські національні партії із загального антиурядового руху [15, с. 96]. Але згодом охоронні сили усвідомили, що український національно-визвольний рух є однією з небезпечних для монархії сил, тому що становить загрозу як існуванню єдиної держави, так і суспільному устрою.

У сучасній українській історіографії правих політичних партій та організацій Російської імперії початку ХХ ст., що активно діяли в Україні, можна виділити низку робіт, присвячених російським націоналістичним об'єднанням, формам та методам політичної боротьби, мобілізаційним виборчим стратегіям того часу.

Проблематика діяльності правих об'єднань на території України піднята у статтях В. М. Волковинського [5; 6]. У роботі В. М. Волковинського, що присвячена монархічним та націоналістичним організаціям на території України [6], розглядається боротьба цих організацій із українським національно-визвольним рухом. Особлива ува-

га приділяється методам та формам боротьби, заходам великодержавної шовіністичної політики. У статті В. М. Волковинський розглядає як діяльність російських монархічних організацій на території України, зокрема «Союза русского народа», так і діяльність «русских націоналістів», наприклад «Клуб русских националистов в Киеве». Автор відзначає, що боротьба із українством мала активний характер з боку великоросійських організацій і навіть державних органів, але робить висновок, що ліквідувати або загальмувати розвиток українського руху «русські шовіністичні самодіяльні організації» не змогли. В. М. Волковинський також приділяє увагу «Киевському клубу русских националистов» та боротьбі цієї організації проти українського національного руху [5].

У статті О. В. Мартинюк, що присвячена діяльності «Киевского клуба русских националистов», автор визначає, що ця група користувалася відносно широкою підтримкою в українських губерніях і розвинула дуже потужну агітаційну роботу [12]. О. В. Мартинюк у своєму дослідженні зупиняється на дискусійних моментах, які існують у темі російського націоналізму початку ХХ ст.: 1) зв'язок російських націоналістів із владою; 2) різноманітність у середовищі російських націоналістичних кіл і складні взаємовідносини у таборі правих партій; 3) питання географії виникнення та розповсюдження російського націоналізму. Роблячи висновки, дослідниця звертає увагу на важливість дослідження діяльності «Киевского клуба русских националистов» для розуміння сучасних етнополітичних процесів в Україні.

В. Б. Любченко у статті зауважує, що заснування російських націоналістичних організацій саме в Україні дає підстави розглядати цей процес як реакцію за зрослий за часів революції український національний рух з боку його противників [11, с. 55].

Серед представників російських націоналістичних партій значний відсоток становили етнічні за походженням українці, які відповідно до тогочасної офіційної доктрини про єдність російського народу самоідентифікували себе як росіяни («русские»). Отже, як у своїй статті позначає В. Б. Любченко, позиція російських націоналістичних організацій в українському питанні – це одночасно й позиція політично активних етнічних українців – представників вищих верств суспільства, які повною мірою використовували переваги, що їх надавала їм офіційно визнана належність до пануючої в імперії нації.

М. В. Гаухман, який у 2012 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Репресивна діяльність адміністративно-поліційних органів влади Російської імперії в національній політиці на Правобережній

Україні (1905–1914 рр.)», у своїх статтях, що присвячені різним аспектам національного питання у Російській імперії початку ХХ ст., визначає основні напрями державної національної політики у Російській імперії, спрямованої на дискримінацію національних спільнот та боротьбу із національними рухами [наприклад, 7]. Автор звертає увагу, що специфіка діяльності сил консервативно-охоронного табору на Правобережній Україні полягала у спрямованості обстоювання позицій російського самодержавства в поліетнічному і поліконфесіональному регіоні та об'єднання великоросійського поміщництва, православного духовенства, монархічно налаштованої буржуазії та інтелігенції в правих партіях та організаціях з метою впровадження монархічної ідеї.

Національно-визвольний рух, що охопив на початку ХХ ст. Фінляндію, Польщу та Україну, пробудження до політичного життя народів Російської імперії, виникнення національних політичних партій, викликало у правлячих класів Російської імперії бажання активно протидіяти цим процесам, безпосередньо брати участь у формуванні національної політики, що призвело до виникнення російських націоналістичних партій та організацій.

Дослідження історіографії діяльності націоналістичних об'єднань набуває таким чином особливої актуальності, оскільки дозволяє визначити основні напрями дослідження визначеної проблематики, наголосити на дискусійних та малодосліджених питаннях, виявити існуючі лакуни у дослідженні діяльності російських націоналістичних об'єднань на території України на початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. **Аврех А. Я.** Столыпин и Третья Дума / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1968. – 520 с.
2. **Аврех А. Я.** Царизм и IV Дума (1912–1914) / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1981. – 294 с.
3. **Дякин В. С.** Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1978. – 247 с.
4. **Дякин В. С.** Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение третьей ионьской системы / В. С. Дякин. – Л. : Наука, 1988. – 230 с.
5. **Волковинський В. М.** Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63–74.

6. **Волковинський В. М.** «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Історія України. – 2002. – № 10. – С. 54–65.
7. **Гаухман М. В.** Національна політика Російської імперії щодо українського населення Правобережної України (1905–1914 рр.) / М. В. Гаухман // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Наук. вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 54 (№ 11). – С. 81–87.
8. **Коцюбинський Д. А.** Русский национализм в начале столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинский. – М. : РОССПЭН, 2001. – 528 с.
9. **Ленин В. И.** Политические партии в России. – ПСС. – Т. 21. – С. 275–287.
10. **Ленин В. И.** Итоги выборов. – ПСС. – Т. 22. – С. 319–344.
11. **Любченко В. Б.** Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 55–65.
12. **Мартинюк О.** Російський націоналізм початку ХХ ст.: консервативні політики та передвиборчі стратегії на Правобережжі [Електронний ресурс] / О. Мартинюк // Україна Модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. – Режим доступу : <http://www.uamoderna.com/md/182-182>.
13. **Омельянчук И. В.** Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельянчук. – К. : МАУП, 2006. – 740 с.
14. **Размолодин М. Л.** О консервативной сущности черной сотни / М. Л. Размолодин, Ю. Ю. Иерусалимский. – Ярославль : Ньюанс, 2012. – 388 с.
15. **Самарцев І. Г.** Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90–98.
16. **Санькова С. М.** Русская партия в России. Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917) / С. М. Санькова. – Орёл : Изд. С. В. Зенина, 2006. – 369 с.
17. **Черменский Е. Д.** Россия в период столыпинской реакции (1907–1912 гг.): лекции, прочитанные в Высшей партийной школе при ЦК КПСС / Е. Д. Черменский. – М. : [б. и.], 1954. – 47 с.

Надійшла до редколегії 15.01.2014

УДК 94(47) «1908»

С. І. ПОЛЯКОВ

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**БАЗЕЛЬСЬКИЙ З'ЇЗД ГРУП СПРИЯННЯ 1908 р.
ПРО ВЗАЄМОДІЮ РСДРП ТА БУНДУ ЗА КОРДОНОМ***

Досліджено рішення Базельського з'їзду груп сприяння щодо взаємодії в еміграції організацій РСДРП та Бунду, які були закладені прийнятим IV (об'єднавчим) з'їздом РСДРП проектом умов об'єднання двох найбільших політичних партій Росії початку XX ст.

Ключові слова: IV (об'єднавчий) з'їзд РСДРП 1906 р., організаційні засади партійного будівництва, національні соціал-демократичні партії Росії початку XX ст., Базельський з'їзд груп сприяння РСДРП 1908 р., Бунд, Центральне бюро закордонних груп сприяння РСДРП.

Исследованы решения Базельского съезда групп содействия о взаимодействии в эмиграции организаций РСДРП и Бунда, основу которых составлял принятый IV (объединительным) съездом РСДРП проект условий объединения двух крупнейших политических партий России начала XX в .

Ключевые слова: IV (объединительный) съезд РСДРП 1906 г., организационные основы партийного строительства, национальные социал-демократические партии России начала XX в., Базельский съезд групп содействия РСДРП 1908 г., Бунд, Центральное бюро заграничных групп содействия РСДРП.

Розглянувши питання про перебіг конфлікту між ЗЦБ та ЗБЦК РСДРП і компетенційну колізію ЗЦБ як виборного органу груп сприяння, делегати Базельського з'їзду на IV-му засіданні заслухали та обговорили доповідь З. Гуревича (Бурова) про об'єднання РСДРП з національними соціал-демократичними організаціями. Складність ситуації полягала в тому, що обмеженість у часі не дозволяла делегатам глибоко занурюватися в історію і теорію питання. Вони ясно усвідомлювали, що місцеві партійні організації (в тому числі і закордонні групи сприяння) зобов'язані, з одного боку, підкоритися рішенням Стокгольмського з'їзду, а з другого, – вимушені приректи себе на заокруглювання усіх кутів конфліктних ситуацій, які утворювали-

© С. І. Поляков, 2014

* Закінчення. Початок у вип. 8 за 2013 р.

ся під час теоретичного обґрунтування та практичної реалізації плану дій, спрямованих на реалізацію постанов з'їзду. Окремою теоретичною проблемою стала проблема об'єднання з національними соціал-демократичними організаціями за кордоном. Тим більше, на Стокгольмському з'їзді пролунала така думка: необхідно вести боротьбу за принципи, а життя саме доведе справедливості того чи іншого принципу. Отже, при розробці конкретного плану дій не вдалося уникнути обговорення загальних теоретичних проблем. На думку делегатів, найбільш послідовним і принциповим противником з питань об'єднання був Бунд. Чому так?

Бунду як політичній партії належала величезна заслуга у становленні російської соціал-демократії. Із дев'яти делегатів I з'їзду РСДРП (1898 р.) п'ять мали єврейське походження, три делегати представляли Бунд. Він увійшов у загальноросійську соціал-демократичну партію як автономна організація в питаннях щодо роботи серед єврейських робітників. У першій половині 1903 р. Бунд остаточно сформулював свою позицію в організаційному питанні загальнопартійного будівництва, ультимативно вимагаючи визнати його «єдиним представником єврейського пролетаріату», і вона не стала випадковістю. В умовах Російської імперії процес національного партійного будівництва проходив нерівномірно. Перші національні політичні партії з'явилися саме в регіонах, передусім на північному заході і в Закавказзі, зі сталими і давніми традиціями визвольного руху. Різнилися і темпи партійного будівництва як такого. Воно значно просувалося уперед в тих губерніях, в яких соціальний та культурний рівень етносу був значно вищим, ніж в інших регіонах імперії. Партійні активісти жваво обговорювали проблеми теорії, вирішували питання стратегії і тактики, створювали організації, які мали більш-менш визначені критерії членства в партії. І навпаки, в регіонах з низьким рівнем національної самосвідомості населення політичне самовизначення, ідеологічна та організаційна диференціація проходили пізніше і повільніше. Певна асинхронність партійного будівництва, що склалася об'єктивно в масштабах імперії, загострювала боротьбу за особисте або партійне лідерство у визвольному русі взагалі. «Старі» партії, що виникли раніше, вчасно підхопивши «пальму першості», будь-що намагалися міцно утримувати її у своїх руках, коли мова йшла про взаємини з «новими» партіями. Бундівці вважали себе саме «старою» партією.

На II з'їзді РСДРП (1903 р.) при обговоренні питання про місце Бунду в партії представник ЦК Бунду М. І. Лібер-Гольдман зая-

вив (цитуємо мовою оригіналу. – С. П.): «Я констатую тот факт, что здесь обсуждается вопрос, нужна ли самостоятельная организация еврейскому пролетариату. Поднят странный вопрос, нужен ли Бунд вообще. Поднимать теперь подобного рода вопрос, поднимать этот вопрос на шестом году со времени основания Бунда, после того, как он играл столь видную роль во всей истории нашей партии, могут лишь люди, родства не помнящие (Председатель просит быть спокойнее). Я удивляюсь, что здесь история Бунда изображена таким образом. За время существования Бунда возникла прямо грандиозная картина еврейского рабочего движения. Революционная волна разлилась по всему району, где живет еврейский пролетариат; париев Бунд обратил в огромную революционную силу, но этого наши товарищи не видят. Нужно с горечью отметить, что правительство лучше оценивает результаты нашей работы, чем наши товарищи» [1, с. 70].

Насправді обговорювалися зовсім інші питання, на що вчасно звернув увагу Л. Д. Троцький: «Я с удивлением слышал, когда т. Либбер говорил о желании нашем уничтожить Бунд. Что это значит? Хотим ли мы уничтожить тех физических лиц, которые входят в организацию Бунда? Хотим ли мы уничтожить ту плодотворную работу по развитию сознания еврейского пролетариата, которую совершает Бунд и на которую напирал т. Либбер? Или же мы хотим «уничтожить» в Бунде лишь специальную форму его положения в партии? Бунд, как единственный представитель интересов еврейского пролетариата в партии и перед партией, – или Бунд, как специальная организация партии для агитации и пропаганды среди еврейского пролетариата? Так может быть поставлен вопрос» [1, с. 71]. Це лише один приклад гострої дискусії з принципового питання. П'ятий з'їзд РСДРП рішуче відхилив ультиматум бундівців. У відповідь делегація Бунду, покинувши з'їзд, заявила про свій вихід із РСДРП [1, с. 428, 440, 501–514].

У 1906 р. на IV з'їзді РСДРП М.І. Лібер-Гольдман, констатуючи зміни у політичній ситуації, розширення робітничого руху в умовах революції, а також вказуючи на негативні наслідки недовіри і злостивості, що виникли у стосунках двох партій у результаті розриву організаційних зв'язків, сказав (цитуємо мовою оригіналу. – С. П.): «Социал-демократия должна делать из этого тот практический вывод, что классовая борьба пролетариата всей страны требует существования единой, сильной, сплоченной партии... РСДРП будет охватывать все стороны жизни и постепенно будет выливаться именно в ту организационную форму, которая нам представляется в виде единой

сильной партии, опирающейся на пролетарские массы каждой национальности... И вот перед нами два пути: одни говорят, что Российская социал-демократия стоит на одном организационном принципе, мы – на другом; будем же вести борьбу до тех пор, пока друг друга не съедим. Другие говорят: Российская социал-демократия стоит на одном принципе, мы на другом, но у нас с Российской социал-демократией общее все от начала до конца: у нас одна программа, одна тактика, одни стремления, одно прошлое, одно будущее. Мы спрашиваем себя: какой же путь является для нас наиболее целесообразным?» [7, с. 428–429].

І загальноросійські, і національні партії ставили за мету проведення системних реформ в усіх без винятку сферах суспільного життя. Що їх об'єктивно об'єднувало? Перш за все, вони були близькими за ідеологічною, теоретичною ознакою, тому що майбутнє Росії вони пов'язували не стільки з демократичною республікою, скільки з соціалізмом. Програмні положення передбачали побудову соціалістичного суспільства на основі революційних перетворень. Складність співвідношення «соціального» і «національного» полягало в тому, що і загальноросійські, і національні партії однаково визнавали необхідність вирішення і соціального, і національного питання. Але... Загальноросійські партії першочергового значення надавали соціальному питанню, вирішували національне питання у контексті соціалістичного ідеалу в цілому, вважаючи, що визволення націй є природним результатом перемоги демократії і соціалізму. Отже, пріоритет соціального питання не можна розцінювати як ігнорування національного питання як такого. Хоча слід визнати, що сам по собі такий пріоритет викликав певну тривогу у тих, хто віддавав перевагу «національному», а русифікаторська політика самодержавства лише посилювала їх занепокоєння.

У російських соціал-демократів викликало тривогу те, що спроби бундівців виражати інтереси єврейської нації суперечило декларованим ідеологічним принципам, а це кваліфікувалося як пряма загроза інтернаціоналізму, єдності трудового народу різних національностей у боротьбі за соціалізм. Національний характер партії виявлявся в тому, що провідне місце в системі партійних пріоритетів належало вирішенню національного питання як першої і необхідної умови для подальшої державної перебудови імперії. Ідея національного відродження відігравала важливу, якщо не визначальну, роль у процесі формування національних політичних партій взагалі [3; 4].

Така логіка мислення віддзеркалювалась й на міжпартійних відношеннях. Бундівці, наприклад, визнавали необхідність єднання з РСДРП у практичній роботі. Однак намагалися зберегти організаційну незалежність або об'єднатися на федеративній основі при збереженні повної самостійності в питаннях діяльності серед єврейських робітників. Принципова позиція РСДРП щодо злиття в єдиній партії усіх національних організацій сприймалася не як інтернаціоналізм партійного будівництва заради загальних цілей класової боротьби, а як прояв партійного шовінізму, проти якого необхідно вести ідейну боротьбу.

У період революції 1905–1907 рр. обидві партії в багатьох ситуаціях діяли спільно, що, безумовно, згладжувало гостроту їх протистояння. Політична ситуація вимагала поновлення організаційних партійних зв'язків. Але наскільки обидві партії були готові до вирішення цієї проблеми? Для більшовиків, наприклад, не існувало альтернативи територіальному принципу створення та діяльності парторганізацій. Більше того, у проекті резолюції, підготовленому до IV з'їзду, вони стверджували, що переважна більшість партій вже відмовилась від федералістського принципу, в багатьох містах функціонують об'єднані комітети національних соціал-демократичних організацій. На їх думку, майбутній з'їзд повинен використати накопичений досвід щодо формування об'єднаних комітетів у кожній місцевості, розробити найефективніші заходи для повного і остаточного злиття усіх національних соціал-демократичних партій Росії в єдину РСДРП [7, с. 486]. Меншовики спеціального проекту резолюції не готували, але на самому з'їзді рішуче підтримували платформу більшовиків.

Якщо СДПіЛ та ЛСДРП (СДЛК) об'єдналися з РСДРП на основі того, що визнавалися територіальними організаціями, які ведуть роботу серед робітників усіх національностей, що проживають на відповідній території, та об'єднують діяльність усіх парторганізацій, то Бунд увійшов у склад РСДРП як соціал-демократична організація єврейського пролетаріату, не обмежена у своїй діяльності районними межами. Обидві партії пішли на поступки. Компроміс був явним і свідомим, тому що в лавах обох партій існували радикально налаштовані групи, які вважали неприпустимим поєднання територіального і національного принципів у партійному будівництві. Тому перед делегатами з'їзду виникла дилема: або-або. Причому слід відзначити, що на відміну від деяких сучасних дослідників делегати-бундівці жодного разу у ході дискусії не дорікали РСДРП в ігноруванні національного

питання. Мова йшла про єдність партії в багатонаціональній країні та способи об'єднання робітників різних національностей заради спільної боротьби проти самодержавної влади. Прибічники або супротивники об'єднання намагалися ґрунтовно викласти свою позицію.

Аргументи «за» об'єднання РСДРП та Бунду: Бунд раніше входив до складу РСДРП. Навіть після II з'їзду РСДРП обидві партії частогусто стикалися між собою. Виникло набагато більше підстав для об'єднання РСДРП з Бундом, ніж з будь-якою іншою національною організацією; партійні принципи залишались незмінними, але революційні події в Росії вимагали об'єднання усієї соціал-демократії; в результаті об'єднання діяльність центральних установ і місцевих організацій Бунду перетвориться у технічну роботу, а Бунд як такий втрапить значення самостійної політичної організації; об'єднана партія матиме значно кращий якісний склад, у партійні організації увійдуть прекрасно організовані єврейські пролетарії, яких слід використати в загальних інтересах; РСДРП зацікавлена у роботі серед єврейського населення в усіх регіонах країни; об'єднана партія завдяки Бунду поближчає до єврейського пролетаріату; процес об'єднання повинен бути питанням техніки, а не боротьби за принципи; з практичної точки зору набагато краще дати Бунду право національної організації, ніж можливість виступати особливою партією; принципові розбіжності занадто роздуті; дійсно широка пролетарська партія не повинна лякатися суперечок, тим більше, що між РСДРП та Бундом не існує протиріч у питаннях теорії марксизму, програми і тактики; розбіжності з організаційного питання можуть бути подолані в межах єдиної партії у ході ідейної боротьби, яка врешті-решт сприятиме вирішенню спірних проблем та встановленню правильної позиції; об'єднання обох партій необхідно для успішної боротьби проти сіонізму.

Аргументи «проти» об'єднання РСДРП та Бунду: жодних підстав для компромісу не існує взагалі, бо ані РСДРП, ані Бунд не змінили своїх позицій щодо організаційного питання; РСДРП завжди виступатиме за територіальну автономію, проти принципу федерації; Бунд не відмовляється від ролі політичного керівника єврейського пролетаріату, не перетворюється у технічну організацію; відмова від об'єднання з Бундом не ізолює єврейський пролетаріат від загальноросійського революційного руху, тому що у складі РСДРП перебуває достатня кількість єврейських робітників, які спроможні забезпечити вплив російської соціал-демократії на єврейське населення; для успішної боротьби проти самодержавства російським соціал-демократам необ-

хідна загальна організація усіх національностей; Бунд може входити у її склад лише на правах автономної організації єврейського пролетаріату; об'єднання РСДРП з Бундом може стати прецедентом для робітників інших національностей, що загрожує принципу інтернаціоналізму та єдності партії; на відміну від СДПіЛ та ЛСДРП (СДЛК) Бунду для об'єднання з РСДРП бракувало матеріальної основи – чітко визначеної території діяльності.

Прибічники та супротивники об'єднання ставили на порядок денний різнопланові питання. Одні делегати у ході обговорення з'ясували теоретичні проблеми, зокрема несумісність територіального принципу організації партії з федеративним, інші – акцентували увагу на практичних аспектах щодо припустимості або неприпустимості компромісу тощо. На нашу думку, настрої більшості делегатів щодо проекту договору про об'єднання найбільш показово висловив представник РСДРП Р. А. Цейтлін (цитуюмо мовою оригіналу. – *С. П.*): «... Если бы проект договора был построен на основе чистого федерализма, он был бы для нас неприемлемым, так как при помощи федерализма Бунд, войдя в партию, раздавил бы ее в своих объятиях. Если же вытравить из договора всякие признаки федерализма, то Бунд будет раздавлен в объятиях партии. Ни мы, ни Бунд не можем согласиться на самоуничтожение. Поэтому, так как объединение необходимо во что бы то ни стало, то оно может совершиться лишь при помощи обоюдных уступок. С этой точки зрения я считаю вполне приемлемым проект комиссии» [7, с. 437].

Об'єднання Бунду з РСДРП розширило можливості його участі у вирішенні питань загальноросійського соціал-демократичного руху. Принаймні численні критики революційних партій вже не зловтішалися через те, що Бунд нібито існував «поза» РСДРП. Якщо на IV з'їзді РСДРП Бунд представляли три делегати, то на V з'їзді – 57 [6, с. 626–627, 629; 7, с. 541]. У 1906–1910 рр. бундівці Р. А. Абрамович, І. Л. Айзенштадт, А. І. Вайнштейн, Ф. М. Койген, А. І. Кремер, М. І. Лібер, В. Д. Медем, М. М. Розен, входили до складу ЦК РСДРП.

Суперечливість взаємодії РСДРП з національними соціал-демократичними організаціями полягала в тому, що останні, на думку багатьох, отримали якийсь «незрозумілий» статус. СДПіЛ та ЛСДРП (СДЛК) визнавалися територіальними організаціями, однак жодний обласний комітет РСДРП не міг зрівнятися з ними в обсязі повноважень. Бунд взагалі не був пов'язаний у своїй діяльності територіальними рамками. Партії зберегли свої програми, мали широку автоно-

мію у регулюванні організаційних відносин, самостійно проводили агітацію та пропаганду, визначали необхідність участі (або неучасті) у загальнопартійних з'їздах і конференціях. Часто-густо було неможливо чітко відокремити автономістську модель об'єднання партії від федералістської.

Навіть при такому формальному стані речей національні партії не зберегли позиції «стороннього спостерігача» у боротьбі більшовиків проти меншовиків – основних фракцій РСДРП. У роки першої російської революції вони більше симпатизували більшовикам. Зокрема, Бунд виступив ініціатором скликання декількох міжпартійних конференцій, солідаризувався з більшовицькою фракцією РСДРП з тактичних питань, підтримав бойкот Булігінської та I Державної думи, союз пролетаріату і селянства, виступив проти лозунгу утворення кадетського міністерства. У період реакції, коли завдання реорганізації РСДРП у нових політичних умовах перетворилося в першочергове питання, національні соціал-демократичні партії спробували примирити основні фракції. Але ідейна боротьба була настільки нищівною, що керівництво цих партій було вимушено відмовитися від нейтральної точки зору, перенести дискусію про «історичну правоту» більшовизму та меншовизму у свої власні партійні організації, однозначно визначитися у міжфракційній боротьбі, що у свою чергу спричинило внутрішню кризу, розшарування на прибічників більшовиків і меншовиків у лавах національної соціал-демократії.

Стисло проаналізувавши документи IV з'їзду РСДРП, З. Гуревич (Буров) поставив перед делегатами запитання: «Що ж урешті-решт вийшло з так званого об'єднання?». На його думку, РСДРП перетворилася на звичайного «пасинка», адже національні соціал-демократичні організації були визнані цілком самостійними зі своїми з'їздами та ЦК, а російська ж частина партії нічого схожого на це не мала. У справі російських соціал-демократів втручався увесь ЦК, до складу якого, до речі, входили також члени ЦК національних соціал-демократичних організацій. Таким чином, вплив був одностороннім, на користь національних партій. Як реагував би Бунд, якщо б ЦК РСДРП надумав втручатися у справи закордонних груп сприяння Бунду? Питання риторичне, бо Бунд відреагував би негативно.

Підкоряючись партійній дисципліні і уникаючи гострих висловлювань на адресу резолюцій Стокгольмського з'їзду, З. Гуревич (Буров) дуже обережно охарактеризував «ціну» компромісу. IV з'їзд, усвідомлюючи необхідність компромісу, з певних причин не зміг пе-

редбачити усіх його реальних наслідків, й тому навіть не натякав на будь-яке применшення прав російських організацій. Під час перемовин представники від РСДРП наполягали на тому, що має відбутися або повне злиття організацій, або усіх суб'єктів об'єднання необхідно наділити абсолютно рівними правами. У будь-якому разі права російських організацій в об'єднаній РСДРП не можуть бути обмежені. Питання про дійсне об'єднання (злиття організацій) є актуальним лише для російської частини РСДРП, бо в Росії існують необхідні політичні умови – загальні завдання боротьби проти самодержавства. У відносинах з національними соціал-демократичними організаціями закордонна частина РСДРП виступала і виступатиме рівноправною, самостійною одиницею, а за кордоном цілком достатньо організувати координацію дій [5, с. 51–53].

Теоретичні аспекти об'єднання груп сприяння РСДРП з національними соціал-демократичними організаціями за кордоном, що стали обґрунтуванням плану координації дій, висвітлювали у своїх виступах Авдеев, Варламов, Волков, Л. Г. Дейч, Добрін, Кузнецов, Михайлов, М. Ф. Назарьев (Петров), Недолін, Олександров, Рудніков та інші, які представляли Закордонне центральне бюро, Організаційну комісію, групи сприяння РСДРП в Антверпені, Базелі, Берні, Відні, Давосі, Женеві, Лондоні.

Кузнецов звернув увагу на відмінності умов у Росії та за кордоном і породжувані ними наслідки для об'єднання РСДРП з національними соціал-демократичними організаціями. Соціально-політичні умови, які зумовили необхідність об'єднання РСДРП з національними організаціями, за кордоном відсутні. Тут російські соціал-демократи опинилися нібито у порожньому просторі, бо бундівці та інші «націонали», яких у свою чергу революція і контрреволюція примусила об'єднатися з РСДРП, існували за кордоном окремо, діяли лише в інтересах власних організацій. Перебуваючи у складі груп сприяння РСДРП, вони проводили свою лінію, тобто організаційно і політично «експлуатували» російських соціал-демократів. Групи РСДРП як цілісні утворення використовувалися так званими «націоналами-локалістами» у власних цілях. Боротися проти такої партійної тактики, на думку Кузнецова, можна за допомогою федерації [5, с. 53].

Цю думку підтримав Варламов, який заявив, що в Росії з огляду на соціально-політичне становище в країні російські соціал-демократи продовжували б і далі виступати за об'єднання. Але за кордоном немає ні політичних виступів, ні тактики. Якщо закордонні організації працюватимуть заради сприяння партії, то допомога надава-

тиметься усій партії в цілому. За таких умов національні організації навряд чи не погодяться на об'єднання. Отже, з одного боку, існування за кордоном окремих організацій є неминучим явищем, а з другого, – об'єднання для проведення загальних акцій матиме лише форму федерації. Він вважав неприпустимим втручання національних частин партії у внутрішні справи, бюджетні права груп сприяння РСДРП [5, с. 54].

М. Ф. Назар'єв (Петров) у своєму виступі назвав делегатам з'їзду один цікавий факт щодо відносин з національними організаціями: якщо латиші та поляки вимагали об'єднання, то бундівці не бажали навіть слухати про нього. Що робити в такій ситуації? Домагатися федерації або повного злиття? Єдино можливим засобом забезпечення міжпартійного співробітництва він вважав федерацію, в якій російська частина партії зберегла б свою осібну організацію. Першим кроком може бути утворення центру на федеративних засадах. З урахуванням відмінностей між Росією та Західною Європою утворення такого центру є не тільки можливим, але і вкрай необхідним завданням. На території Росії національні організації вели роботу в різних регіонах, майже не спілкуючись між собою, а за кордоном, в усіх великих містах, де перебувала російська соціал-демократична еміграція, існували паралельні організації [5, с. 55–56].

Урешті-решт делегати ухвалили резолюцію «З питання щодо об'єднання з національними соціал-демократичними організаціями», в якій зазначено:

«Виходячи із рішень Об'єднаного та Лондонського з'їздів партії і бажуючи підготувати ґрунт для справжнього об'єднання, з'їзд пропонує закордонним групам РСДРП координувати свої дії на таких засадах:

I. Бюро усіх груп утворюють спільну комісію, яка регулярно збирається для попереднього обговорення питань загального для усіх груп характеру.

Примітка. Бажано при створенні комісії дотримуватися принципу пропорційного представництва для кожної групи, яка об'єднується.

II. Спільна комісія регулярно скликає загальні збори груп для вирішення вищеназваних питань. Рішення ухвалюються простою більшістю голосів.

III. Спільна організація соціал-демократичних клубів, мітингів, бібліотек і читалень, консумів, кас взаємодопомоги, емігрантських кас тощо обов'язкова для усіх груп.

IV. Спільна участь соціал-демократичних груп у роботі по сприянню партії має бути врегульована обоюсторонніми угодами сторін як на місцях, так і у центрах.

V. Кожна організація зберігає самостійність у питаннях агітації та пропаганди.

VI. Загальні з'їзди усіх закордонних організацій РСДРП обговорюють питання, які складають компетенцію спільної діяльності груп на місцях.

Крім того, з'їзд доручає ЦБЗГ РСДРП увійти в перемовини з відповідними національними соціал-демократичними організаціями щодо розробки основ повного об'єднання, доводячи до відома обласних бюро хід перемовин з центрами національних організацій і дотримуючись в остаточній розробці цих основ вказівок груп РСДРП» [5, с. 73].

Таким чином, резолюція зафіксувала два різних моменти: момент координації дій та момент справжнього, повного об'єднання. Перший з них був дійсно реальним і прагматичним, бо за кордоном соціал-демократичні організації мали багато спільних точок перетину. Але взаємодія між ними залишилася в колишній організаційній формі: «дім один – квартири різні». Бажання кожного жити щасливо у спільному домі було цілком зрозуміло, хоча кожний усвідомлював, що він не оминє скрутних ситуацій і проблем. Чи були вони вирішені? Дослідники поки що не дають повної і остаточної відповіді на це запитання.

Відомо, що у серпні–вересні 1912 р. відбулася Віденська конференція організацій РСДРП, в якій взяли участь делегати від РСДРП, а також представники національних та окраїнних організацій. Показово, що в умовах кризи російської частини партії – проведення більшовиками-ленінцями у січні 1912 р. Празької конференції РСДРП – ініціаторами Віденської конференції виступили саме національні і окраїнні організації. Це свідчило про те, що проблема міжпартійного об'єднання була і залишалася актуальною для боротьби соціал-демократії в Росії. Проте делегація Бунду, яка представляла 27 організацій та груп, обиралася на окремій IX-й конференції Бунду, делегація СДЛК – на VII-й окремій конференції СДЛК [2, с. 912–924]. ЦБЗГ РСДРП не мало можливостей направити делегата й обмежилось лише звітом про свою діяльність, починаючи з Базельського з'їзду. Звіт складався зі вступу і таких розділів: «Ідейна робота за кордоном та роль груп у партійному житті», «Фінанси ЦБЗГ», «Видавнича діяльність ЦБЗГ», «Матеріали по закордонному конфлікту». Але питання співпраці, координації дій груп сприяння РСДРП з Бундом, інши-

ми національними соціал-демократичними організаціями за кордоном, про що йшлося на самому з'їзді та в його резолюції, не знайшли у звіті належного аналізу та оцінки [2, с. 903–912].

Бібліографічні посилання

1. Второй съезд РСДРП. Июль-август 1903 года: протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 850 с.
2. Конференции РСДРП 1912 года: док. и материалы / отв. ред. В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 2008. – 1119 с.
3. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия / отв. ред. В.В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1996. – 872 с.
4. Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. / отв. ред. В.В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1995. – 464 с.
5. Протоколы Базельского съезда заграничных групп РСДРП. – Paris : Изд-во ЦБЗГ РСДРП, 1909. – 78 с.
6. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель-май 1907 года: протоколы. – М. : Госполитиздат, 1963. – 951 с.
7. Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Апрель (апрель-май) 1906 г.: протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 713 с.

Надійшла до редколегії 11.12.2013

УДК 94(477):061.223 “Жук”

А. М. Магурчак

Київський національний університет ім. Т. Шевченка

АНДРІЙ ЖУК – КОНСТРУКТОР УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТІВ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(від «Вільної України» до Українського Інформаційного Комітету)

Висвітлено діяльність українського державного діяча Андрія Жука в політичних організаціях, створених у Галичині до початку Першої світової війни.

Ключові слова: Андрій Жук, Український Інформаційний Комітет, «Вільна Україна», українське питання, українська соціал-демократія.

Освещена деятельность украинского государственного деятеля Андрея Жука в политических организациях, созданных в Галичине до начала Первой мировой войны.

Ключевые слова: Андрей Жук, Украинский Информационный Комитет, «Свободная Украина», украинский вопрос, украинская социал-демократия.

В історіографічному плані дана проблематика досліджена, лише в статті І. Гирича в якій розглядаються взаємовідносини між В. Липинським і А. Жуком, де згадується квітнева нарада 1911 р., та працях С. Адамович і Л. Качмар, в яких висвітлюються питання політичної діяльності наддніпрянських українців на теренах Галичини до Першої світової і в роки війни [1]. Джерельною базою даного дослідження виступає канадський архів А. Жука. Відповідно автор ставить за мету на основі архівного матеріалу проаналізувати участь А. Жука в політичних організаціях Галичини напередодні Першої світової війни. Свою громадсько-політичну діяльність А. Жук (1880–1968) розпочав на Полтавщині. Був членом РУП, УСДРП. У 1907 р. змушений був переїхати до Львова, де активно включився в український кооперативний рух. Під час Першої світової війни був одним із засновників Союзу визволення України, радником МЗС УНР, автором багатьох промов, статей, входив до складу Загальної Української Ради, Головної Української Ради, Бойової управи УСС,

Зокрема А. Жук був одним з ініціаторів скликання наради членів УСДРП у Львові, яка відбулась 4–6 березня 1911 р. Серед присутніх були А. Жук, В. Кушнір, В. Липинський, В. Степанківський, Л. Юркевич. На нарадах А. Жук висловлював свої міркування щодо української проблеми. Зокрема він вважав, що українському народові бракує національної свідомості, а щоб її «виховати» потрібний час. Мотором пробудження нації повинна виступати інтелігенція, яка досить малочислена і відповідно вона нездатна пропагувати ідеї самостійності, а тому потрібно покладатись на власні сили. При цьому А. Жук не вірив у створення української державності в найближчому часі, але пропонував піднімати цю проблему, щоб «заставити українську суспільну думку працювати в сім напрямку і зацікавити нашою національною справою зовнішній світ» [3, с. 35]. Напередодні війни А. Жук не бачив перспектив створення української держави власними силами, а тому робив ставку на зовнішні сили (в даному випадку на Австрію), оскільки «бачучи на власні очі, що ми в Австрії маємо більше, як в Росії, а з прилученням до неї хоч частини російської України можемо мати ще більше, але до зав'язку власної державності» [3, с. 35].

Підсумком наради березня 1911 р. вирішено видавати друкований орган під назвою «Вільна Україна», який би репрезентував ідейний напрям членів наради. Щодо самої назви видання були дискусії у чле-

нів наради між А. Жуком і В. Липинським. Зокрема останній відстоював назву «Вільна Україна», а А. Жук відповідно – «Визволення». У листі від 22 березня 1911 р. В. Липинський, відстоюючи свій варіант назви, наголошував, що зміна назви сама по собі другорядне питання, але вона відбиває напрям, якого буде дотримуватись часопис. «Коли я стою і стоятиму за «Вільну Україну» то роблю це тому, що назва ця ясно і виразно означає ціль, до якої я їду. А тою цілю є Україна, не «російська» і не «австрійська», а Україна вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку. Інша річ, що в боротьбі за визволення, в тактиці тієї боротьби, я можу прихилитись до котроїсь з двох держав, між котрими поділена Україна, можу шукати собі союзників» [2, с. 742]. В. Липинський вважав, що за назвою А. Жука криється принцип визволення українських земель від Російської імперії, а потім відсутня стратегія, що буде з тою країною. Тому запропонував швидше зібрати статті і випустити перший номер, а тоді скликати з'їзд всіх майбутніх співробітників, на якому обговорити програму, а також виробити докладні організаційні норми для групи. Відповідно після цього справа набере реальних рис «...по моему, діло стане живим, тоді тільки станемо живою групою, для діяльності котрої ґрунт на нашій Україні витворюється чим раз кращий і відповідний! В противному разі, згоджуюсь з т. Дорошенком, що це буде мертве, кружкове, типічно «українське» діло» [2, с. 743]. А. Жук погодився з В. Липинським відносно назви для друкованого органу.

Крім того, А. Жук запропонував своєрідну програму для друкованого органу, навколо якої мали об'єднуватися прихильники. Зокрема на переконання А. Жука, для розвитку української культури і економіки потрібні відповідні умови, але це неможливо в централізованій Росії. Необхідно пробудити в масах українського народу усвідомлення протилежних економічних і культурних інтересів України і Росії і тим самим спровокувати національно-культурний рух, а це у свою чергу поставить на порядок денний українське питання [3, с. 41]. Спільним постулатом для всіх українців повинно бути усвідомлення відмінностей між Україною і Росією, яка є гальмом розвитку українського народу. Для забезпечення нормального національно-культурного і економічного існування українців можливе тільки за наявності власної держави, а шлях до неї через українську національну революцію. При цьому А. Жук допускав, що проміжним етапом до української самостійної може бути прилучення України або її частини до Австро-

Угорщини із утворенням у її складі Галичини та Буковини окремою національно-територіальною одиницею. Щодо українських партій співпрацювати з тими, які відстоюють принцип національної незалежності української нації. Формою державного правління вважав демократичну республіку. Наголошував, що особливу увагу потрібно звернути на боротьбу з національним ренегатством [3, с. 41].

Вважав передчасними заклики деяких товаришів, які брали участь у нараді про негайне скликання конференції, на якій було б проголошено утворення організації, оскільки першочерговим кроком для А. Жука було розпочати видання періодичного видання «Вільна Україна». У цьому А. Жука підтримав В. Липинський у листі до нього від 29 березня 1911 р., але все-таки в кінцевому варіанті наполягав на конференції: «Мотиви, котрі Ви подаєте, мене переконали і тому пристаю на Вашу гадку: скликати конференцію зараз по виході першого числа. Зі свого боку вважаю все-таки, що треба № 1 випустити як найшвидше і конференцію скликати в як найкоротшім часі» [7]. Уже в наступному листі, датованому квітнем 1911 р., В. Липинський повідомляв А. Жука про свою статтю до «Вільної України», але при цьому відчував, що не вдасться запустити даний проект: «Але взагалі якось бачу, що діло наше не клеїться. Власне в тій справі я писав до Левка і питав особисто Віденця – як немає тепер сил, чи не краще б подождати, бо я все повторюю своє: справа занадто важна, щоб можна було йти на «авось», а при тім стані речей як тепер ми по-моєму далеко не заїдемо. Видавати ж один-два номери, наробити гвалту і знову кинути – це було б з нашого боку великою легкодушністю. Отже поміркуйте над цим, Товаришу!» [7].

За наполяганням А. Жука В. Липинський погоджувався написати брошуру для групи, яка орієнтуватися навколо «Вільної України», під назвою «600-літня боротьба українського народу за політичне визволення» на основі документів для європейського читача на кількох мовах. У свою чергу А. Жук зобов'язувався опублікувати дану брошуру.

Запустити друкований орган «Вільна Україна», перший номер якого вже був готовий, А. Жуку і його прихильникам не вдалося. Причиною цього були розбіжності між А. Жуком і В. Кушніром. «Я вірив, що орган таки можна буде видавати й числив головню на Липинського, який уже написав і прислав дуже ціну статтю. Але коли під кінець квітня Кушнір знов приїхав до Львова, повернувши зі своєї подорожи до Відня й Берліна, справа принесла такий оборот, що я відмовився від її ведення і про се заявив усім учасникам наради», – писав А. Жук

[3, с. 41]. А. Жука підтримав В. Липинський у листі до нього: «Праця в атмосфері взаємних підозрінь була б для мене неможливою. Крім того, я як і Ви, Товаришу, здається, як і Левко, ми люде старої школи, в котрій принцип це не «пуста балаканина», а бусоля, що дозволяє орієнтуватись в лябіринті життя і вести через його нетрі «свою лінію». В тому я, і ми всі здається, ріжнимось від нового напрямку нашої суспільної думки, в котрому «політика дня» відобраває першу і рішачючу роллю. І мені особисто було дуже прикро поступитись, приміром, ідеєю самостійності, котрої я є рішучим прихильником, для якогось «фільства» з котрого святий знає, що вийти може. Бачу з Вашого листа, що ми незалежно від себе прийшли до однакових думок, з чого я особисто, повторяю невимовно радий. Тепер тільки вся річ в тому, щоб все ж таки діло далі повести. Бо мені здається що, ні Ви, як його ініціатор, ані я, очевидно, з ідеї нашої не думаєм зрезигнувати» [7].

Як результат запропонував відкласти даний проект на осінь 1911 р. Крім цього, додавались непорозуміння між В. Липинським і В. Степанківським. Останній в цей час розпочав свій власний політичний проект під назвою «молодоукраїнська партія». Йому в цьому активно допомагав В. Кушнір і М. Залізник, які покладались на Австрію для отримання незалежності українських земель, які були під Російською імперією. Відповідно В. Степанківський мав бажання залучити до свого проекту А. Жука. Зокрема у листі від 25 серпня 1912 р. до А. Жука В. Степанківський, аналізуючи ситуацію в УСДРП, приходять до висновку, що соціал-демократизм в українському варіанті збанкрутував і як приклад наводить неможливість скликання приватної наради чи конференції. Але враховуючи те, що залишились люди, які далі продовжують займатися громадсько-політичною роботою і небайдужі до українського руху і закликав їх об'єднатися навколо «молодоукраїнства». «Внішне життя імперативно вимагає нашого відродження, а «с[оціал]д[емократ]изм», яко теорія, що нас зв'язувала до купи пережив себе. «Молодоукраїнство» є спробунком знайти нову формулу, яка точніше опреділяючи нашу суть, ніж це робив «с[оціал]д[емократ]изм», дала б нам спроможність вилити знову нашу традиційну духовну єдність в організаційній цілості», – писав В. Степанківський [6]. Для цього він пропонував А. Жуку, який очолював Закордонну Групу УСДРП у Львові, на її базі розпочати «молодоукраїнський» рух, при цьому заручившись частиною членів УСДРП. У результаті цього скликати з'їзд, на якому маючи більшість, офіційно оголосити про зміну назви партії: «Цей з'їзд мусить стати чимсь на

кшталт справжнього установчого з'їзду – і тут треба буде подбати за віднайдення відповідних юридичних приклучок, щоб це зробити зручно. Завданням з'їзду буде висунення такої платформи, на якій ми могли б з'єднати усі наші молодоукраїнські елементи – і Липинського, «Снопивців», і Залізняка, і Кушніра etc. Бажано було б, щоб навіть Рибалка могли лишитися з нами. Але як вони лишаться до кінця упертими, то необхідно, щоб їх примусити вийти» [6]. Крім того, В. Степанківський особливо акцентував увагу на тому, щоб залучити В. Липинського до процесу творення нової партії і також великі надії покладав і на самого А. Жука: «Не забувай, що на твоїх кроках у Львові і на їх безпосередніх наслідках властиво зачинається наша молодоукраїнська партія, яко організація. Переймися священною важливістю твоєї місії. Вчора дістав чудового листа від Липинського. Радію, що ми маємо такого однодумця: за нього дав би п'ять Винниченків (з політичного штандтпнкту). Донцов писав мені, що в душі він цілком співчуває нашим поглядам, але що вважає неполітичними (?) їх висказувати» [6]. У підсумку запропонував А. Жуку написати установчу статтю під назвою «Історія нашої партії за 11 літ, загальна історія політичного руху на Україні в ХХ ст.». Статтю пообіцяв опублікувати у «Ділі» і вона стане важливим фактором у боротьбі з однопартійцями, які дотримувались ортодоксального марксизму.

Активність В. Степанківського викликала насторогу у В. Липинського, який у грудневому листі 1912 р. закликав А. Жука відмежуватись від акцій В. Степанківського і взяти паузу. Пропонував не проводити ніяких агітаційних заходів, «не робім непотрібного шуму і гвалту. Най Молодоукраїнці організуються, на нас ще прийде час» [2, с. 750]. Оцінивши ситуацію, А. Жук не підтримав В. Степанківського. Зазнавши невдачі навколо «Вільної України», А. Жук швидко створює новий політичний проект.

Наприкінці 1912 р. заходами А. Жука у Львові був створений Український Інформаційний Комітет (далі УІК). Щоб новостворена організація повноцінно функціонувала, потрібні були люди, які б сповідували ідеологію і програму нового утворення. Відповідно А. Жук звернувся до тодішніх українських есеїстів, з якими підтримував товариські стосунки про співпрацю в новій організації. Слід зазначити, що не всі підтримали пропозицію А. Жука. Прикладом може слугувати постать В. Садовського, з яким А. Жук редагував «Працю» в період партійної кризи УСДРП. В. Садовський відмовився брати участь у проекті А. Жука: «Я думаю, що для мене в справі тих пропозицій, які Ви робите, найбільш буде відповідна позиція нейтральна. Та іде-

ологія, яка для мене є найближчою, є як не як ідеологія робітничого соціалізму, хоч не в російсько-ортодоксальній формі. Ваша група має бути групою, що ставить своїм завданням об'єднати демократичні елементи укр[аїнського] громадянства, відмежувавши їх від ліберальних. Ця справа є корисна і потрібна, але вона не є моя» [4]. Натомість А. Жук ознайомив В. Липинського з утворенням УІК, а також з тактикою на випадок війни у Європі, на яку покладав великі надії для українського національного руху. Щодо цього В. Липинський мав сумніви: «...коли б війна вибухла незабаром, то приготувитись до цього ми не маємо змоги і ми б були зовсім залежні тоді від зовнішніх обставин, тобто від настрою мас і рішучості поодиноких людей. Тому, повторюю, війна тепер – се для нас нещастя. Можливо, одначе, що се нещастя не спаде на нашу голову, і тепер ми маємо підстави поговорити про план праці – в часі миру і спокою» [2, с.743]. Далі він переконував А. Жука, що у випадку війни не вдасться створити своєї організації на Наддніпрянській Україні, а створення її в межах Галичини також буде неможливим через відсутність людей для такого роду роботи. Як приклад наводив невтішні спроби поляків і «молодоукраїнців». Тому пропонував продовжувати агітацію, відновити видавництво «Вільна Україна», що буде видавати політичні брошури і статті, в яких буде пропагуватись ідея української незалежності. Натомість видавництво буде безпартійне і об'єднувати всіх, хто буде дотримуватись принципів демократизму і незалежності України. Закликав А. Жука підтримати його, оскільки «кожне, найбільше навіть, діло починається з маленької, але послідовної і упертої праці. Тож не розкидаймось, не «перебалакаймо» нашу національну справу, не творім донкіхотських фантазій, а берімся поважно до діла» [2, с. 753].

Програмним документом УІК були «Основи, на яких покликується до життя політична організація під назвою «Український Комітет», датований груднем 1912 р. в авторстві А. Жука (зберігається в його канадському архіві). У документі, що складається із семи пунктів, зазначалося, що новостворена організація є загальнонаціональною безпартійною для вихідців з російських українців, яка ставить собі за мету:

- а) виступаючи публічно перед політичними організаціями репрезентувати національно-політичні інтереси українського народу в Росії;
- б) враховуючи міжнародну обстановку і можливу війну за допомогою певних міжнародних чинників відстоювати принцип національно-політичного визволення України;
- в) на випадок австро-російської війни допомагати Австрії та її союзникам проти Росії [5].

Члени Комітету об'єднуються на основі платформи, яка служитиме вихідною точ-

кою в її діяльності перед відповідними чинниками у Австрії на випадок переможної війни, а саме: а) самостійність або автономія окупованих українських земель, що входять до складу Російської імперії, та приєднання до них українських територій Галичини, Буковини і Угорщини, які повинні бути під протекцією династії Габсбургів. Об'єднані території повинні називатись королівство – Українське [5]. У королівстві повинен панувати конституційний устрій з широкими правами для громадян та організацій. Велика увага приділялась аграрному питанню. Зокрема передбачалось відчуження земель великих власників через викуп на користь «хліборобському населенню». Для реалізації своїх цілей УІК налагоджував відносини з австрійськими інституціями і приватними особами. Проводити агітаційну роботу серед української суспільності на користь Австрії у випадку війни. Натомість допомагати австрійським військам і її союзникам у просуванні українськими територіями, а також організації порядку і тимчасової адміністрації на зайнятих територіях. Також передбачалось, що УІК буде діяти у порозумінні з організаціями австрійських українців. Внутрішню організацію і засоби діяльності УІК у документі передбачалось написати окремими пунктами [5].

Беручи активну участь у роботі УІК, А. Жук підготував звіт, датований 16 серпня 1914 р. У звіті зазначалось, що УІК «особливу увагу звертав на придбання для української справи публічної підтримки в Європі і на агітації проти гнобителів українського народу – поляків і москалів» [5]. УІК об'єднував навколо себе ряд осіб з української політичної еміграції, котрі раніше мали досвід інформаційної діяльності на користь українському рухові. Важливим напрямом діяльності УІК було фінансування публікацій про українську справу на сторінках іноземної періодики. Зокрема – систематичні публікації на французькій мові про українсько-російські і українсько-польські відносини на сторінках паризького часопису «Le Kowrier Europeen». Крім того, з допомогою певних осіб в 1913 р., які мали зносини з УІК, було надруковано брошуру про українську справу і випуск журналу «Аннали національностей», присвячений виключно українській справі [5]. У Швейцарії УІК доручив одній особі, про яку відсутня інформація у звіті, проводити пропагандистську роботу серед німців і французів. Але найбільшим здобутком на швейцарському напрямі був переклад на німецьку мову деяких творів Т. Шевченка [5]. Також А. Жук у звіті повідомляв про проведені заходи УІК у Болгарії та Чехії. А. Жук не обминав стороною і російськомовну пресу. Зокрема на сторінках «Русских Вьедомостей», «Русского Слова», «Северной рабочей газеты», «Одес-

ских Новостей» надруковано низку статей про становище українського народу в Австрії.

Крім того, А. Жук координував діяльність УІК з Українським Комітетом у Лондоні, який складався виключно з англійців, що співчували українському національному рухові. Зокрема на англійській мові вийшли дві книжки про Україну, серед них книга у авторстві Ярослава Федорчука. Водночас УІК нав'язав відносини з відомим тодішнім англійським публіцистом С. Ватсоном, запропонувавши йому при посередництві Українського комітету у Лондоні відвідати Галичину для безпосереднього ознайомлення з українським рухом. Також А. Жук долучився до організації поїздки чотирьох англійських журналістів на чолі з головою Українського Комітету у Лондоні Є. Рафаловичем у Галичину (червень–липень 1913 р.), де зібравши великий матеріал про українське національне життя, мали намір видати серію публікацій [5]. Водночас А. Жук нав'язував відносини у Львові з багатьма російськими українцями, оскільки «перебування цих людей в Галичині не лишилося без впливу на поглиблення їх національно-політичного світогляду» [5]. Також А. Жук організовував так звані прогулянки української інтелігенції і селян з Наддніпрянщини по містах і селах Галичини.

Аналіз протоколів засідань УІК за 1912–1913 рр. дає нам можливість проаналізувати роботу А. Жука в УІК. Зокрема, на засіданні 12 жовтня 1913 р. А. Жук доповідав у справі друку брошури Є. Рафаловича, присвячену Україні для англословного читача. Для покриття витрат на цю публікацію потрібно було 1500 крон. Під час обговорення цього питання було вирішено профінансувати весь тираж, залучаючи кошти приватних осіб і українських організацій з США за умови, що з тиражу 2000 примірників 500 Є. Рафалович передає УІК безкоштовно. Крім того, на засіданні УІК А. Жук запропонував звернутися від імені УІК до С. Барана про написання на німецькій мові брошури на тему «Стан українського шкільництва в Галичині» [5]. Пропозицію А. Жука було підтримано.

У розповсюдженні матеріалів УІК особливо у Парижі А. Жуку допомагав Я. Федорчук, про що яскраво свідчать його листування з А. Жуком. Він повідомляв А. Жука про надруковану свою французькомовну брошуру і нарікав, що для написання інших статей «я не маю в Парижі ніяких підручників, ні джерел, ні історії Грушевського, ні записок львівських і київських, ні студій з поля статистичних наук і статистики, ніяких записок секційних, так що я взагалі не в курсі того,

що у нас печатається» [5]. Продовжуючи далі розповідати про труднощі, Я. Федорчук писав, що, працюючи в Парижі, він збирався опублікувати статтю про Угорську Русь, але для її завершення не вистачало споминів М. Драгоманова: «І куди я тільки не писав – не виходило нічого, вичерпано говорили мені. От Вам покажчик, як мені приходиться робить, і се уже п'ять літ минає!» [5]. Ділячись думками щодо публікацій матеріалів про українську справу за кордоном, Я. Федорчук пропонував робити це «...дуже обережно поступати, щоб нерозумними виходами не наводити репресій російського уряду проти українців, а в Австрії не витягати каштанів з вогня своїми руками для поляків. Тут треба великої обережності, опитності, а навіть хитрості, так як кожда не удача може нас поставити в погане становище. Ми уже з самого початку мали примір, як одна стаття того рода зі «Сноп» була використана польськими часописами проти нас» [5]. Також обіцяв, що перед французькою громадськістю прочитає відкриту лекцію про українців.

Навіть з початком Першої світової війни А. Жук продовжував співпрацювати з Я. Федорчуком, але керуючи інформаційною роботою вже у складі Союзу визволення України. У зверненні А. Жука до Я. Федорчука датованого 3 грудням 1914 р. повідомляв, що СВУ вирішив видавати в Женеві кореспонденцію на французькій мові для інформування європейської спільноти про українську справу. Основний ареал поширення інформації – Швейцарія, Франція і Італія. При цьому А. Жук обіцяв кадрову і фінансову допомогу, закликав Я. Федорчука та інших авторів передавати свої франкомовні брошури для комплектування бібліотеки СВУ. «Коли не забрали з собою з Парижа бібліотеки і коли взагалі не маєте при собі бібліотеки по українознавству, то старайтеся конче стягати кожду книжку де попадете аби скомплектувати там у Женеві таку бібліотеку, яку ми тут комплектуємо у Відні», – зазначав А. Жук [5]. Наступного дня А. Жук ще раз надіслав коротенького листа, в якому запевнював, «аби не проволікати справи, по одержанню від Вас телеграми зараз вишлемо Вам гроші, аби було з чим почати діло» [5]. У листі-відповіді від 12 грудня 1914 р. Я. Федорчук, який перебував у Швейцарії, не бачив перспектив видавничої діяльності у цій країні, оскільки його знайомі франкомовні редактори не радили цим займатись у зв'язку з тим, що Швейцарія була нейтральною країною, і її влада буде відповідно реагувати на антиросійські публікації. Ділився враженнями відносно міжнародної ситуації і української справи. «Надії мало – аж серце болить, що марно пропаде національна українська робота в українському П'ємонті. Скільки

марно потрачених сил і надій! Зневіра у мене велика. Прийдеться ма-
буть найти на землі клаптик землі, щоби спокійно продовжити даль-
шу роботу українську, не датися знищити. Я думаю, що до того піді-
йде Канада, де наших людей много, хотя й я не увірений, що англіча-
ни дозволили б робити пропаганду антиросійську і чисто українську
в Канаді» [5]. При цьому він не відкидав можливість створити в Жене-
ві центр української пропаганди, але після війни за умови, що частина
української інтелігенції оселиться у Швейцарії. У січні 1915 р. Я. Фе-
дорчук ще раз повертається до обговорення пропозиції А. Жука про
заснування у Женеві українського центру. На переконання Я. Федор-
чука у Швейцарії «немає підстави народної – селянства і робітників
українських. Така почва доконче потрібна для продовжування пропа-
ганди української і щоб дати світові доказ, що ми не здаємось!» [5].

Отже, напередодні Першої світової війни, будучи одним із лідерів
українських соціал-демократів, А. Жук намагався поставити на поряд-
док денний національне питання. Така постановка питання виклика-
ла супротив в однопартійців із Наддніпрянщини, які сповідували ор-
тодоксальний марксизм, що призвело до партійної кризи і фактичним
виходом А. Жука з УСДРП. Тому він зі своїми однодумцями і прихиль-
никами у Львові проводять заходи, щоб розпочати вирішувати україн-
ське питання. Перша спроба створити на базі наради квітня 1911 р. по-
літичну організацію під назвою «Вільна Україна» зазнала поразки че-
рез амбіції деяких членів наради. Натомість більш повноцінно вигля-
дав УІК, в якому А. Жук займався координаційною і організаційною
роботою. Фактично УІК – перша політична організація, в якій А. Жук
намагався конструювати роботу для започаткування вирішення укра-
їнського питання, роблячи основний акцент на інформуванні європей-
ської спільноти з українським національним рухом. Саме УІК була
предтечею у роки війни більш потужного Союзу визволення України.

Бібліографічні посилання

1. **Адамович С.** Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-
політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.) / С. Ада-
мович. – Івано-Франківськ, 2003. – 148 с.; Гирич І. У тіні В. Липинського
(Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного
руху) / І. Гирич // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 8–45; Качмар Л. Гали-
чина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ столі-
ття / Л. Качмар. – Л., 2000. – 344 с.
2. **В'ячеслав Липинський.** Твори. Архів. Студії. Том 1 (А-Ж) / В. Липин-
ський. – К.; Філадельфія : Смолоскип, 2003. – 959 с.

3. **Жук А.** До історії української політичної думки перед світовою війною / А. Жук // Визволення. – 1923. – Ч. 2. – С. 30–43.
4. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 4. – File 8.
5. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 7. – File 5.
6. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 20. – File 66.
7. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 23. – File 49.

Надійшла до редколегії 12.10.2013

УДК 94(477) «1914/1918»

Л. М. Кривошесва

Класичний приватний університет м. Запоріжжя

СІЧОВИЙ РУХ І СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено складні процеси становлення політичної культури військово-виполонених українців солдатів російської армії в таборах Австро-Угорщини та Німеччини часів Першої світової війни. У результаті діяльності СВУ були сформовані українські дивізії Сірожупанників і Синьожупанників.

Ключові слова: Перша світова війна, Союз визволення України (СВУ), військово-виполонений, Сірожупанники, Синьожупанники.

Освещены сложные процессы становления политической культуры военнопленных украинцев солдат российской армии в лагерях Австро-Венгрии и Германии в период Первой мировой войны. В результате деятельности СВУ были сформированы украинские дивизии Сержупанников и Синезупанников.

Ключевые слова: Первая мировая война, Союз освобождения Украины (СОУ), военнопленный, Сержупанники, Синезупанники.

Організація українських емігрантів Союз визволення України (СВУ) була заснована в Австро-Угорщині під час Першої світової війни. Одним із завдань організації стало створення українських зброй-

них сил. Початок шляху Синьої та Сірої дивізій історики пов'язують із подіями, які відбулися внаслідок Брестського мирного договору в лютому 1918 р. Уряди Німеччини та Австро-Угорщини дозволили Центральній Раді формування з військовополонених російської армії українські дивізії. Разом з тим архівні джерела, спогади учасників надають можливість дослідити події, які привели до їх створення.

Виникнення, організаційне оформлення перших у сучасній історії українських збройних сил є актуальним у дослідженні політичної історії України на початку ХХ ст.

На сьогодні маємо значний історіографічний доробок з дослідження як в цілому діяльності СБУ, так і в таборах військовополонених. Нині історія Союзу визволення України розглядається, головним чином, у контексті українського національно-визвольного руху. Сучасні українські науковці Д. Веденєєв, Д. Будков, І. Патер, І. Срібняк, Б. Корольов, І. Михальський, О. Сидоренко висвітлюють ідейні та організаційні засади СБУ, інформаційно-дипломатичну роботу, досліджують культурно-освітню працю в таборах військовополонених. Тема формування національних збройних сил на території Центральних держав дістала лише часткове розкриття.

Мета статті полягає у висвітленні подій започаткування дивізій, які сталися в українських таборах військовополонених російської армії.

Шлях формування українських військових підрозділів розпочався в перші дні світової війни. 2,5 тис. добровольців склали Український легіон січових стрільців (далі – Українські січові стрільці, УСС). У німецьких і австрійських таборах для полонених російської армії утримувалися десятки тисяч українців. Використати цю силу в бойових діях проти Антанти стало для командувань Центральних держав реальною метою. Тому вони дали дозвіл Союзу визволення України (СВУ) на влаштування окремих українських таборів, підтримали значними коштами.

На початку 1917 р. у кожному таборі вже зібралося по кілька тисяч людей, цілком національно свідомих. Поступово таборів громади взяли на себе контроль за приготуванням їжі, слідкували за громадським порядком та пожежною безпекою. Для цієї справи вони організували спортивні товариства, які з часом трансформувалися у військово-формування «Січі».

У таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) січовий рух починається 14 липня 1917 р., коли відбулись установчі збори «Товариства

«Січ» ім. гетьмана П. Дорошенка». О. Охримович, член Просвітнього відділу СВУ, пояснивши важливість прийняття статуту організації, надав вичерпні відомості про січовий рух на західноукраїнських землях. Після виступу О. Охримовича до товариства «Січ» записалося зразу близько 200 полонених, того ж дня було проведено перші збори і обрано старшину [7, с. 73].

Статут передбачав напрями діяльності товариства «Січ» у таборі полонених Фрайштадт. Мета товариства мала національно-виховний характер. Серед головних напрямів роботи передбачалося виховувати січовиків як свідомих громадян України, формувати розуміння спільності національних інтересів усіх українців, привчати січовиків до дисципліни та найбільшої рішучості при виконванні власних постанов і своїх громадських обов'язків. Досягнення цієї мети статут пов'язував з реалізацією програм загальної освіти (школа, освітні курси) і розвитком фізичних сил (гімнастичні вправи і спортивні ігри). Членом товариства міг стати кожний українець, що визнав самостійність українського народу. До обов'язків січовика входило виконання положень статуту, рішень Загальних зборів та старшини товариства. Члени товариства мали завжди і всюди виступати як свідомі українці, обстоювати і боронити права свого народу, вживати рідну мову та всюди поводитися, як слід поводитися культурній і освіченій людині [7, с. 73].

До складу січової старшини входили: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ), який заступав кошового, писар, скарбник, обозний й чотири чотари, які стояли на чолі чот та виконували доручення кошового та осавула. Січова Рада (загальні збори) мала збиратися на заклик січової старшини на звичайну нараду щодва місяці, а на надзвичайну – за необхідності. Головою обрали Миколу Лозовика, вчителя гімназії з Києва. Товариство «Січ» мало свій прапор (жовто-блакитний) і свої січові відзнаки, що їх обов'язково мусили носити члени товариства. Проект відзнак виконав полонений художник Ю. Балицький [7, с. 74].

Після організаційних моментів постало питання про відкриття власної січової бібліотеки. Оскільки галицькі книгарні опинилися в зоні російської окупації, вирішили зробити оголошення в різних часописах із закликом до всіх українців, щоб прислали на ім'я «Січі» січові часописи, журнали, книжки й підручники. Окрім того, на перших зборах ухвалили видрукувати кілька січових пісень, подбати про коротку граматику й завести негайно курси: української мови, географії, декламаторські й державного права [13, арк. 1–4].

За короткий час у товаристві «Січ» згуртувався весь активний і національно-свідомий елемент табору. Крім щоденних фізичних вправ, старшина «Січі» під керівництвом голови М. Лозовика інтенсивно розгорнула національно-просвітню роботу серед членів товариства. Для цього влаштовувалися лекції з української історії, літератури, географії, з військової історії, з польової військової служби і тактики, фортифікації тощо. Із 26 серпня 1917 р. Р. Домбчевський відкрив для січовиків курси політології та державного права. Він провів 14 занять, на які приходило до 150 осіб. Учасники курсу дуже цікавилися його виступами, і після кожної лекції відбувалися дискусії. На курсах української граматики на восьми практичних заняттях у написанні диктантів взяло участь близько 500 осіб [7, с. 74–75].

Випускники декламаторських курсів двічі на місяць брали участь у конкурсах, які урочисто проходили на Січовій Раді. Переможцям вручали спочатку грошові нагороди, потім художньо оформлені дипломи і книжки українських письменників. Перший конкурс декламаторів відбувся 7 жовтня 1917 р. [7, с. 76]. Конкурси проходили у досить урочистій обстановці. Барак прикрашали національними прапорами, портретом Т. Шевченка. Окрім того, до програми вечорів входили співи сольні, хорові й гра на фортепіано. Грав також таборовий оркестр [14, арк. 1]. Професор С. Смаль-Стоцький на запрошення Січової старшини відкрив курс української граматики. На лекції записалося 280 січовиків. Особлива увага надавалася практичним вправам – диктантам (під час занять провели 21 диктант). За найкраще написані диктанти теж вручали нагороди [7, с. 76].

Процеси формування «Січей» у таборах СВУ в Німеччині виявилися схожими. 2 листопада 1916 р. у Вецлярі постало товариство «Січ». У липні 1917 р. товариство «Січ» нараховувало вже 632 особи, у зв'язку з чим сотні об'єдналися в «Січовий полк ім. «Союза визволення України», на чолі якого став отаман Деніс Андрію. На кінець листопада 1917 р. у складі 12 сотень нараховувалося 1173 особи. Січові Ради, як правило, після рішення адміністративних справ, закінчувалися співами січових пісень у супроводі таборового оркестру. На загальних зборах виголошувалися реферати і доповіді [15, арк. 213–214].

12 січня 1917 р. у таборі Зальцведель було створено гімнастичне товариство «Запорізька Січ». У вересні 1917 р. склад «Січі» нараховував 354 осіб. Січові вправи виконувалися на майдані двічі на тиждень – щопонеділка й щоп'ятниці о 10-й ранку. На вправи збирали-

ся близько ста січовиків, вільних від обов'язкових робіт. У товаристві читалися лекції з історії гайдамацького руху [12, ч. 67, с. 3].

Зразком для формування січових організацій Вецляру й Зальцведеля на весь час існування залишався Раштат, в якому 27 квітня 1916 р. постала нова організація полонених – «Запорозька Січ» в громаді Раштатського табору в Німеччині» (інша назва – «Перший Запорозький полк ім. Тараса Шевченка»). На початку квітня 1916 р. завершилась підготовка тексту Статуту товариства. Статут розроблявся на основі статутів австрійсько-українських січових стрільців, «Січей» і «Соколів». Це означало гімнастичне товариство з національним характером і почасти з військовою організацією [9, с. 140].

За статутом товариство регулярно збиралося на генеральні збори Січі (віча). На них обговорювалися загальні січові справи, йшли вибори січової старшини. Головне значення «Січі» полягало однак у тому, що вона поставила українську справу на самостійницькій точці і показала масі значення порядку й дисципліни. Із «Січі» вийшов потім військовий відділ на окуповані німецькими військами землі Підляшшя й північну частину Холмщини, де вони проводили між українським населенням національно-просвітню роботу [10, с. 204–205].

За цією зовнішньою історією виступу зі зброєю в руках Першого січового полку криється гостра ідейна боротьба. Перш ніж передати полонених до німецького війська, СВУ й особисто О. Скоропис-Йолтуховський намагався за допомогою сотника Вальтера фон Любберса, референта української справи в Військовому Міністерстві Німеччини, зробити представлення канцлерові й імператорові, щоб довести їм необхідність офіційної заяви німецького уряду про визнання самостійницьких змагань України. Оскільки такої заяви не сталося, СВУ досить дипломатично ухилився від виступу перших 150 російських українців із трьох німецьких таборів на боці Центральних держав [8, с. 223].

Після повернення до Раштату О. Скоропис-Йолтуховський отримав повідомлення Генерального Штабу про остаточне прийняття всіх виставлених СВУ на нараді в Берліні вимог. Питання ж висилки першого збройного загону вирішили на спільному засіданні Генеральної і Січової старшини табору Раштат. Ці виборні органи табору самі обмірковували як ризик, який всі спільно приймають цим кроком, так і ті плюси для розвитку української справи, які давала служба січовиків на Підляшші, де панували поляки [8, с. 223].

На нараді в Раштаті 17 грудня 1916 р. О. Скоропис-Йолтуховський підкреслив обіцянку німецького командування не використовувати

ти українських полонених для німецьких цілей, оскільки їхнє правове становище буде визначатися як загін союзницької армії. «Цим моментом необхідно скористатися, він дає нам можливість дати початок нашій армії, якої ми не мали від часів Мазепи», – проголосив О. Скоропис-Йолтуховський на мітингу у таборі Раштат [3, с. 11].

Новий поштовх розвитку січового руху дали революційні події лютого–березня 1917 р., внаслідок яких в Україні постала Центральна Рада. Полонені почали готуватися до участі в обороні української державності. Оголошення універсалів Центральної Ради відбулися в таборах Німеччини й Австрії дуже урочисто, з виголошенням промов, співом національного гімну. Полонені збирали між собою гроші і пересилали через СВУ до Центральної Ради [9, с. 150]. На початку лютого 1918 р. Центральна Рада склала з урядом Австро-Угорщини угоду щодо формування дивізій із полонених українців [1, с. 18].

Отже, щоб підтримати самостійницькі настрої й течії, полонені вирішили послати до України свого делегата, доручивши йому «наказ», який підписали понад 18 тис. полонених українців. Цим уповноваженим став член Президії Союзу визволення України О. Скоропис-Йолтуховський. Потрапити до Києва він зміг тільки на початку 1918 р., де українські урядові кола зустріли його досить холодно. Центральна Рада навіть не хотіла офіційно його прийняти, але коли Київ почали бомбардувати більшовики, М. Грушевський разом з М. Ткаченком дали йому повноваження їхати негайно до Бреста, де відбувалися мирні переговори, і добиватись у німців дозволу на формування з полонених військових частин, які б ішли рятувати український уряд. О. Скоропис-Йолтуховський поїхав до Бреста, де зміг досягнути порозуміння з німецькими й австрійськими урядами щодо формування українських дивізій із полонених [2, с. 37].

Якщо в солдатських таборах СВУ взяло на себе повну відповідальність за проведення національної роботи, то в офіцерських таборах доводилося діяти через представників СВУ. Революційні зміни в Росії, повалення самодержавства й утворення Центральної Ради змінило життя в офіцерських таборах. У них також почали створювати національно-просвітні гуртки. У численних зверненнях полонені просили дозволити їм або перейти до солдатських українських таборів, або організувати з прихильних до української справи офіцерів окремі табори. Це збіглося з планами СВУ зі створення з полонених старшин і офіцерів керівні кадри майбутнього українського війська.

Після відозви Центральної Ради «Про організацію з полонених військових частин», 90 офіцерів табору Йозефштадт добровільно передали себе в розпорядження австрійському урядові. У табір стали поступати офіцери-українці з інших таборів військовополонених на території Австрії і Угорщини [4, с. 9–10]. Залишаючи табір, офіцери звернулися з листом-подякою до Президії СВУ: «Час теорій для нашої громади скінчився, набіг час практики. Тут за кордоном, високо шануючи велетенську і безмежно цінну Вашу працю задля рідного краю – підносимо наше щире й глибоке «дякуємо» за те, що Вашим піклуванням, змаганням й допомогою ми здобули можливість, ще тут у полоні згуртуватися і пожити національно-духовним життям» [4, с. 16–17].

У Німеччині прийняли рішення зразу сформувати дві дивізії з полонених усіх трьох українських таборів. Формування пішло з блискавичною швидкістю: протягом кількох днів кадри двох полків були сформовані й вислані в другій половині лютого до Ковеля на Волинь, де остаточно сформувалася Перша дивізія «синьожупанників» (прозваних так за свою синю уніформу) у складі чотирьох полків піхоти по 1200 людей у кожному і одного гарматного полку (900 людей) [5].

Дивізію очолив генерал В. Зілінський; 1-м полком командував М. Шаповал, 2-м – сотник Малохатка, 3-м – сотник Курінний, 4-м – М. Чеховський і гарматним – Д. Чижевський. Дивізія простояла у Ковелі місяць і 19 березня 1918 р. вирушила далі в Україну. Поки Перша дивізія стояла в Ковелі, ішло подальше формування Другої дивізії в таборах і пізніше в тім самім Ковелі. У Ганновер-Мюндені було організовано школу українських старшин до 600 людей. У кінці квітня дивізія була готова в складі 4-х піхотних полків по 1200 людей і вирушила в Україну. Наказом Військового міністра УНР О. Жуковського вона мала бути розформована, але німці зразу ж її обеззброїли, а військових відпустили по домах. Причина розпуску дивізії полягала у тому, що тим часом стався гетьманський переворот, і німці не були певні у лояльності новому українському урядові «синьожупанників», вихованих у революційно-соціалістичному дусі [2, с. 38–39]. Також була розпущена Друга (синя) дивізія, сформована у с. Голобах на Волині, перед її переїздом в Україну.

З австрійського боку в другій половині лютого 1918 р. у Володимирі-Волинському почалося формування «Першого козацько-стрілецького полку», який у кінці квітня налічував до 4 тис. людей (командував ним сотник Ганжа). Однак переворот у Києві 29 квітня 1918 р. загальмував справу. Сформована дивізія дістала назву «Перша

стрілецько-козацька дивізія», а народна назва – «сірожупанники», бо козацтво мало за уніформу сірі жупани. «Перша стрілецько-козацька дивізія» складалася з чотирьох піших полків (разом у полку 13 сотень), одного гарматного дивізіону, однієї кінної, однієї інженерної сотні та з допоміжних формацій. Бойовий стан на 1 липня 1918 р. складав 140 старшин і 6 тис. козаків, командувач підполковник І. Перлик (начальник штабу – сотник О. Пилипенко). Іван Перлик понад усе прагнув перевести з'єднання в розпорядження Центральної Ради [11].

28 серпня 1918 р. австрійське Головне Командування передало дивізію Українській Державі, і після параду в Києві (1 вересня перед гетьманом П. Скоропадським) вона була розташована на півночі Чернігівщини в районі Конотопу. У жовтні 1918 р. її скоротили до 1200 осіб (у тому числі 250 старшин). Під час повстання проти гетьмана дивізія перейшла на бік Директорії і тимчасово збільшилася до 6 тис. вояків (командир отаман Палій, пізніше підполковник Абаза). Бійці дивізії брали участь у різних формуваннях до листопада 1920 р. [6].

Події склалися так, що не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині, у полоні, у той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася «самостійництва» полонених, влада гетьманська – їх «революційності». А чужа сила, яка фактично вирішувала справу, у той момент, коли колишні полонені переходили кордони відродженої Української Держави, вже боялася, щоб ця держава не дістала власної збройної сили, і тому готова була розпустити військові частини, нею ж самою сформовані й зорганізовані [2, с. 39].

Отже, революційні події 1917 р. прискорили процес політизації національного руху, який стає провідним у роботі Просвітних відділів СВУ в таборах військовополонених. В усіх таборах підхід до виховання національної свідомості полонених був досить демократичний, а головне фактично позапартійний. Саме в цих останніх справах Союз досяг найбільших результатів. Тисячі полонених українців, завдяки роботі таборових Просвітних відділів СВУ, дізнавшись про українські національні ідеї і усвідомивши їх, після повернення на батьківщину взяли активну участь в Українській революції 1917–1918 рр.

Бібліографічні посилання

1. **Бутович М.** Формування Сірої дивізії у Володимир-Волинському / М. Бутович // За державність : матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1966. – Зб. XI. – С. 18–41.
2. **Дорошенко Д.** Історія України, 1917–1923 / Д. Дорошенко. – Ужгород : [б. в.], 1932 ; Нью-Йорк : [б. в.], 1954. – Т.1 : Доба центральної Ради. – 458 с.
3. Звідомлення з політичної діяльності Берлінської Централі Союзу Визволення України в таборах українців полонених і на українських землях, окупованих Німеччиною за час від половини травня 1915 року до половини травня 1918 року / О. Скоропис-Йолтуховський. – [б. м. : б. в., 1918 ?]. – 16 с.
4. **Манзенко Й.** Сірожупанники / Й. Манзенко // За державність : матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1966. – Зб. XI. – С. 5–17.
5. Синьожупанники // Енциклопедія українознавства : у 10 т. – Мюнхен, 1976. – Т. 8 : Словникова частина. – С. 2820.
6. Сірожупанники // Енциклопедія українознавства : у 10 т. – Мюнхен, 1976. – Т. 8 : Словникова частина. – С. 2843–2844.
7. Союз визволення України, 1914–1918 – Відень : [спогади]. – Нью-Йорк : Червона калина, 1979. – 197 с.
8. **Скоропис-Йолтуховський О.** «Мої злочини» / О. Скоропис-Йолтуховський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Кн. 2, зб. II/IV. – С. 191–237.
9. **Срібняк І.В.** Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914–1920 рр. / І. В. Срібняк. – К. : Київ. держ. лінгвіст. ун-т.; Кафедра історії України, 1999. – 296 с.
10. **Терлецький О.** Українці в Німеччині, 1915–1818 / О. Терлецький. – К.; Лейпциг : [б. в.], 1919. – Ч. 1 : Історія української громади в Раштаті, 1915–1918. – 429 с.
11. **Тинченко Я.** Провідник сірожупанників / Ярослав Тинченко // Український тиждень. – 2013. – № 40. – 4–10 жовтня.
12. Товариство «Січ» // Вільне Слово. – 1917. – Ч. 67 (126). – С. 3; Ч. 71 (130). – С. 4.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4404, оп. 1, спр. 299.
14. ЦДАВО України. – Ф. 4404, оп. 1, спр. 300.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4418, оп. 1, спр. 3.

Надійшла до редколегії 02.12.2013

УДК 94(477. 63) «1914/1918»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БІБЛОТЕЧНА СПРАВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено розвинену мережу бібліотечних осередків різного підпорядкування, висвітлено діяльність та історичні умови, в яких вона здійснювалася. Приділено увагу процесам комплектування, обслуговування читачів та формам позакласного читання, що використовувались у 1914–1918 рр. у Катеринославській губернії.

Ключові слова: бібліотечні осередки, фонди, обслуговування, позакласне читання, Перша світова війна, Катеринославська губернія.

Исследовано развитую сеть библиотек разного подчинения, освещена деятельность и исторические условия, от которых она зависела. Внимание уделено процессам комплектования, обслуживания читателей и формам внеклассного чтения, что использовались в 1914–1918 гг. в Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: библиотеки, фонды, обслуживание, внеклассное чтение, Первая мировая война, Екатеринославская губерния.

Дослідження зазначеної тематики викликає інтерес науковців з питань історії та розвитку вітчизняного бібліотекознавства в різні історичні періоди. Виявлення чинників та аналіз напрямів різноманітної діяльності бібліотечних осередків у складних воєнних умовах дозволяє розширити уявлення про розвинену мережу, її кількісне та змістовне наповнення, визначити місце бібліотек у культурному просторі Катеринославщини на початку ХХ ст.

Улітку 1914 р. розпочалась Перша світова війна, мета якої полягала у захваті чужих територій, встановленні контролю за ринками збуту та джерелами сировини. Воєнні дії відбувалися на території Російської імперії, до складу якої на початку ХХ ст. входила Катеринославська губернія. Катеринославщина, як інші українські губернії, була втягнута в цю війну. Під час війни відбувалось руйнування господарства, гальмування окремих процесів, зменшення виробництва та підприємств. Війна зумовила негативні тенденції в суспільному розвитку Катеринославської губернії, зокрема культурно-освітніх напрямках. На

початку ХХ ст. важливою складовою культурного простору були бібліотеки, які зберігали книжкову та періодичну спадщину, опікувались придбанням нових видань та сприяли процесу поширення знань серед різних верств населення краю. Зазначимо, що в історії бібліотекознавства період 1914–1918 рр. відзначився позитивними моментами. У 1916 р. складено «Устав Русского библиотечного общества», завдання якого полягало у сприянні розвитку бібліотечної справи та підвищенні рівня підготовки, покращенні умов побуту і праці бібліотекарів у Росії [22, с. 4].

До бібліотечної мережі Катеринославщини входили земські та народні бібліотеки й читальні, які підпорядковувались Голові Катеринославської повітової земської управи С. А. Бродницькому. Земський бібліотечний осередок розміщувався у будинку самої управи, відповідальність за його діяльність несли В. Я. Кабакова, донька земського діяча, почесного громадянина. На утримання бібліотеки управа виділяла 868 крб. 41 коп. (1914 р.). Фонди поділялись на XI відділів, окремо збирались альбоми. Зазначу, що 1914 р. датується «Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской управы», виданий у друкарні катеринославського діяча К. А. Андрушенка. У 1914 р. фонд земської бібліотеки нараховував 2038 т. книг та 1115 прим. журналів (19 назв). У 1915 р. фондове зібрання збільшилось на 74 видання. Суми, що виділялись земством на поповнення бібліотеки, щорічно зростали [11; 16, с. 3–7].

Земська бібліотека мала Статут, згідно з яким безкоштовно обслуговувала службовців Катеринославського повіту. Користувачами бібліотечного осередку були вчителі, медичні працівники, службовці. Кількість осіб, що звертались до бібліотечних видань земської управи, щорічно зростала (1914 р. – 153 чит.; 1915 р. – 180 чит.). Кількість прочитаних видань складала 2455–2548 т. (1914–1915 рр.). Найбільшим попитом користувалась белетристична література (1757; 1841 т.), друге місце посідали журнали (331; 332). Значну читацьку увагу привертала історико-географічні видання (131; 127) [17, с. 213–217].

За роки Першої світової війни в Катеринославському повіті земство відкрило п'ять народних читалень (1914–1915 рр.). Цікавим є факт про підвищення заробітної платні завідувачам народних бібліотек-читалень з 1915 р.: з 60 крб. до 108 крб. на рік. Напередодні 1917 р. бібліотекарі сільської місцевості отримували винагороду у розмірі 120 крб. на рік. У 1914 р. на утримання бібліотек-читалень серед повітів Катеринославської губернії найбільші кошти виділяв Но-

вомосковський повіт (13860 крб.), найменші – Павлоградський (320 крб.) [12, с. 278–279; 17, с. 215].

Аналіз читання свідчить, що популярністю серед сільського населення користувалась художня література (8193 видань, 60 %) та історико-географічні видання (2517 видань, 20 %). Усього три відсотки складало читання релігійно-моральної літератури, чотири відсотки – сільськогосподарська література, природничі науки і медицина складали 6 %. За статтю 80 % читачів складало чоловіче населення і тільки 20 % – жіноче.

Із 1916 р. у читальнях Катеринославщини запроваджено народні читання як нова форма просвіти та підвищення грамотності сільського населення. Читання проводились під контролем керівництва губернії, яке першорядну увагу приділяло змісту літератури та новій друкованій продукції. За цих умов важливим стало вирішення Губернською земською управою питання про відкриття в кожному повіті народних будинків, до складу яких входила бібліотека-читальня з окремим приміщенням, бібліотечними шафами, спецкоштами і бібліотекарем-фахівцем [21, с. 18–21].

Під час Першої світової війни Катеринославською міською громадською бібліотекою завідувала Дикарєва Ул'яна (Юліанія) Іванівна. Бібліотечний штат був постійним та нараховував шість жінок: К. С. Голубовська, Г. Ф. Крамаренко, Г. П. Мордовська, О. К. Прокоф'єва, К. І. Пчюлкіна, М. К. Рубаниста. Цікавим є клопотання Г. П. Мордовської про призначення їй пенсії за померлого чоловіка, який працював бухгалтером земської управи. Працюючи в міській бібліотеці, її прибуток складав 480 крб. на рік, що було недостатньо для утримання двох дітей. Міська управа задовольнила прохання бібліотечного працівника та призначила Г. П. Мордовській пенсію у розмірі її окладу (480 крб. на рік). У 1914 р. міській громадській бібліотеці сповнилось 25 років, відбулось урочисте засідання Бібліотечної ради, на якому присутні члени земської управи і бібліотечні працівники вшанували пам'ять померлих голів Бібліотечної ради Г. А. Залюбовського та П. Г. Мордовського. У зв'язку з війною прийняли рішення: святкування перенести на більш сприятливі часи [10, с. 72].

У 1914 р. Бібліотечна рада розглядала прохання мешканців Катеринослава про купівлю книг на «малорусском наречіи» та відокремлення цієї літератури в «український» відділ з окремим каталогом. Комісія вирішила книги придбати та створити окремий покажчик книг, написаних українською мовою [8, с. 233]. У 1914 р. завідувач У. І. Ди-

карева брала участь у Перших бібліотечних курсах, які проходили в Університеті Шанявського (Москва). Результатом став професійно підготовлений звіт про відрядження, який містив певну програму змін у діяльності міської бібліотеки. Під час війни відбувався книгообмін, завдяки якому міська громадська бібліотека отримала видання російських колег. Значне поповнення надійшло до бібліотеки від матері померлого студента Гірничого інституту Ю. Шкляра [20, с. 4–5].

Недоліком у роботі міського осередку стала недостатня кількість бібліотечного персоналу, що не дозволило провести так потрібний для того часу аналіз відмовлень на літературу та вивчити читацький попит на книги (1914 р.). Під час Першої світової війни у Катеринославі підвищується інтенсивність читання та поширюється читацьке коло. За матеріалами, підготовленими бібліотекарем К. Прокоф'євою, відомо, що читали вдома, в шпиталях, на фронтах. Професійно підготовлений аналіз основних показників бібліотеки за 1914–1917 рр. Читацька аудиторія з кожним роком зростала: 1914 р. – 5780 осіб; 1915 р. – 7255 осіб; 1916 р. – 8944 осіб; 1917 р. – 11075 осіб. Бібліотека за своєю структурою потрібна була населенню міста в несприятливі часи.

За перші роки війни 89 % відвідувачів читальної зали склали чоловіки. Кількість відвідувань абонементів швидко зростала з жовтня 1915 р. до березня 1916 р. По-перше, саме у цей період збільшується населення за рахунок біженців з Варшави. Друга причина зростання звернень до міського бібліотечного осередку полягала у значному поповненні фондів новими книгами у кількості 4315 т. Весною та влітку 1915/1916 рр. зафіксовано зниження кількості відвідувань, а саме учнів та студентів, у зв'язку із закінченням навчального процесу [7, с. 31–32].

Складним виявився для міської бібліотеки 1917 рік. Показники роботи постійно коливалися: різке зниження у квітні, зростання у травні–червні та новий спад (падіння) в липні–вересні. Причини безумовно пов'язані з загальним розвитком подій в губернії, зокрема проведення мітингів, страйків, студентських заворушень. Читальна зала залишалася порожньою. Незважаючи на складні історичні умови, факти свідчать, що за 1917 р. до бібліотеки записалось на 1119 осіб більше, ніж за 1916 р., але кількість відвідувань зросла на 1549 осіб [7, с. 33–34].

Серед навчальних бібліотек важливою була діяльність бібліотеки Катеринославського Першого реального училища (1875 р.) у 1915/1916 н. р. У зв'язку з війною у серпні 1915 р. у приміщенні

училища Всеросійський земський союз розмістив шпиталь для поранених воїнів. Перше реальне училище перевели до Першої чоловічої гімназії та проводили заняття у другій половині дня (з 14.00 до 19.00 год.). Урок скоротили з 50 до 45 хвилин, скасували гімнастику та співи.

Навчальний заклад, до складу якого входили дві бібліотеки (вчительська та учнівська), зберігав 11 934 т. У 1915/1916 н. р. бібліотека отримала 172 т., з них 144 т. поповнили учнівську бібліотеку на суму 103 крб. 15 коп. Частина учнівської бібліотеки, зокрема навчальні посібники та підручники, перенесені до чоловічої гімназії. Під час війни керівництво навчального закладу переглянуло програму навчального процесу. У ці роки не вивчали творів В. Г. Белінського, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, М. О. Некрасова, П. М. Полонського, Ф. І. Тютчева, Л. М. Толстого, Ф. М. Достоєвського «Униженні і оскорбленні», епічні твори В. А. Жуковського, декабристів К. Ф. Рилєєва, О. О. Бестужева-Марлінського, окремі твори О. С. Пушкіна. З іншого боку, обов'язковим залишалось вивчення історії Росії епохи Петра Великого [15, с. 8–11].

З причини воєнного часу придбати літературу у Катеринославі було проблематично, і тому Попечительська рада важливу роль відводила саме передплаті книг до бібліотеки. У 1916 р. училище виділяло державні та спеціальні кошти на купівлю навчальних посібників (13 крб. 67 коп.; 293 крб. 50 коп.), на палітурну справу (8 крб. 05 коп.; 132 крб. 20 коп.). Для біженців-учнів рада училища купувала підручники, за якими вони вчилися. У грудні 1916 р. з метою підвищення кваліфікації для викладачів було відкрито педагогічні курси. Для курсистів бібліотека підготувала виставку книг, на якій було представлено 305 видань з історії психології та педагогіки [15].

Під час Першої світової війни не залишався поза увагою керівництва середньоосвітнього закладу навчальний процес, зокрема вимоги, які висували викладачі до змісту навчальної літератури. Матеріал повинен бути викладений коротко, зрозуміло, ілюстровано. Педагогічна рада виступала за право вибору підручників, серед яких могла бути і навчальна література, не затверджена освітнім керівництвом. Для училища у 1915/1916 н. р. назрілою стала проблема читання «шкідливих книг», тому керівництво підтримувало пропозицію щодо видачі книжок тільки із шкільної бібліотеки, яка повинна бути змістовно і кількісно наповненою. Учні мали можливість користуватись послугами бібліотеки щоденно [15, с. 64–67].

Наступний цікавий факт містила доповідь бібліотекаря, викладача природознавства І. Д. Кумми про роль позакласного читання, що викликало гостру дискусію. Під час розгляду цього питання бібліотекар важливу роль відводив саме комплектуванню учнівської бібліотеки, яка повинна бути значною за кількістю творів, цінною за змістом, зручною у користуванні та відповідати спеціальностям училища. Власні думки І. Д. Кумма висловлює щодо постаті завідувачів галузевими відділами фонду: історичний, природничий, словесний, фізико-математичний та ін. На його погляд, тільки викладач-фахівець має право відповідати за книговидачу учням та проводити ґрунтовний аналіз прочитаного. Педагогічна рада обговорювала процес обслуговування читачів за замовленнями («записки») та облікові форми бібліотеки. У доповіді наголос зроблено на керівній ролі бібліотекаря-викладача, який визначав перелік книжок для читиння та мав на меті скеровувати думки молодшої людини в бажаному для керівництва напрямі. Результатом позакласного читання ставала усна або письмова робота, класна бесіда. Після обговорення вищезазначених питань рада зробила висновок: читання повинно сприяти поширенню любові і пошани до книги, підвищуючи інтерес до неї. Обов'язкове ж читання приведе до стримання індивідуальних нахилів учнів та падіння інтересу до книги [15, с. 70–71].

За визначеною тематикою вагомий слід в історії залишили бібліотеки навчальних закладів Олександрівська (зараз – Запоріжжя) Катеринославської губернії. Із 1900 р. у м. Олександрівську діяло механіко-технічне училище, мета якого полягала у наданні дітям середньотехнічної освіти. Термін навчання складав сім років з отриманням звання техніка. Після закінчення училища діти мали право вступати до вищого технічного училища. Збережений звіт бібліотекаря учнівської бібліотеки училища, викладача російської мови, історії та географії, класного наставника Л. І. Яцунова містить детальну інформацію про окремі напрями бібліотечної діяльності під час Першої світової війни. Л. І. Яцунов був активним діячем училища: він організував концерти для поранених у 1917 р. За свою роботу він отримував грошову винагороду у розмірі 50 крб. [5, арк. 13–18].

На перше січня 1915 р. бібліотечний фонд механіко-технічного училища нараховував 2751 примірників. У 1914/1915 н. р. придбано 261 книгу, з них 212 книг для обслуговування учнів старших класів. У зв'язку з війною внесено зміни в графік роботи. Оскільки навчальний рік скорочено на два місяці і тривав сім місяців, то відбуло-

ся зменшення книговидачі на 202 прим., що складало 5197 книг. У ці роки знижується зацікавленість учнів книгою та посилюється інтерес до газет і журналів, які містять новітню інформацію про події, що відбувались на території Російської імперії. Найбільша книговидача зафіксована у грудні 1914 р. та вересні 1915 р. У читачів користувались популярністю книги Ж. Верна, Ю. Г. Крашевського, В. П. Авенаріуса, І. С. Тургенєва, Л. М. Толстого. Факти свідчать, що у 1917 р. училище підвищило сплату за навчання з 40 до 60 крб. на рік., на засіданнях рад обговорювались питання про поповнення фундаментальної бібліотеки спеціальною технічною літературою [4, арк. 25–26; 5, арк. 32 а, 38 а].

У 1914 р. Попечительська рада Олександрівської жіночої гімназії вирішила обслуговувати читачів щоденно протягом однієї години. Начальниця жіночої гімназії О. А. Жилинська виконувала обов'язки і бібліотекаря. У 1915 р. з метою патріотичного виховання Педагогічна рада постановила придбати до бібліотек історичні та юридичні брошури: «Венок героям», «Памяти русских поэтов», «Русское законодательство XVIII и XIX вв.», «Святая Русь». У 1915 р. велика увага приділялась читанню: для кожного класу складено списки літератури, які розвішувались у класних кімнатах. У 1918 р. бібліотекар навчального закладу отримував 900 крб. Для порівняння: лікар – 900 крб., інспектор – 4800 крб., директор середнього навчального закладу – 6000 крб. [2, арк. 3-4, 47; 3, арк. 8-12].

Олександрівське міське училище (1900 р.) мало фундаментальну та учнівську бібліотеки із загальним фондом 4843 т. (1914 р.). Придбано 60 т. Поважною постаттю був бібліотекар, вчитель історії та географії, класний наставник, член Педагогічної ради К. Ф. Пухальський, який мав титул колезького асесора (1912 р.). На посаді бібліотекаря він отримував 100 крб. і працював в училищі до 1919 р. [6, арк. 52–54].

У цей період в губернії було значне коло товариств. Нашу увагу привернула діяльність бібліотек Катеринославського музичного училища, яке діяло при Катеринославському відділенні Російського музичного товариства, та безкоштовної школи Попечительства про жіночу освіту. У 1913/1914 н. р. у Музичному училищі були відкриті наукові класи, якими опікувались директор училища Д. П. Губарев та інспектор І. Я. Акіф'єв. Педагогічна рада у складі початківців шкільної діяльності вирішувала найрізноманітніші питання організаційної роботи. Підвищену увагу приділяли позакласному читанню, що було

пов'язано з підвищенням рівня знань учнів. Саме учні сприяли зростанню класних бібліотек шляхом дарунків. Після перегляду педагогічним персоналом подаровані книги потрапляли в каталоги бібліотеки і ставали корисними у навчальному процесі. У 1914 р. учнів заохочували до творчості байкаря І. А. Крилова, про що свідчить Програма літературно-музичного вечора 14 лютого 1914 р. У 1915 р. бібліотека зберігала нот та книг на суму 1447 крб. 79 коп., які розмішувались у семи шафах [13, с. 76–81; 14, с. 37].

Товариство попечительства про жіночу освіту опікувалось розвитком безкоштовної жіночої школи (1874 р.), яка мала бібліотеку-читальню. У 1915 р. внаслідок розташування у будинку школи товариства воєнного шпиталю, бібліотека не працювала. Склад учнівської та викладацької бібліотек школи залишався без змін, нові надходження бібліотека не отримувала [18, с. 4, 26]. У 1915 р. товариство зазнало людських втрат: померли почесні члени Є. А. Грекова, одна із засновників товариства, та Є. В. Стадіон, які заповідали відсотки з власних рент на розвиток бібліотеки та придбання навчальних посібників [18, с. 40–43].

У 1915 р. війна негативно вплинула на економічний розвиток Катеринослава, на роботу залізничного транспорту, внаслідок чого відбулося підвищення цін на продукти, а вартість паперу для друкування зросла з 11 коп. до 43 коп. Втрат зазнало і товариство бджолярів, оскільки його члени – чоловіки – були призвані на військову службу. Незважаючи на війну, катеринославські бібліотеки отримували кошти, але вони були не значними. У той же час бібліотека товариства працювала, її члени (122 особи) піклувались про поповнення спеціальною літературою (книгами і журналами), виділивши на цю справу кошти у розмірі 25 крб. Бібліотекар Є. С. Рохлін відповідав за обмін журналу товариства «Пчела» з іншими бібліотеками та закладами (44 прим.) [19, с. 4–5, 10].

У 1914–1916 рр. плідно розвивалися медичні бібліотечні осередки, які приділяли підвищену увагу поширенню медичних знань серед сільського населення, заохоченню до читання медичної літератури, проведення лекцій з історії хвороб та їх профілактики, засобів боротьби. Важливим напрямом діяльності повітових земств залишалося придбання фахової літератури, періодичних видань медичного змісту, що друкували сучасні на той момент матеріали про різні хвороби та шляхи боротьби з ними. Окремий внесок зробили санітарні попечительства, які порушували питання відкриття замість винних

крамниць бібліотек-читалень у повітах та постачання їх літературою [1, с. 1061].

Крім того, під час Першої світової війни у Катеринославській губернії діяли бібліотека Катеринославської «Просвіти», дві дитячих бібліотеки Сімейно-педагогічного гуртка, якими завідувала Н. М. Мирошніченко (1916 р.). У 1915 р. просвітянська бібліотека налічувала 331 т., серед яких художня література, літературознавство та біографічні видання нараховували 192 т. Кількість читачів складала 58 осіб, які прочитали 948 книг. Найбільшим попитом користувались у населення твори українських письменників та істориків Б. Грінченка (84 попитів), В. Винниченка (68 попитів), І. Нечуя-Левицького (51 попит), М. Аркаса, В. Антоновича, М. Драгоманова, В. Доманицького. На думку бібліотекаря П. О. Щукіна, фонди товариства були «убогими» та потребували кількісного і якісного зростання. Тому було запропоновано ввести додаткову платню за користування книгами у розмірі 25 коп. на користь бібліотеки [9, с. 8, 21].

Таким чином, досліджуючи бібліотечну справу Катеринославщини під час Першої світової війни, виявлено розвинену мережу бібліотечних осередків різного підпорядкування: земські, міська громадська, бібліотеки освітніх закладів та товариств. Діяльність та розвиток бібліотек залежав від політичної ситуації, яка складалась на теренах Катеринославської губернії. Враховуючи воєнну ситуацію 1914–1918 рр., зазначимо, що бібліотеки продовжували працювати в складних умовах, сприяли поширенню знань та розповсюдженню історичної літератури, приділяли увагу позакласному читанню. Незважаючи на скрутний фінансовий стан, пов'язаний з війною, катеринославські діячі, міське населення опікувались та підтримували бібліотечну справу коштами на улаштування й придбання нових видань.

Бібліографічні посилання

1. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1914. – № 11–12.
2. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 4, оп. 1, спр. 56 «Ходатайства Попечительского совета Александровской женской гимназии», 1914–1918 гг.
3. ДАЗО. – Ф. 4, оп. 1, спр. 65 «Отчет о состоянии Александровской городской женской гимназии», 1914 г.
4. ДАЗО. – Ф. 6, оп. 1, спр. 310 «Отчет о работе библиотеки Александровского механико-технического училища, 1913/1914 уч. год».

5. ДАЗО. – Ф. 6, оп.1, спр. 494 «Отчет Александровского механико-технического училища, 1917 г».
6. ДАЗО. – Ф. 77, оп. 1, спр. 86 «Отчет Александровского городского училища, 1914–1917 гг.»
7. Екатеринославская городская статистика : сб. Вып. 1. – Екатеринослав, 1918.
8. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 г. – Екатеринослав : Изд-во Губернской типографии, 1915. – [300 с.]
9. Звідомлення Українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 р. – Катеринослав : Друкарня К. А. Андрущенко, 1915. – 32 с.
10. Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1914. – № 2. – С. 72.
11. Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской Управы, учрежденной для служащих в уездном земстве. – Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1914. – 131 с.
12. Народное образование в Екатеринославской губернии за 1913–1914 уч. год. – Екатеринослав : Тип. Губернского земства, 1915. – 374 с.
13. Отчет Екатеринославского отделения Императорского Русского музыкального общества и состоящего при нем Музыкального училища, 1 сент. 1913 – 1 сент. 1914 г. Год 16. – Екатеринослав : Типо-Литография Екатерининской железной дороги, 1914. – 90 с.
14. Отчет Екатеринославского отделения Императорского Русского музыкального общества и состоящего при нем Музыкального училища, сент. 1914 – сент. 1915 г. Год 17. – Екатеринослав : Типо-Литография Екатерининской железной дороги, 1916. – 52 с.
15. Отчет Екатеринославского Первого реального училища за 1915–1916 уч. год. – Екатеринослав : Тип. Н. И. Еременко и Я. И. Ларченко, б. г. и. – 99 с.
16. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1914 г. По школьному делу, земской библиотеки и библиотекам-читальням в уезде. – Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1915. – 215 с.
17. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1915 г. По школьному делу, земской библиотеки и библиотекам-читальням в уезде. – Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1916. – 232 с.
18. Отчет о деятельности Общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за 1915 г. – Екатеринослав : Тип. бывшего Братства Св. Владимира, 1916. – 147 с.
19. Отчет о деятельности Екатеринославского общества пчеловодов за 1915 г. – Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1916. – 40 с.
20. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1914 г. – Екатеринослав : Типо-Литография Губернского правления, 1915. – 49 с.
21. Первое Губернское земское совещание по народному образованию, 25–27 июня 1916 г. – Екатеринослав, 1916. – [51 с.].

22. Устав Русского библиотечного общества. – СПб. : Тип. В. И. Воронова, 1916. – 16 с.

Надійшла до редколегії 09.01.2014

УДК: 94(477): 06.07: 322. 834.7. «1912/1917»

О. І. Савченко

Запорізький національний університет

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ АВСТРАЛІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДОПОМОГИ ПОЛІТИЧНИМ ЗАСЛАНИМ ТА КАТОРЖНИКАМ У РОСІЇ У 1912–1917 рр.

Розглянуто діяльність Австралійського товариства допомоги політичним засланим та каторжникам у Росії, що функціонувало на п'ятому континенті у 1912–1917 рр. Проаналізовано форми роботи організації, спрямовані на надання матеріальної підтримки засудженим російським революціонерам.

Ключові слова: російська еміграція, Австралія, політичні в'язні, каторга, заслання, матеріальна допомога.

Рассмотрена деятельность Австралийского общества помощи политическим ссыльным и каторжанам в России, которое функционировало на пятом континенте в 1912–1917 гг. Проанализированы формы работы организации, направленные на оказание материальной поддержки осужденным российским революционерам.

Ключевые слова: российская эмиграция, Австралия, политические заключенные, каторга, ссылка, материальная помощь.

На початку ХХ ст. в Австралії сформувалась досить чисельна російська еміграція. Вона складалася як із представників трудової, так і політичної еміграції. За даними перепису Австралії у 1911 р. у країні налічувалося 4 456 вихідців із Російської імперії [15]. Опинившись на п'ятому континенті, вони прагнули до об'єднання із співвітчизниками з метою захисту своїх соціально-економічних інтересів та духовного спілкування для чого у 1911 р. створили Спілку російських емігран-

тів, що стала центром згуртування переселенців із Росії, незалежно від національної ознаки, яка у роки Першої світової війни перетворилася у суспільно-політичну організацію революційної спрямованості. Протягом 1912–1917 рр. на п'ятому континенті діяла ще одна організація російських емігрантів – Австралійське товариство допомоги політичним засланим та каторжникам у Росії. Її виникнення стало проявом традиції з надання матеріальної допомоги жертвам політичних репресій самодержавства, що склалась на той час у середовищі ліберальних та демократичних кіл російського суспільства.

І якщо у вітчизняній і зарубіжній історіографії діяльність Спільки російських емігрантів досліджується досить інтенсивно, то робота Австралійського товариства допомоги розглядалася досить рідко. Уперше до її вивчення приступив професор А. Черненко, який розглянув основні напрями його діяльності у роботі «Російська революційна еміграція в Австралії (1900–1917 рр.)», що вийшла у 1978 р. у Дніпропетровському університеті [14]. Окремий розділ, присвячений аналізу внеску Австралійського товариства у надання матеріальної підтримки в'язням царизму, міститься в кандидатській дисертації О. Савченка [11]. У 1995 р. він опублікував статтю, у якій дослідив публікації в газетах російських емігрантів, що видавалися на п'ятому континенті, про Австралійське товариство допомоги політичним засланим та каторжникам у Росії [12].

У роботах сучасних російських науковців, які багато пишуть про вихідців із Росії на п'ятому континенті у ХХ ст., діяльність Австралійського товариства практично не досліджується. Єдину згадку про роботу цієї організації знаходимо у доповіді історика із Владивостока С. Прудкогляд, зробленій на I Міжнародній науковій конференції «Російська діаспора в країнах Сходу», що відбулась у червні 2010 р. в Інституті Східнознавства у Москві [8]. У зв'язку з цим, метою нашої статті є аналіз діяльності Австралійського товариства допомоги політичним засланим та каторжникам у Росії, що функціонувало на п'ятому континенті у 1912–1917 рр.

Варто зазначити, що потреба у наданні матеріальної допомоги політв'язням набула особливої актуальності після придушення революції 1905–1907 рр., коли царські урядовці почали переслідування її учасників, прагнучи знищити ворогів самодержавства. Бажання хоч трохи полегшити долю жертв урядових репресій виникало не тільки у їхніх соратників по революційній боротьбі, але й у багатьох ліберально налаштованих громадян, які вдавалися до цього не з політич-

них, а з гуманістичних міркувань. Адже прогресивній громадськості були відомі жахливі умови утримання заарештованих у російських в'язницях. Про це писали не тільки опозиційні газети, а й констатували представники органів влади.

Так, у рапорті отамана 3-го військового округу Забайкальського козачого війська, надісланому губернатору Забайкальського округу у 1910 р. «Про стан Зерентуйської, Ангалінської, Кутомарської та Акатуйської в'язниць Нерчинської каторги», містилось чимало фактів нелюдського ставлення до політичних. Отаман, відповідно до наказу військового губернатора Забайкальської області, перевірів стан Нерчинської каторги та в'язниць, розташованих на території цієї області. У Зерентуйській в'язниці, доповідав він, де перебувало 148 політичних, вони «нікуди не випускаються, камери завжди зачинені і між собою ізольовані». Вказувалося також на повну відсутність вентиляції в переповнених камерах і поширення серед 40 % політв'язнів сухоти. Так, у камері № 5, де утримувались політичні, розрахованій на 32 особи, перебувало 48 осіб, а тому багатьом доводилося спати на підлозі, або під нарами [2, ф. 533, оп.1, спр. 726, арк. 1–3].

Подібне становище та антисанітарні умови утримання, як впливає із рапорту, мали місце і в Кутомарській в'язниці. Тут, як доповідав отаман, «режим не тільки суворий, але навіть жорстокий», оскільки арештантів піддавали тілесним покаранням. Під час бесіди з ним арештант Каталадзе розповів, що в карцері його били молотком по голові [2, ф. 533, оп. 1, спр. 726, арк. 8, 10]. В'язні постійно перебували у кайданах і не отримували медичної допомоги, а хворі відправлялися за 70 верст до Зерентуйського лазарету. Їжа арештантів складалася із 1–2 ложок каші, вареної прокислої і гіркої капусти, а прогулянки в'язням дозволялися лише один раз на добу протягом 15–20 хвилин [2, ф. 533, оп.1, спр. 726, арк. 9, 12, 17]. Аналогічним було становище політичних і в Ангалінській в'язниці. Перевіряючий підкреслював, що лазнею тут слугувала невеличка, прогнила й уражена грибок дерев'яна будівля, розміром 4 на 6 кроків, у якій одночасно змушені були купатися від 50 до 80 осіб [2, ф. 533, оп. 1, спр. 726, арк. 16].

Нелюдські умови утримання політичних арештантів викликали обурення громадськості і щире бажання їм допомогти. Однак перші спроби створити організації допомоги жертвам царату на території Російської імперії відразу присікалися поліцією [2, ф. 102, оп. 243, спр. 258, арк. 67]. Тому надалі ця робота практично повністю переноситься за кордони Росії. У 1907–1910 рр. у країнах Європи та Амери-

ки, де мешкали російські емігранти, спостерігалось зростання інтересу до подальшої долі людей, які перебували на каторзі та засланні. Гуманістичні мотиви стали основною причиною участі у благодійних акціях не тільки вихідців із Росії, а й громадян країн Заходу. У ці роки за кордоном періодично проводилися збори пожертвувань, влаштовувалися вечори і концерти, інші акції, виручка від яких направлялася політичним в'язням у Росії. У всіх великих центрах російської еміграції з'являлися і стрімко зростали організації, що своєю метою ставили завдання надання матеріальної допомоги жертвам царського свавілля.

Надання допомоги учасникам революції, які перебували у тюрмах, на засланні та каторзі, представники російської політичної еміграції розглядали своїм моральним обов'язком. Адже вони не тільки були членами антимонархічних партій, а й самі брали активну участь у боротьбі із самодержавством і лише, вдавшись до еміграції, змогли уникнути урядових репресій. Опинившись за кордоном, вони прагнули надати матеріальну допомогу своїм соратникам по революційній боротьбі, щоб полегшити їх долю. У 1910–1913 рр. у різних країнах світу, де перебували російські політемігранти, стали створюватися організації допомоги в'язням царату.

У лютому 1910 р. польські соціал-демократи С. Багоцький, Я. Ковальський і М. Стецький, які на собі відчули страхіття царської каторги, створили у Кракові Співку допомоги політичним в'язням. У листі С. Багоцького, від 7 березня 1910 р., адресованому Центральному бюро закордонних груп, повідомлялося, що протягом місяця у Кракові об'єдналося 120 осіб, які зібрали більше 120 крон. Наступним кроком, писав автор, мало стати розширення діяльності організації в інших містах [10, ф. 276, оп. 2, спр. 444, арк.1]. Пізніше ця організація стала називатися – Краківська Співка допомоги політичним в'язням у Росії [10, ф. 50, оп. 5, спр. 56, арк. 1]. Співка створювалася як безпартійна організація, що «ставила своєю метою допомогу каторжникам і засланцям, незалежно від їх партійності і національності» [5, № 1. – травень. – 1913. – С. 3]. Протягом першого року роботи Краківська Співка зібрала і направила на допомогу політв'язням 2 004 крб. У 1911 р. ця сума вже становила 5 867 крб., а у наступному вона зросла до 10 849 крб. [5, № 2. – жовтень. – 1913. – С. 3].

Російські політемігранти у США заснували у 1911 р. Нью-Йоркське товариство допомоги політичним засланим поселенцям у Росії [10, ф. 20, оп. 1, спр. 292, арк. 2–3]. Ще дві подібні благодійні організації розгорнули роботу в Парижі. Це Комітет допомоги політич-

ним каторжникам імені В. Фігнер та Комітет допомоги засланим поселенцям [7, с. 1].

Інші, менш чисельні спілки допомоги політв'язням, створювалися вихідцями із Росії в Лондоні, Львові, Берні, Давосі, Берліні, Парижі, Тулузі, Празі, Льежі, Нансі та інших містах Європи. Як правило, це були міжпартійні організації, що об'єднували у своїх лавах представників опозиційних політичних і національних партій Російської імперії. Усього до травня 1913 р. у різних країнах світу розгорнули благодійну роботу 22 організації допомоги політичним засланим та каторжникам Росії [5, № 1. – травень. – 1913. – С. 2].

В умовах загального зростання уваги громадськості до долі політв'язнів у Російській імперії виникла подібна організація і в Австралії. У жовтні 1912 р. у Брісбені група російських політемігрантів, яким вдалося втекти із Сибірської каторги, вирішили організувати гурток допомоги постраждалим від самодержавства. Спочатку їх робота обмежувалася збиранням добровільних пожертвувань, а отриману таким чином суму вони надсилали російським революціонерам, які страждали у неволі. Поступово ці внески стали регулярними і гурток реорганізувався в організацію, яка стала називатися Австралійським товариством допомоги політичним засланим і каторжникам у Росії. У 1913 р. його чисельність складала 50 осіб, що привело до збільшення фінансових надходжень [3, 1913. – 29 лист.].

Відразу після створення Австралійського товариства його керівництво прагнуло встановити контакти з впливовими організаціями допомоги для раціонального використання зібраних коштів. Через редакцію газети «Соціал-Демократ» і Центральне бюро закордонних організацій у Швейцарії їм вдалося зв'язатися з С. Багоцьким. У своєму листі вони просили його повідомити «куди направляти зібрані гроші з метою найбільш ефективного розподілу, незалежно від партійної приналежності» [10, ф. 276, оп. 2, спр. 446, арк. 63].

Розгортання діяльності Австралійського товариства потребувало його організаційного оформлення. Тому в 1913 р. було прийнято статут організації, який її основним завданням проголосив надання матеріальної та моральної допомоги політичним в'язням у Росії. За статутом членом товариства міг стати будь-який емігрант із Росії, який визнавав його завдання. Кошти організації склалися із членських внесків, що становили для чоловіків – 10 шилінгів, а для жінок – 6 пенсів. Крім того, до її каси надходили гроші від добровільних пожертвувань емігрантів та прибутків від різноманітних благочинних акцій – кон-

цертів і спектаклів. У статуті підкреслювалося, що «всі гроші, що надходять у розпорядження даного товариства, повинні щомісячно відправлятися до Росії» [3, 1913. – 26 груд.].

Прийняття статуту не тільки організаційно зміцнило Австралійське товариство, але й розширило його фінансові можливості. Якщо в травні 1913 р. надходження до його каси складали – 4 ф. ст. 9 ш., то у липні вони досягли – 13 ф. ст. 11 ш. 10 п., а у грудні вже зросли до – 33 ф. ст. 18 ш. 8 п. [2, ф. 1463, оп. 3, спр. 253, арк. 1]. При цьому керівництво товариства все більше переконувалося у тому, що не варто обмежуватися лише збиранням грошей, а необхідно вести роботу з поширення ідей благочинності серед співвітчизників в Австралії. Подібна діяльність повинна була не тільки сприяти збільшенню фінансових надходжень, але й залучити до активної громадської роботи представників російської трудової еміграції, які ще залишалися аполітичними. З цією метою використовувалася як усна агітація, так і друкована пропаганда. Для вихідців із Росії читалися лекції про політичне становище на батьківщині, про умови утримання репресованих революціонерів. На адресу російських емігрантів направлялись агітаційні листи, статут товариства, його фінансові звіти та підписні листи, а також інші матеріали, у яких викладалися гуманістичні ідеї та завдання організації.

Разом з цим Австралійське товариство продовжувало пошук більш раціонального використання зібраних коштів. Воно вважало, що провідні організації допомоги, які мали зв'язки з каторжниками та адреси засланих до Сибіру, зможуть більш дієво виконати цю місію. Спочатку члени товариства поділяли зібрані кошти на дві рівних частини, направляючи гроші на адресу як Краківської Спілки, так і Нью-Йоркського Фонду ім. В. Фігнер. У першій половині 1913 р. цим організаціям із Австралії було надіслано по 9 ф. ст. 13 ш. [2, ф. 1463, оп. 3, спр. 253, арк. 1].

Улітку 1913 р. правління Австралійського товариства звернулось за порадою про форми подальшого співробітництва до редакції центрального органу РСДРП – часопису «Социал-Демократ». У листі від 21 червня 1913 р. секретар правління І. Грей (І. Кларк) писав, що гроші, які надходять на адресу товариства, вони не направляли безпосередньо у Росію, оскільки вважали, що цим повинна займатися центральна організація, діяльність якої б контролювала російська революційна партія. Тому він просив редакцію порадити товариству «куди

краще надсилати гроші, щоб вони дійсно розподілялись серед тих, хто найбільш цього потребував» [10, ф. 276, оп. 2, спр. 450, арк. 1].

Можна припустити, що саме за порадою редакції «Соціал-Демократ» Австралійське товариство у другій половині 1913 р. встановило тісні контакти з Краківською Спілкою. Із середини 1913 р. вона стає, практично, єдиною організацією, на адресу якої товариство надсилало гроші. Починаючи із серпня по грудень 1913 р., до Кракова було відправлено 28 ф. ст. 10 ш., у той час як Нью-Йоркському товариству – тільки 1 ф. ст. 16 ш. Усього протягом 1913 р. Австралійське товариство надіслало Спілці – 38 ф. ст. 3 ш. [2, ф. 1463, оп. 3, спр. 253, арк. 1]. Таким чином, гроші, відправлені із Австралії у 1913 р., склали понад 7 % надходжень, що були надіслані до Краківської Спілки від різних закордонних організацій [1, 1914. – № 4. – С. 19].

Співробітництво Австралійського товариства допомоги з Краківською Спілкою пояснювалося тим, що вона була організацією, заснованою на демократичних принципах, а також мала у своєму складі представників закордонних центрів усіх російських революційних партій та підтримувала контакти з соціал-демократичною фракцією Державної думи. Крім того, Краків розташовувався недалеко від кордонів Росії, а тому члени Спілки, краще від інших благодійних організацій, знали про становище політичних в'язнів та мали велику кількість адрес тих, хто потребував першочергової допомоги.

Значно розширилися зв'язки Австралійського товариства з Краківською Спілкою напередодні Першої світової війни. Із Кракова до Брісбена надсилалися періодичні видання Спілки – часописи «Wiezien Polityczny», «Вестник каторги и ссылки», «Политический заключенный», а також циркуляри організації, надруковані російською мовою. Із Австралії до Кракова направлялися звіти товариства допомоги, газета «Известия Союза русских эмигрантов», листи політичних в'язнів із Росії. Так, на початку 1914 р. на адресу Краківської Спілки було відіслано лист із Росії, який отримав у Брісбені політемігрант С. Медведєв. У ньому розповідалось про важкі умови перебування арештантки Новосьолової у Нижньоудінському засланні. На листі, скоріше за все рукою С. Багоцького, було зроблено запис: «Надсилається по 10 карбованців на місяць» [2, ф. 6813, оп. 1, спр. 11, арк. 5–5 зв.].

Поширюючи друковані видання Краківської Спілки на п'ятому континенті, члени товариства пропагували гуманістичні ідеї допомоги серед вихідців із Росії, залучаючи до акцій солідарності з в'язнями царату все більше нових прихильників з числа російських емігрантів.

Тому гуртки і групи емігрантів із Росії із різних районах Австралії постійно збільшували розміри грошових переказів на адресу товариства допомоги. У результаті загальні надходження до каси Австралійського товариства допомоги у 1914 р. майже у 2,5 рази перевищили рівень 1913 р. і склали – 255 ф. ст. 5 ш. 17 п. Лише за сім місяців 1914 р. воно надіслало Краківській Спілці – 43 ф. ст. 14 ш., що було більше, ніж за весь попередній рік [3, 1915. – 15 берез.].

Наприкінці 1913 р. товариство допомоги встановило контакти із ще однією організацією допомоги політичним в'язням – Червоним Хрестом, що була створена більшовиками-емігрантами в швейцарському місті Давосі. Протягом листопада–грудня 1913 р. серед вихідців із Росії в Австралії була поширена лотерея Давоського Червоного Хреста на суму 8 ф. ст. 5ш. 1 п. [2, ф. 1463, оп. 3, спр. 253, арк. 1]. 13 лютого 1914 р. більшовик Ф. Ільїн-Соколовський повідомляв у листі, надісланому із Швейцарії до Кракова, про те, що на адресу Спілки переказано гроші, отримані із Австралії від продажу лотерейних білетів та пропонував направити їх у фонд втеч політв'язнів [13, с. 212].

Товариство допомоги, що діяло в Брісбені, було найбільшою, але не єдиною організацією подібного типу в Австралії. Завдяки зусиллям політичних емігрантів І. Ушерова та П. Подзаходнікова у 1913 р. розпочало роботу Сіднейське товариство допомоги політв'язням у Росії [10, ф. 124, оп. 2, спр. 73, арк. 11]. Ще одна організація допомоги жертвам самодержавства була створена російськими емігрантами у січні 1913 р. Рішення про її заснування прийняли російські робітники на мітингу у Брокен-Хілі, присвяченому жертвам «кривавої неділі» [6, 1913. – 25 квіт.]. Керівництво цієї групи встановило зв'язки з Паризьким комітетом В. Фігнер, який знаходився під впливом есерів, та направляло на його адресу зібрані гроші. Приблизно в цей же час з'явилася група допомоги політв'язням у Порт-Пірі [6, 1913. – 25 квітня], яка теж співробітничала з Паризьким комітетом. У 1913 р. із Брокен-Хіла і Порт-Пірі було надіслано до Парижа відповідно 25 фр. 15 с. та 14 фр. 35 с. [1, 1914. – № 1. – С. 20]. У 1914 р. від кожної із цих груп Паризький комітет одержав більше 50 франків [7, с. 1]. Напередодні Першої світової війни вихідці із Росії створили у Мельбурні товариство допомоги політичним засланим та каторжникам у Росії. Зібрані кошти вони через Брісбенську організацію надсилали до Краківської Спілки [4, с. 6].

Перша світова війна негативно позначилася на роботі організацій допомоги. Припинили діяльність центральні організації – Краків-

ська Спілка та Комітет допомоги ім. В. Фігнер. Наслідком воєнних дій в Європі стало зникнення практично всіх груп допомоги російським політв'язням у Франції, Німеччині, Італії, Австро-Угорщині у той час як потреба в подібній благочинній роботі помітно зросла, оскільки з початком війни царський уряд вдався до нової хвилі політичних репресій.

Однією з небагатьох організацій допомоги, якій вдалося продовжити роботу в скрутних умовах воєнного часу, залишилося Австралійське товариство допомоги політв'язням. Хоча його діяльність значно ускладнилася, тому що з початком світової війни Краківська Спілка припинила роботу. Тільки наприкінці 1914 р., після того як її керівники С. Багоцький та О. Буцевич перебралися із Австро-Угорщини до нейтральної Швейцарії, де створили Секретаріат Краківської Спілки, почалось відродження благочинної діяльності. Завдяки енергійним зусиллям членів Секретаріату незабаром вдалося відродити зв'язки із арештантами в Сибіру та продовжити співробітництво з відділеннями Краківської Спілки, що вистояли в умовах війни. У квітні 1915 р. Австралійське товариство отримало листа із Цюріха, у якому Секретаріат Спілки інформував про вимушене перенесення своєї роботи до Швейцарії. У посланні підкреслювалася нагальна необхідність відродження роботи, перерваної початком війни та відновлення регулярних зборів і внесків для політичних засланих та каторжників у Росії [3, 1915. – 5 травня].

Відновлення зв'язків з представниками Краківської Спілки надало нового імпульсу діяльності Австралійського товариства. У середині 1915 р. його керівництво зосередило увагу на пропаганді ідей організації допомоги серед співвітчизників на п'ятому континенті. З цією метою воно використовувало газету «Известия Союза русских эмигрантов», на сторінках якої друкувалися фінансові звіти і протоколи зборів організації, а також статті агітаційного характеру та інші матеріали, у яких розповідалося про становище політичних в'язнів у Росії. «Наші пенси та шилінги, – неодноразово підкреслювалося на сторінках газети, – незначні самі по собі, але зібрані в одну суму складають значний капітал для допомоги борцям за свободу» [3, 1915. – 24 черв.].

З метою поширення ідей організації товариство допомоги вирішило розпочати випуск агітаційних прокламацій та розсилати їх у всі великі центри російської еміграції. Слід зазначити, що зусилля російських емігрантів не пропали даремно. У 1915 р. значно зросло число

членів товариства та кількість його прихильників, на п'ятому континенті почали виникати нові групи допомоги. Одна з них була створена в Пайн-Крикі з ініціативи більшовика І. Кушнарьова. Учасники мітингу російських емігрантів, що відбувся тут 1 травня 1915 р., прийняли резолюцію, у якій засуджувалися репресії царату, спрямовані проти своїх політичних опонентів та вирішили створити гурток допомоги політичним арештантам у Росії [3, 1915. – 10 червня]. Тільки протягом літа 1915 р. члени гуртка надіслали до Австралійського товариства допомоги 9 ф. ст. 4 ш. [3, 1915. – 26 серп.; 30 верес.].

Одночасно продовжували збільшуватися грошові надходження до Брісбенської організації із інших районів Австралії. Вихідці із Росії, які проживали у Кулумарі, у 1915 р. надіслали товариству 6 ф.ст.19 ш. [3, 1915. – 29 липн.], а від емігрантів із Ямби надійшло 3 ф. ст. 10 ш. 6 п. [3, 1915. – 3 черв.]. Важливим підсумком організаторської роботи товариства стало значне збільшення його чисельності, яка до травня 1915 р. досягла 100 осіб [3, 1915. – 24 черв.]. Крім того, ще декілька сотень переселенців підтримували організацію матеріально, хоча формально не входили до її складу.

Фінансове і організаційне зміцнення Австралійського товариства у 1915 р. дозволило йому посісти провідне місце в системі Краківської Спілки. Разом з організаціями допомоги із Сіднея та Мельбурна Брісбенське товариство змогло зробити суттєвий внесок у надання допомоги політичним в'язням самодержавства. Із фінансового звіту Краківської Спілки випливає, що тільки за десять місяців 1915 р. до каси організації із п'ятого континенту надійшли такі суми: від Австралійського товариства (Брісбен) 1 184 фр. 30 с.; від Сіднейського товариства – 502 фр. 70 с.; від Мельбурнського товариства – 340 фр. 20 с. [4, с. 6].

Отже, внесок вихідців із Росії в Австралії на справу допомоги політв'язням виявився найбільшим із усіх 12 організацій, що відновили співробітництво із Краківською Спілкою в роки Першої світової війни. Із загальної суми у 7 149 фр. 16 с., які були зібрані Краківською Спілкою у 1915 р., 2 027 фр. 20 с. надійшло із Австралії. Це склало близько 28 % від загальної суми коштів, направлених політв'язням у Росію. Тому, оцінюючи діяльність Австралійського товариства в період війни, друкований орган Краківської Спілки відзначав, що воно є «найбільш потужним на цей час» [4, с. 5].

Проте фінансова допомога ув'язненим російським революціонерам, що надсилалася із Австралії, могла бути й вагомішою, якби това-

ристу вдалося налагодити регулярну відправку зібраних грошей на адресу Краківської Спілки. Головною перепоною у цій справі стали дії австралійських властей, які в роки війни значно посилили поліцейський контроль за листами, що відправлялися до Європи. І якщо до середини 1915 р. грошові перекази до Швейцарії, хоч із затримкою але пропускалися, то з кінця 1915 р. – початку 1916 р. зв'язки Австралійського товариства із Краківською Спілкою майже повністю припинилися. Антивоєнні настрої більшості російських переселенців в Австралії стали приводом для урядовців країни, які почали звинувачувати їх у нелояльності. Тому вся кореспонденція та грошові перекази, що відправлялися в Європу російські організації на п'ятому континенті, цензура затримувала і повертала відправникам.

Ситуація, що склалася, викликала серйозну стурбованість членів Австралійського товариства. Реакцією на подібне становище стали загальні збори організації допомоги, що відбулися в листопаді 1915 р. Заслухавши повідомлення секретаря товариства М. Лагутіна про чергову відмову військового цензора пропустити грошовий переказ до Швейцарії, учасники зборів висловилися за пошук нових каналів для доставки матеріальної допомоги російським політичним в'язням. Вони доручили керівництву товариства налагодити листування з іншими організаціями допомоги, що перебували за кордоном, а також приступити до збирання адрес арештованих російських революціонерів, для встановлення з ними прямих контактів [3, 1915. – 2 грудня].

Втрата зв'язків із європейськими організаціями допомоги ускладнила, але не зупинила роботу Австралійського товариства. В умовах ізоляції воно майже повністю переключилося на відправку грошей за власними адресами безпосередньо в Росію. Серед співвітчизників в Австралії члени організації зборами адреси російських революціонерів, які перебували на каторзі та засланні. За адресами в'язнів царату, які найбільш потребували матеріальної допомоги, товариство переказувало зібрані гроші. Так, у квітні 1916 р. австралійська організація направила на адресу політв'язнів в Акатуї 10 ф. ст. [9, 1916. – 1 трав.]. Усього з червня по вересень 1916 р. за цією адресою вона надіслала ще 15 ф. ст. [9, 1916. – 18 липн.; 5 верес.].

Незабаром із Росії почали надходити повідомлення, що підтверджували отримання грошових переказів із Австралії. Тому учасники зборів товариства допомоги, що відбулися 15 жовтня 1916 р., привітали перший успіх організації у цій справі та одностайно висловилися за те, щоб надіслати ще 10 ф. ст. в'язням Акатуя [4, 1916. – 25

жовт.]. Використання різноманітних варіантів надання допомоги, до яких вдавалося керівництво товариства, дозволило вже у другій половині 1916 р. встановити досить міцні прямі контакти з політичними арештантами в Росії. Восени 1916 р., по зібраним в Австралії адресах, у різні райони Сибіру регулярно відправлялися грошові перекази. Всього протягом 1916 р. ув'язнені російські революціонери отримали від Австралійського товариства – 100 ф. ст. 1 ш. 7 п. матеріальної допомоги, що становило на 10 ф. ст. 11 ш. 2 п. більше, ніж протягом 1915 р. [9, 1916. – 21 груд.].

Наприкінці 1916 р. Австралійське товариство допомоги перетворилося на чисельну організацію російських політемігрантів на п'ятому континенті. Його шляхетні цілі згуртовували сотні людей, які прагнули надати посильну підтримку жертвам самодержавного свавілля. Крім внесків від філій організації, що присилали із різних куточків країни, до каси товариства надходили гроші від проведення різноманітних заходів: вечорів, концертів, вистав. Значного поширення дістала така форма роботи, як розповсюдження підписних листів товариства, що дозволило залучити до його діяльності багатьох російських переселенців незалежно від національності та політичних уподобань. Тільки за грудень 1916 р. організації вдалося зібрати 27 ф. ст. 6 ш. 9 п., що майже втричі більше, ніж вдавалося збирати протягом літніх місяців (в липні – 9 ф. ст. 2 ш. 1 п., а в серпні – 9 ф. ст. 15 ш.) [9, 1917. – 22 груд.].

З поваленням самодержавства було звільнено всіх, хто був засуджений за політичні злочини в Росії, а отже відпала потреба в продовженні благодійної діяльності. Крім того, після Лютневої революції російські політичні емігранти дістали можливість повернутися на батьківщину. 25 березня 1917 р. відбулись заключні збори Австралійського товариства, на яких було вирішено припинити діяльність організації. Учасники зборів направили у Росію вітальну телеграму у «зв'язку з революцією, що відбулася та завоюванням свободи усіма політичними» [9, 1916. – 18 квіт.].

Навесні 1917 р. у зв'язку із припиненням роботи секретаріат Краківської Спільки звернувся до всіх відділків, що співпрацювали з нею, із спеціальним зверненням. Його автори, підбиваючи підсумки роботи організації, від імені тисяч політичних в'язнів висловили велику вдячність всім тим, хто так або інакше підтримував його діяльність [9, 1916. – 10 квіт.].

Таким чином, Австралійське товариство допомоги являло собою одну з найбільших організацій, що входила в систему Краків-

ської Спілки. За час свого існування воно провело велику роботу з надання матеріальної допомоги політичним каторжним та засланим у Росії. Незважаючи на складні умови роботи – територіальну віддаленість від Росії, переслідування місцевих властей, припинення контактів з Краківською Спілкою, обмеженістю соціальної бази організації, Австралійське товариство змогло зробити суттєвий внесок у справу надання допомоги жертвам самодержавства. І хоча ці гроші не могли задовольнити усі потреби політичних в'язнів, проте для багатьох з них ця допомога була єдиною підтримкою з волі, а спілкування з благодійною організацією часто виявлялася єдиним зв'язком із зовнішнім світом.

Бібліографічні посилання

1. Вестник каторги и ссылки (Краків).
2. Державний архів Російської Федерації.
3. Известия Союза русских эмигрантов (Брісбен).
4. Листок организации помощи политическим заключенным и ссыльным – № 3. – 1916. – січ.
5. Листок редакції журналу «Политический заключенный» (Краків).
6. Новый Мир (Нью-Йорк).
7. Отчет Парижского комитета (имени В. Н. Фигнер) и других обществ помощи политическим каторжанам и поселенцам за 1914 г. [Без. год. и изд.]. – 2 с.
8. **Прудкогляд С. А.** Благотворительная помощь русских австралийцев России (XX век) / С.А. Прудкогляд / Российская диаспора в странах Востока: история и современность – М. : Ин-т Востоковедения РАН, сектор южно-тихоокеанских исследований, Центр Юго-Восточной Азии, Австралии и Океании, 2013. – 203 с.; Сборник статей по материалам I–III ежегодных междунар. науч. конф. «Российская диаспора в странах Востока». – М. : ИВ РАН, 2010–2012. – С. 35–43.
9. Рабочая Жизнь (Брісбен).
10. Російський державний архів соціально-політичної історії.
11. **Савченко А. И.** В. И. Ленин, большевики и российская революционная эмиграция в Австралии (1907–1917 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. : спец. 07.00.02 / А. И. Савченко. – Д., 1987. – 16 с.
12. **Савченко А. И.** Пресса российских эмигрантов об Австралийском Обществе помощи политзаключенным в России / А. И. Савченко // Россия и страны южных морей: историко-культурные связи : тез. докл. XXI науч. конф. по изучению Австралии и Океании. – М. : Наука, 1995. – С. 37–42.
13. **Фалькович С. М.** Русские связи Краковского Союза помощи политическим заключенным в России (1912–1914 гг.) / С. М. Фалькович // Ле-

- нин и Польша. Проблемы, контакты, отклики : сб. ст. – М. : Наука, 1970. – С. 199–240.
14. **Черненко А. М.** Российская революционная эмиграция в Австралии (1900–1917 гг.) / А. М. Черненко. – Д. : Изд-во ДГУ, 1978. – 230 с.
15. Census of the Commonwealth of Australian taken for night between tye 2-nd. and 3- nd. April 1911. – Vol. 1–3. – Melbourne, 1917. – P. 116.

Надійшла до редколегії 02.12.2013

УДК 94 (477.63) «1917»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ДІЯЛЬНОСТІ ГЛАСНИХ-КАДЕТІВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ВОСЕНИ 1917 р.

Розглянуто «українське питання» в діяльності гласних-кадетів Катеринославської міської думи восени 1917 р.

Ключові слова: Катеринослав, міська дума, гласні, кадети, національне питання, український національний рух.

Рассмотрен «украинский вопрос» в деятельности гласных-кадетов Екатеринославской городской думы осенью 1917 г.

Ключевые слова: Катеринослав, городская дума, гласные, кадеты, национальный вопрос, украинское национальное движение.

Під час революційних подій 1917 р. в Росії кадети були однією з провідних партійно-політичних сил країни. Активно діяли вони і в Катеринославській міській думі восени 1917 р. Аналіз їх діяльності в міському самоврядуванні Катеринослава у другій половині 1917 р. дозволяє краще зрозуміти особливості розвитку революційного процесу на регіональному рівні, у великому губернському центрі, особливо в період крайнього загострення загальнополітичної ситуації в країні, що й припадає переважно на осінь – початок зими 1917 р. До того ж набутий в той час досвід може бути повчальним і для сучасних політиків України, оскільки міські думи Наддніпрянської Укра-

їни, як і всієї Росії, в результаті виборів літа 1917 р. були сформовані на багатопартійній основі. Особливий інтерес у діяльності кадетської фракції Катеринославської міської думи становить її ставлення до «українського питання», яке набуло виняткової гостроти та актуальності саме восени 1917 р. Розгляд означеного питання визначає мету даної статті.

Інтерес до названої теми обумовлюється й станом її наукової розробки. Об'єктом спеціального дослідження вона ще не стала, хоча окремі її аспекти фрагментарно висвітлювалися в науковій літературі. У роботах Н. Г. Думової, відомої дослідниці історії конституційно-демократичної партії, розкривалася діяльність кадетів у 1917 р., також й під час муніципальних кампаній того року, характеризувалися їх результати [4, с. 23, 28–29, 36–37, 39; 5, с. 107, 138–139, 164, 166–170, 174–175, 183, 218; 6, с. 146–147]. Поодинокі при цьому згадувався й Катеринослав [4, с. 45; 5, с. 160, 165; 6, с. 146–147]. Загальні відомості про діяльність кадетської партії у 1917 р. містяться в статті Н. Канищевої в енциклопедії, присвяченій політичним партіям Росії кінця XIX – першої третини XX ст. [7, с. 269–270]. Об'єктом наукового дослідження стала й політична боротьба на виборах до міських дум України влітку – восени 1917 р. У присвячених цьому питанню працях В. І. Гусєва, В. П. Крижанівського, Ю. І. Терещенка говориться про участь кадетів у муніципальних виборчих кампаніях, про результати виборів та частково діяльність кадетів у міських думах, при цьому і в Катеринославській думі також [2, с. 76–79; 9, с. 38, 40, 41; 10, с. 53, 56, 60, 91–94, 122–129; 11, с. 49]. Останнє переважно показується через боротьбу в думах більшовиків з кадетами. Прикладом такого підходу є монографія В. Я. Борщевського, в якій окремі дії кадетів у міській думі Катеринослава у вересні – листопаді 1917 р. показані виключно в контексті протистояння та боротьби більшовиків з ними як з контрреволюційною, антинародною силою [1, с. 48–51, 74–75, 76]. Цікавим доповненням до сказаного є наведені в спогадах члена УСДРП, гласного Катеринославської міської думи восени 1917 р. І. П. Мазепи свідчення про ставлення гласних-кадетів до виборів в Українські Установчі збори [8, с. 58–59]. Проте все наявне є лише фрагментарним та епізодичним дотиком до означеної теми, яка в цілому спеціально ще не досліджувалася.

Досліджуючи дану тему, необхідно розглянути ставлення конституційно-демократичної партії до національного питання в 1917 р. На момент повалення самодержавства в Росії в національній

програмі кадетів домінувало гасло вільного культурного самовизначення націй, а не політичного самовизначення. За умов революційних подій 1917 р. національна політика кадетської партії викликала незадоволення частини кадетів, представників неросійських народів. Вони вимагали визнати в програмі партії національну незалежність народів Росії, що в ЦК конституційно-демократичної партії викликало одностайне заперечення. Проте активізація національно-визвольних рухів народів Росії, що надзвичайно актуалізувалися в 1917 р., примусила ЦК партії кадетів внести суттєві зміни до своєї національної програми. До VIII з'їзду партії (9 – 12 травня 1917 р.) було підготовлено відповідний проект з цього питання, а на з'їзді зі спеціальною доповіддю виступив член ЦК Ф. Ф. Кокошкін. Ухвалена при цьому резолюція передбачала надання автономних прав у питаннях господарського, культурного життя губернським чи обласним органам самоврядування, але при збереженні за загальнодержавною владою права контролювати відповідну діяльність цих органів, включно до відміни постанов. Показово, що делегати з'їзду з України М. М. Могилянський, Я. К. Імшенецький, П. Е. Бутенко рішуче заперечували проти цього проекту. Проте лідер партії П. М. Мілюков не поступався їм. Він вважав зовсім неможливим виділення в межах держави суверенних незалежних утворень. Навіть деяке розширення прав України можливе було лише Установчими зборами [5, с. 138–139; 7, с. 270]. На IX з'їзді партії кадетів (23–28 липня 1917 р.) у доповіді Б. Е. Нольде з національного питання було заявлено, що ЦК остаточно ухвалив відкинути принцип національного самовизначення і виступати за організацію так званих національних союзів, віданню яких підлягали виключно культурні проблеми, пов'язані з тією чи іншою етнічною групою. На цьому з'їзді були затверджені відповідні доповнення до партійної програми [5, с. 183]. Подібна еволюція поглядів керівництва кадетської партії з національного питання не могла не впливати на позиції провінціальних діячів кадетів, у тому числі й у Катеринославі.

Розглянемо це на прикладі діяльності кадетської фракції Катеринославської міської думи восени 1917 р. Але спочатку зазначимо, що в результаті виборів 13 серпня 1917 р. у Катеринославі постала нова міська дума, склад якої було сформовано переважно пропорційно за партійними списками. Лідерами цих муніципальних виборів стали такі партії та партійні блоки: блок російських есерів і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЄСРП) (№ 12) – 15 803 голоси і 24 місця гласних; більшовики (№ 4) – 14 326 голосів і 22 міс-

ця гласних; блок єврейських національних партій (№ 17) – 12 138 голосів і 19 місць гласних; блок меншовиків, Бунда, польських і литовських соціал-демократів (№ 7) – 9259 голосів і 14 місць гласних; кадети (№ 10) – 5593 голоси і 9 місць гласних. Названі п'ять списків разом набрали 75 % голосів усіх, хто голосував, і отримали 77 % усіх місць гласних. Зазначимо, що в муніципальних виборах 13 серпня 1917 р. в Катеринославі брали участь 23 кандидатські списки, з яких чотири не отримали жодного місця гласних, 9 списків отримали по одному, один список отримав два, а три списки – по три місця гласних. УСДРП (№ 2) дістала 3381 голос і 5 місць гласних. Усього до Катеринославської міської думи було обрано 113 гласних. Тобто кадети більшості не мали, отримавши на виборах до Катеринославської міської думи 5593 голоси, або 7,62 %.

Порівняємо це з результатами муніципальних виборів кадетів в інших містах Росії навесні – влітку 1917 р.: Москва – 16,8 % всіх голосів; Петроград – 21,9 %; Ростов-на-Дону – 20 %; Курськ – 17 %; Уфа – 12 %; Саратов – 9 %; Київ – 10 місць гласних зі 120; Житомир – 10 зі 100; Полтава – 4 з 49; Умань – 2 з 56; Владикавказ – 18 з 86; Кострома – 11 з 80; Царицин – 1 зі 102; Омськ – 8 з 60; Іркутськ – 11 з 96; Барнаул – 5 з 61; Рязань – 29 з 60 [5, с. 169 – 170]. Так що Катеринослав, де кадети на виборах до міської думи отримали 7,62 % всіх голосів (5593 голоси) та 9 місць гласних зі 113, не став винятком із загального правила, засвідчивши падіння впливів конституційно-демократичної партії на маси в 1917 р.

Слід зауважити, що в міській думі Катеринослава восени 1917 р. кадети мали підтримку частини інших гласних, переважно тих, що пройшли за так званими «обивательськими» списками. Це давало їм під час голосування в думі ще декілька голосів. До того ж принципово з деяких питань їх могли підтримувати єврейські праві діячі зі списку № 17, які були третіми за результатами виборів до думи, отримавши 19 місць гласних. Але абсолютну перевагу в думі мали соціалістичні партії, яким тільки за партійними списками належало не менше 67–68 місць гласних зі 113. Такий розклад партійно-політичних сил багато в чому визначав політичне обличчя міської думи. Зрозуміло, що кадети за таких умов мали небагато можливостей суттєво впливати на характер та результати діяльності Катеринославської міської думи. Частіше вони терпіли поразку, але в міській думі Катеринослава восени 1917 р. виявляли себе досить активно.

Щодо персонального складу кадетської фракції Катеринославської думи, слід зауважити, що по списку № 10 на муніципальних виборах кадети Катеринослава пішли у блоці з прогресивною групою колишніх гласних і з союзом матерів та господарок. Із дев'яти гласних за списком № 10, власне, кадетам належало 7 місць, які представляли Олександр Миколайович Бобров, Володимир Григорович Воронін, Костянтин Гнатович Макаренко, Микола Никифорович Коростовцев, Сергій Михайлович Снегирьов, Валеріян Йосипович Снежинський, Леонід Андрійович Соболев. Пізніше К. Г. Макаренка, М. Н. Коростовцева та В. Й. Снежинського, які залишили думську фракцію, замінили З. Д. Снегирьова і Георгій Ілліч Туровець. Прогресивну групу колишніх гласних у кадетській фракції представляв Семен Іванович Гальперін, а союз матерів і господарок – Августа Олександрівна Дерново-Ермоленко.

Склад від кадетів по списку № 10 був досить представницьким. У Катеринославі місцевий комітет кадетської партії організаційно був відновлений у червні 1917 р. Ще 10 червня 1917 р. на пленарному засіданні ЦК конституційно-демократичної партії за участі представників губернських комітетів було ухвалено рішення, за яким країна поділялася на округи, до кожного з яких призначався спеціальний комісар, обов'язком якого було зробити усе можливе для організації місцевих комітетів. Також передбачалося перетворення кадетських комітетів губернських міст у губернські комітети партії шляхом включення до їх складу представників повітів. Планувалося з 1 по 10 липня проведення губернських з'їздів партії. Обрані губернські комітети повинні були створювати повітові комітети, а ті – волосні групи [5, с. 165]. У Катеринославі на початку червня 1917 р. за участю члена ЦК конституційно-демократичної партії Я. К. Імшенецького і професора Харківського університету М. Н. Соболева відбулися перші організаційні загальні збори кадетів. Пізніше, теж у червні, на других загальних зборах було обрано місцевий комітет партії у складі якого, окрім В. Г. Вороніна і К. Г. Макаренка, були усі інші названі гласні. В. Й. Снежинського було обрано головою Катеринославського комітету партії, він займав цю посаду до кінця 1917 р. Рішенням губернського з'їзду партії на початку липня 1917 р. міський комітет у повному складі із включенням трьох представників від кожного повітового комітету і студентської фракції повинен був стати губернським комітетом кадетської партії. У такому стані перебувала Катеринославська міська організація кадетської партії на серпень 1917 р. На цей час по

Росії за підрахунками Х. М. Астрахана, Л. М. Спіріна та Н. Г. Думової було 322 місцеві організації кадетів, з яких, окрім Москви та Петрограда, 73 – в губернських і обласних містах, 240 – в повітових містах і 55 в інших населених пунктах. Усього чисельність кадетської партії на осінь 1917 р. за підрахунками радянських істориків становила 70 тис. осіб [5, с.165]. Скільки було кадетів у Катеринославі на кінець літа 1917 р. відомостей немає. Орієнтовно їх могло бути декілька сотен. Більшовиків же в середині липня 1917 р. в Катеринославі нараховувалось 3500 осіб.

Незважаючи на таке співвідношення сил, кадати влітку – восени 1917 р. виявляли себе в Катеринославі досить активно. Так вже сталося, що головним місцем їх діяльності стала їхня думська фракція в новоствореній у серпні міській думі. Серед інших питань, які розглядалися органом міського самоврядування, кадати активно виступали й з «українського питання», бо це стосувалося долі Російської державності. Виразно свою позицію щодо цього кадати визначили під час розгляду питань про включення Катеринославської губернії до території України та обговорення III Універсалу Центральної Ради і виборів до Українських Установчих зборів. Це відбувалося на засіданнях міської думи 12, 14, 20 жовтня та 18 листопада 1917 р.

Питання про включення Катеринославської губернії до території України до порядку денного засідання думи було внесено заявою фракції УСДРП 12 жовтня і в цей же день розглянуто. Під час розгляду виступили 19 доповідачів від різних фракцій. Таку активність гласні зазвичай виявляли при розгляді питань, які набували особливого громадсько-політичного звучання. Дане питання на той час саме таким і було. Доповідачем від УСДРП був Ф. Є. Дубовий. Від українців ще виступили І. М. Труба, І. Д. Штефан, А. С. Синявський і Г. Ю. Воробйов. Серед доповідачів також були від списків №№ 5 і 12 А. Л. Епельбаум (ОЄСРП), С. І. Зандер (меншовик), О. В. Затейщиков (есер), О. І. Чемерисський (Бунд), М. Х. Ломовський (ОЄСРП), від Трудової народно-соціалістичної партії С. С. Анісімов, від більшовиків С. І. Гопнер, Е. Й. Квірінг, від блоку єврейських національних партій (список № 17) М. С. Брук, Й. Л. Корін, Д. І. Шморгонер, від списку № 13 (Ділова група і приход церков) М. Ю. Ворожейкін і А. П. Лавров. Від кадетів виступив В. Й. Снежинський.

Гласні-українці рішуче протестували проти розділу України на дві частини, чим порушувалися права українського народу на самовизначення, вимагали визнання Центральної Ради вищим крайовим органом влади в Україні, негайного включення Катеринославської гу-

берній до меж автономної України, при цьому її остаточні кордони повинні бути визначені плебісцитом. Зауважувалося, що Центральна Рада є органом революційної демократії в Україні [3, арк. 178–180, 187 зв. – 188, 191]. З усіх доповідачів тільки представник ОЄСРП А. Л. Епельбаум без суттєвих обмовок підтримав позицію українських соціал-демократів [3, арк. 180 зв. – 181]. Доповідачі від меншовиків і Бунда (С. І. Зандер, О. І. Чемерисський) категорично виступали за проведення плебісциту як єдино правильне рішення поставленого питання [3, арк. 181 зв. – 183, 188–189]. Від есерів О. В. Зайцевим було заявлено, що кордони автономної України повинні бути встановлені Всеросійськими Установчими зборами шляхом всенародного голосування зацікавлених націй. Але саме приєднання Катеринославської губернії до автономної України есери вважали справедливим [3, арк. 185–185 зв.]. Енес С. С. Анісімов теж вважав вимоги гласних-українців принципово правильними, але вирішити їх могли або Установчі збори, або плебісцит [3, арк. 185 зв. – 186 зв.]. Протирічною виявилася позиція більшовиків, яку доповіла С. І. Гопнер. З одного боку говорилося про право націй на самовизначення до повного відділення включно, але щодо поставленого питання категорично висувалася ідея плебісциту [3, арк. 183 зв. – 185]. Плебісцит як єдино правильний засіб вирішення даного питання назвали й доповідачі від списку № 17 Д. І. Шморгонер і Й. Л. Корін. Вони підтримали позицію меншовиків, Бунда і енесів. Плебісцит вони вважали навіть більш досконалим в даній ситуації, ніж Установчі збори [3, арк. 186 зв. – 187 зв.]. За плебісцит та Установчі збори теж висловилися доповідачі від списку № 13 А. П. Лавров і М. Ю. Ворожейкін [3, арк. 188, 191 зв. – 192].

Ось на такому загальному фоні прозвучала доповідь кадета В. Й. Снежинського. Він зауважив, що фракція є прихильницею української автономії, але за умови збереження єдності і цілісності Російської держави і тісної близькості двох братніх народів, які є двома близькими гілками одного народу. Доповідач закинув українцям, що вони користуються моментом, коли країна перебуває в складному становищі, під загрозою зовнішнього ворога. До того ж у вимогах українців простежується дивна подвійність, яка викликає серйозне занепокоєння. Чого ж насправді хочуть українці: повного відділення у самостійну державу чи автономії в складі Росії? У цьому і є неясність, адже питання про подальше існування націй, у тому числі й принцип їх самовизначення, є прерогативою тільки Установчих збо-

рів, а не Тимчасового уряду чи інших установ та організацій. Точка зору кадетів полягала в тому, що дане питання не належить до компетенції міської думи і може бути вирішене тільки Установчими зборами [3, арк. 183–183 зв.]. Власне позиція кадетів про приєднання Катеринославської губернії до території України виявилася більш консервативною в порівнянні з іншими. Самі ж закиди В. Й. Снежинського українцям у начебто несвоєчасності чи навіть аморальності їхніх вимог викликали критичні зауваження С. І. Гопнер і О. В. Затейщикова [3, арк. 184 зв., 185].

Наслідки обговорення даного питання визначили й результати голосування з резолюції, запропонованої УСДРП. Кожен з її шести пунктів обговорювався і голосувався окремо. Другий і п'ятий пункти, в яких говорилося, що Центральна Рада повинна організувати владу в Україні та вимагалася негайне включення Катеринославської губернії до меж автономної України, були виключені. Інша частина резолюції голосувалася в цілому і більшістю 19 проти 17 при 7, що утрималися, була відхилена. Під протести гласних-українців та публіки головуєчий закрити засідання думи [3, арк. 192–193 зв.].

На наступному засіданні думи 14 жовтня гласні у складі 41 особи проголосували резолюції інших фракцій з означеного питання. Більшовики заявили, що вони приєднуються до резолюції меншовиків, окрім якої голосувалися ще резолюції есерів та енесів. Жодна з них більшості голосів не набрала і не була прийнята [3, арк. 194]. Так нічим закінчилося обговорення даного питання на засіданнях думи 12 і 14 жовтня.

Але вже 20 жовтня позачерговою заявою гласного Г. Ю. Воробйова (УСДРП) на розгляд думи була винесена резолюція про постанову Тимчасового уряду про виклик для пояснень голови та двох міністрів Генерального Секретаріату та призупинення відпущення кредиту в 300 тисяч карбованців на утримання Секретаріату у зв'язку з участю його у вирішенні в Центральній Раді питання про скликання Українських Установчих зборів. У резолюції, запропонованій УСДРП, дії Тимчасового уряду від імені Катеринославської міської думи визнавалися такими, що порушують права нації, зокрема й українського народу на самовизначення, що ясно і визначено декларовано Великою Російською революцією. У резолюції висловлювався рішучий протест проти такої політики Тимчасового уряду в українському питанні. Заява Г. Ю. Воробйова і резолюція УСДРП були заслухані наприкінці цього засідання. Резолюцію підтримали усі соціалістичні фрак-

ції (меншовики і Бунд, більшовики, есери і ОЄСРП, Поалей-Ціон, а також Український демократичний трудовий блок (список № 15) і сіоністи). Не підтримали резолюцію гласні від блоку єврейських національних партій (список № 17) і кадети. Д. І. Шморгонер вважав, що буде правильним, якщо дума не висловиться з цього питання. Якщо ж ні, то тоді це треба зробити не торкаючись Тимчасового уряду, заявивши тільки, що будь-яка нація має право творити свою волю, оскільки цим не порушується єдність Росії. Від кадетів Л. А. Соболев заявив, що тільки Всеросійські Установчі збори є повним господарем організації Російської республіки, а вся Росія від імені своєї демократії та інших класів висловиться на користь самовизначення народів. Тому, на думку кадетів, самочинне скликання Українських Установчих зборів узурпує право Всеросійських Установчих зборів. Результати голосування були очікувані. Із 73 гласних, присутніх на цьому засіданні, за резолюцію УСДРП проголосували усі проти двох і чотирьох, які утрималися [3, арк. 241–241 зв., 254 зв. – 255 зв.].

Наступного разу «українське питання» гостро постало на засіданні думи 18 листопада, коли розглядалося питання про відношення до III Універсалу Центральної Ради та вибори до Українських Установчих зборів. При його обговоренні виступили 16 доповідачів: від українців – І. М. Труба (список № 15), Ф. Є. Дубовий (УСДРП), І. П. Мазепа (УСДРП), М. М. Федоров (УПСР); від більшовиків – С. І. Гопнер і С. Н. Валявко; від інших соціалістичних фракцій – С. І. Зандер (меншовик), А. М. Фушман (Бунд), М. Х. Ломовський (ОЄСРП), А. Л. Епельбаум (ОЄСРП), Арієв (Поалей-Ціон), С. С. Анісімов (енес); від єврейських національних партій – Д. І. Шморгонер і Й. Л. Корін; від блоку № 13 – М. Ю. Ворожейкін; від кадетів – В. Й. Снежинський.

Характерно, що абсолютна більшість доповідачів від соціалістичних та єврейських національних партій з різних причин та дехто з певними обмовками разом з гласними-українцями підтримали Центральну Раду, її III Універсал та Українські Установчі збори [3, арк. 351 зв. – 352, 352 зв. – 353 зв., 355 зв. – 361, 361 зв. – 362]. Але доповідачі від більшовиків не визнавали Центральну Раду як орган влади, а питання про владу в Україні, на їх думку, повинні були вирішити Українські Установчі збори або з'їзд рад. До того ж Установчі збори (Всеросійські чи Українські) повинні були організувати владу у формі рад робітничих, солдатських і селянських депутатів [3, арк. 352–353, 361–361 зв.].

Особливою виявилася й позиція кадетської фракції. В. Й. Снежинський висловив негативне ставлення конституційно-демократичної партії до III Універсалу Центральної Ради та Українських Установчих зборів. Представник кадетів пояснив це тим, що дії Центральної Ради (III Універсал і Українські Установчі збори), хоча й виправдовуються певною мірою ситуацією, що склалася, але це не давало їй права посягати на прерогативи Всеросійських Установчих зборів, які єдині можуть вирішити питання про державний устрій Російської республіки. В. Й. Снежинський звинуватив І. М. Трубу і С. І. Гопнер, які виступали перед ним, у недемократичності та якобінстві, оскільки вони, на його думку, на народ дивилися як на темну, нерозумну масу, яку, нехай із найкращих побажань, хотіли облагодіяти. Доповідач від кадетів дав розлоге тлумачення розуміння федеративного ладу (при цьому М. Ю. Ворожейкін від списку № 13 віддав йому половину часу своєї фракції для виступу). В. Й. Снежинський зазначив, що Українські Установчі збори, як їх розуміє І. М. Труба, обов'язково увійдуть у протиріччя із Всеросійськими Установчими зборами щодо розмежування належних їм прав (законодавчих та інших), а це може мати фатальні наслідки для держави та народу. Було заявлено, що утворення окремих Установчих зборів веде до громадянської війни в країні. При цьому кадети заявляли, що вони завжди відстоювали право народів, які населяли Росію, на самовизначення і завжди співчували національним прагненням українського народу [З, арк. 354–355 зв.]. Так кадети єдині в Катеринославській міській думі відкрито виступили проти III Універсалу Центральної Ради та Українських Установчих зборів. Сам виступ представника кадетів викликав найбільше критичних зауважень у майже всіх доповідачів від соціалістичних партій, які виступали після нього (виступи А. Л. Епельбаума, С. І. Зандера, Арієва, І. П. Мазепи) [З, арк. 356 зв., 357–358 зв., 360–360 зв.].

По закінченню обговорення голосувалися запропоновані резолюції. Резолюції Бунда і більшовиків більшості не отримали. Українці свої резолюції зняли, оскільки 38 голосами проти 4 і 8 таких, що утрималися, була прийнята резолюція есерів, яка в цілому відповідала їхнім прагненням [З, арк. 362–363]. Характерно, що В. Й. Снежинський зробив заяву, в якій пояснив, що їх фракція при голосуванні резолюції есерів утрималася тому, що вказані в ній заперечення проти Українських Установчих зборів мали характер не принциповий, а діловий [З, арк. 363]. Усього ж на цьому засіданні думи з присутніх 64 гласних було шість представників кадетської фракції [З, арк. 347].

Таким чином, діяльність Катеринославської міської думи восени 1917 р. показує, що гласні-кадети при розгляді «українського питан-

ня» відстоювали позицію з національного питання, яка була розроблена на VIII та IX з'їздах їх партії. Катеринославські кадети в період найбільшого загострення суспільно-політичного життя в країні в жовтні – листопаді 1917 р. виявили себе як одна з найбільш консервативних, а за тих умов і контрреволюційних, сил нашого регіону. Це підтверджує в цілому основні закономірності розвитку революційного процесу в Росії восени 1917 р. як на центральному (столичному), так і на регіональних рівнях. Одним з наочних підтверджень цього є розгляд у міській думі Катеринослава «українського питання» восени 1917 р.

Бібліографічні посилання

1. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Д. : Дніпропетр. кн. вид-во, 1961. – 156 с.
2. **Гусев В. И.** В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – К. : Вища шк., 1987. – 168 с.
3. Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
4. **Думова Н. Г.** Кадетская контрреволюция и её разгром (октябрь 1917 – 1920 гг.) / Н. Г. Думова. – М. : Наука, 1982. – 416 с.
5. **Думова Н. Г.** Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М. : Наука, 1988. – 248 с.
6. **Думова Наталья.** Кончилось ваше время... / Наталья Думова. – М. : Политиздат, 1990. – 336 с.
7. **Канищева Н.** Конституционно-демократическая партия / Н. Канищева // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С. 267–273.
8. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина. – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д. : Січ, 2001. – 415 с.
9. **Терещенко Ю.** З діяльності більшовицької фракції Катеринославської міської думи (серпень – жовтень 1917 р.) / Ю. Терещенко // Архіви України. – 1971. – № 3. – С. 36–41.
10. **Терещенко Ю. І.** Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 144 с.
11. **Терещенко Ю. І.** Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. / Ю. І. Терещенко // Укр. іст. журн. – 1970. – № 11. – С. 48–58.

Надійшла до редколегії 28.01.2014

УДК 94(47) «1923»

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБГОВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА XII З'ЇЗДІ РКП(б)

Розглянуто хід обговорення різних аспектів національно-державного будівництва на пленарних засіданнях та спеціальній секції з національного питання XII з'їзду РКП(б) 17–25 квітня 1923 р. Проаналізовано основні точки зору з проблемних питань – взаємовідносин радянських республік, організації управління, боротьби з місцевим націоналізмом та великодержавним шовінізмом.

Ключові слова: РКП(б), Сталін, національне питання, Мдивані, шовінізм, націоналізм.

Рассмотрен ход обсуждения различных аспектов национально-государственного строительства на пленарных заседаниях и специальной секции по национальному вопросу XII съезда РКП(б) 17–25 апреля 1923 г. Проанализированы основные точки зрения по проблемным вопросам – взаимоотношений советских республик, организации управления, борьбы с местным национализмом и великодержавным шовинизмом.

Ключевые слова: РКП(б), Сталин, национальный вопрос, Мдивани, шовинизм, национализм.

XII з'їзд РКП(б) був першим після утворення СРСР. Саме тому на його розгляд виносилися питання подальшого національно-державного будівництва, які ще не були достатньо детально розроблені. У той же час засідання з'їзду та його секції з національного питання стали місцем вирішення протиріч, що накопичилися під час об'єднавчого процесу. Значну увагу національному питанню приділяв і В. Ленін, якому тяжка хвороба завадила бути на з'їзді особисто. Проте його робота «До питання про національності або про «автономізацію», адресована партії, була оприлюднена на нараді представників делегацій XII з'їзду РКП(б). Примітний факт: хоча національні моменти в партійному і державному будівництві знаходилися на шостому місці у порядку денному з'їзду [1, с. 7], вже 17 квітня, на першому

засіданні, Л. Каменєв згадав про комплекс ленінських статей [1, с. 4], а Г. Зінов'єв у своєму виступі підкреслив значення національного питання, назвавши його одним із двох найважливіших поряд із селянським [1, с. 43].

Радянська історіографія підкреслювала значення XII з'їзду РКП(б) у зміцненні засад радянської багатонаціональної держави [4, с. 60], а також стверджувала, що з'їзд притримувався ленінської позиції [4, с. 57] та розвивав принципи, започатковані VIII і X з'їздами РКП(б). У той же час історики радянського періоду висвітлювали дискусії з національного питання дещо однобічно, обмежуючися згадкою про дебати за доповіддю І. Сталіна та боротьбу із так званими грузинськими націонал-ухильниками. Так, у «Короткому курсі історії ВКП(б)» зазначалося, що на з'їзді було викрито великодержавну політику ухильників відносно національних меншин [2, с. 251], а у їх підтримці звинувачувалися такі партійні діячі, як М. Бухарін, К. Радек, Х. Раковський, М. Скрипник та Л. Троцький [2, с. 252]. У фундаментальній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» М. Бухаріну та Х. Раковському приписувалася пропозиція про виключення з проекту резолюції з національного питання пункту про шкоду місцевого націоналізму [3, с. 281]. Досить часто проблемні питання у підручниках та посібниках з історії КПРС та КП(б)У опускалися [9; 10]. Лише у 1992 р. були опубліковані матеріали засідань секції з національного питання. Одним із перших у своєму дослідженні їх використав А. Ненароков [6; 7], а в сучасній російській історіографії широко застосував В. Сахаров [12]. У той же час у відповідному розділі колективної роботи «Россия нэповская» про протиріччя на з'їзді не згадується взагалі [11, с. 6–62]. Загалом обговорення національного питання на XII з'їзді РКП(б) ще не набуло всебічного висвітлення у історіографії.

Метою статті є аналіз причин дискусії з національного питання на з'їзді, основних точок зору на будівництво союзної держави, проблем окремих національностей, що її склали, а також визначення місця XII з'їзду РКП(б) у розвитку національної політики більшовиків.

Зазначимо, що спектр обговорюваних на з'їзді питань був досить широким – це й нещодавні події навколо «грузинської справи», пов'язані з відставкою верхівки грузинської компартії, і взаємовідносини республік Закавказької федерації, і принципи організації управління в нових умовах (на засадах централізації або децентралізації), і національно-культурні питання. Визначилася певна національна спе-

цифіка тематики, що порушувалася делегатами з'їзду, – якщо представників Грузії або Туркестану хвилювали перш за все господарські питання, то українські партійці говорили про організацію освіти рідною мовою.

Загальною практично для всіх виступаючих була тематика боротьби з двома ухилами – великодержавним шовінізмом та місцевим націоналізмом. У дебатах за звітною доповіддю ЦК 18 квітня Г. Біленький заявив, що партія повинна «рішуче боротися проти таких ухилів, які можуть викликати незадоволення у національних меншин проти нашої республіки і нашої партії» [1, с. 120]. Б. Мдивані виступив зі своїм баченням «грузинської справи», безпосереднім учасником якої він був. Перш за все грузинський делегат піддав критиці колювання у національній політиці, коли спочатку «у ЦК була думка влаштувати об'єднання в закавказькому масштабі, об'єднуючи тільки господарські зусилля», потім «ми дізналися, що треба влаштувати федерацію», а невдовзі виявилось, що «потрібно влаштувати не федерацію, а автономізацію всіх республік». Урешті-решт, підсумував Б. Мдивані, якраз «товариші «націоналісти» знову-таки виявилися правими, і політика їх з національного питання виявилася абсолютно правильною». Зважаючи на це, він висловив подив з приводу кадрових змін у грузинській компартії, зазначивши, що такі «перекидання» виглядають як «покарання з боку російської частини» [1, с. 164–166]. Замість конструктивного обговорення інша сторона конфлікту вдалася до звинувачень, що стосувалися початкового етапу радянської Грузії. Так, прибічник Й. Сталіна М. Орахелашвілі звинуватив грузинських ухильників у митних «рогатках» між Грузією, Азербайджаном і Вірменією, спробах відтворення буржуазних банків на території Грузії і спробі перепродажу іноземцям пароплава «Владимир» [1, с. 167–168]. Г. Орджонікідзе поклав відповідальність на Б. Мдивані і Ф. Махарадзе за закриття кордонів Грузії від біженців з голодуючого Північного Кавказу і Поволжя в 1922 р. [1, с. 175], розробку проекту по встановленню плати за в'їзд до Грузії, дозвіл на право проживання і постійного проживання [1, с. 176], позбавленню грузинського громадянства за шлюб з іноземцем [1, с. 177]. Ф. Махарадзе у своїй заяві від 19 квітня спростував слова Г. Орджонікідзе, заявивши, що кордони були закриті не для всіх біженців, а тільки для греків і вірмен, що прямували до Константинополя [1, с. 238–239]. Того ж дня Г. Орджонікідзе відповів на його заяву, повторивши свої звинувачення [1, с. 240]. Сам Ф. Махарадзе заявив, що термін «ухильники» повинен застосовуватися «до тих товаришів, які дійсно відхилилися від нашої

національної програми і, головним чином, від учення з цього питання т. Леніна» [1, с. 170]. Зокрема, Заккрайком під керівництвом Г. Орджонікідзе безпосередньо, без відома ЦК, керував організаціями, які знаходяться у веденні ЦК [1, с. 172].

Й. Сталін заперечив Б. Мдивані з приводу коливань в ЦК: «Республіки незалежні спочатку зближуються на господарській основі. Цей крок був зроблений ще в 1921 р. Після того, як виявляється, що досвід зближення республік дає добрі результати, робиться наступний крок – об'єднання у федерацію ... а через рік після цього ще наступний крок, як завершальний етап по дорозі об'єднання республік, – створення Союзу Республік. Де ж тут коливання? Це – система нашої національної політики» [1, с. 202].

Й. Сталін також зробив внесок у звинувачення на адресу колишнього грузинського керівництва: «На обох з'їздах [КП Грузії – О. К.] група Б. Мдивані з її ідеєю заперечення федерації зустріла рішучу відсіч з боку своєї ж партії» [1, с. 203]. Тому, на думку Й. Сталіна, не верховне керівництво партії, а сама КП Грузії виступила проти ухильників: «Я розумію нашу політику в національному питанні як політику поступок націоналам і національним забобонам. Ця політика, поза сумнівом, правильна. Але чи можна без кінця насилувати волю партії, в рамках якої доводиться працювати групі т. Мдивані?» [1, с. 204] Що стосується Ф. Махарадзе, то, за словами Й. Сталіна, у квітні 1917 р. він виступав «проти самовизначення національностей, проти основи нашої програми, проти права народів на самостійне державне існування» [1, с. 204]. Таким чином, протягом 17–19 квітня обговорення подробиць «грузинської справи» фактично завершилося, і настав час для внесення конструктивних пропозицій із національно-державного будівництва.

Наступного дня М. Бухарін у доповіді по Комінтерну теж порушив питання національної політики в СРСР, підкресливши її міжнародне значення. Він заявив, що більшовики повинні вирішувати національні питання «під кутом зору того, яке враження справить той або інший конфлікт на території нашої Радянської федерації на цю гігантську людську машину» («величезні маси на території нашої земної планети», як образно висловився Бухарін), яка може бути союзником, «якщо ми не робитимемо дурницю» [1, с. 270–271].

Доповідь Й. Сталіна з національного питання прозвучала на з'їзді 23 квітня, а дебати по ній продовжувалися ще на ранковому засіданні 24 квітня. Й. Сталін також торкнувся міжнародного значення націо-

нального питання, необхідності зберегти «привабливу силу» Радянського Союзу в очах країн Сходу [1, с. 480–481]. Класову суть національного питання він визначив як встановлення «правильних взаємин між пролетаріатом колишньої державної нації і селянством колишніх пригноблених національностей» [1, с. 482] та сформулював, фактично, сутність майбутньої політики коренізації: «для того, щоб Радянська влада стала і для іншонаціонального селянства рідною, необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього» [1, с. 482]. Не оминув Й. Сталін і більш засадничі питання, пов'язані із принципами будівництва спільної держави. Він зазначив, що основа Радянського Союзу – добровільність і правова рівність його членів, причому добровільність полягає в самовизначенні, а рівність – в тому, що республіки однаковою мірою користуються благами Союзу і одночасно однаковою мірою відмовляються від деяких своїх прав незалежності на користь Союзу [1, с. 483]. Серед чинників, що гальмують процес об'єднання, Й. Сталін назвав великодержавний шовінізм і, навів як приклад зміновівіство [1, с. 484]. Другим чинником він назвав фактичну нерівність націй (деякі нації «не в силах використовувати ті права, які їм надані революцією») [1, с. 486]. І третім – націоналізм в окремих республіках, на який можна було б не звертати уваги, якби він з оборонного не перетворювався на наступальний [1, с. 487]. Й. Сталін пояснив дії грузинських ухильників тим, що «узи федерації Закавказзя позбавляють Грузію тієї частки привілейованого положення, яке вона могла б зайняти за своїм географічним положенням» [1, с. 489]. Й. Сталін запропонував три напрями вирішення національного питання: зробити Радянську владу зрозумілою і рідною, ввести систему комісаріатів у Союзі Республік, яка б дала можливість, принаймні, основним національностям мати своїх людей у складі колегій, а також запровадити орган, який служив би віддзеркаленням «нужд і потреб всіх без виключення республік і національностей» – другу палату у складі ЦВК Союзу [1, с. 492].

У дебатах по доповіді Й. Сталіна першим слово узяв Б. Мдивані. Він цитував роботу В. Леніна «До питання про національності», яка ще не була повідомлена делегаціям, і стверджував, що «російський пролетаріат повинен говорити про відшкодування тому пролетаріату і трудящим тих національностей, які до цих пір були пригноблені» [1, с. 496–497]. Сутність національної політики, на думку Б. Мдивані, полягала в тому, що «ми створюємо і централізм, і децентралізм, доповнюючи одне одного, і чим сильніше розвиватимуться наші окремі

республіки, тим сильніше буде наш Союз Республік» [1, с. 502]. Цю думку підтримав і Г. Грінко, який висловився за те, щоб «винести ухвалу, яка зламала б централізаторські тенденції» [1, с. 504].

І. Стуруа (наркомзем Грузії) згадав про нелегальні збори, де був присутній в т. ч. Ф. Махарадзе, і де стояло питання, що необхідно дати відсіч «великодержавникам» – Орджонікідзе, Сталіну та іншим, «потрібно їх послати геть» [1, с. 507]. М. Скрипник на засіданні 24 квітня говорив про національне питання на українському прикладі, нагадавши, що на 7 млн українців у СРСР доводиться всього 500 шкіл з українською мовою навчання [1, с. 570]. Також М. Скрипник заявив, що «на ділі з великодержавним шовінізмом у нас ніякої боротьби не велося» [1, с. 572].

З великою промовою виступив Х. Раковський. Він почав з того, що визначив національне питання як «питання змички революційного російського пролетаріату з 60 млн селян-інородців, які під національним прапором висувають свої вимоги на участь в економічному і політичному житті Радянського Союзу» [1, с. 576]. Х. Раковський дорікнув однопартійцям в тому, що в національному питанні вони слідуєть «відомчій, апаратній, бюрократичній» психології, роз'яснивши, що «центральні органи починають дивитися на управління всією країною з точки зору їх канцелярських зручностей» [1, с. 580] і підсумував, що «союзне будівництво пішло неправильним шляхом». Насамкінець Х. Раковський запропонував «відняти від союзних комісаріатів дев'ять десятих їх прав і передати їх національним республікам» [1, с. 582]. К. Цинцадзе, підтримав Х. Раковського. Натомість А. Єнукидзе напівжартома заявив, що «т. Раковський затьмарив своєю гарячістю всіх кавказців, разом узятих» [1, с. 585]. Єнукидзе також згадав про конфлікт Б. Мдивані та Г. Орджонікідзе, виступивши на захист останнього і заявивши, що «т. Ленін став жертвою односторонньої неправильної інформації» [1, с. 590].

М. Бухарін підкреслив, що особливо важке національне питання там, де «у нас немає достатньо національного ядра. На Україні, наприклад, де склад партії російсько-єврейський, головне наше завдання лежить у роботі серед українців» [1, с. 612]. На закінчення М. Скрипник заявив: «Ми чули тут багато, але ми не чули супротивників резолюції т. Сталіна» [1, с. 619].

На секції з національного питання 25 квітня 1923 р. виступали Б. Мдивані, Х. Раковський, Й. Сталін. У той же час у дискусії взяв участь Л. Троцький, який був відсутній на дебатах по доповіді Й. Ста-

ліна, а також такі національні представники, як М. Султан-Галієв та К. Ходжанов. Б. Мдивані запропонував «скелет проекту» Союзу Радянських Республік, згідно з яким «автономні і незалежні республіки об'єднуються в один союз», «федерують» [8, с. 201], маючи на увазі розділення Закавказької федерації. Х. Раковський повторив свою думку, висловлену за день до того, що скасуванню ініціативи окремих республік можна протистояти тільки шляхом скорочення прав центральних органів і посилення прав місцевих органів [8, с. 201]. Зокрема, він запропонував окремим республікам надати можливість мати наркомати закордонних справ, але під керівництвом Наркомзаксправу Союзу, підкресливши, що це особливо важливе для України [8, с. 214].

Спробу критики сталінського проекту здійснив і К. Ходжанов, констатувавши, що «нічого витриманого ми на практиці з національного питання не маємо» [8, с. 202]. Цікаво, що М. Фрунзе також розкритикував тези Й. Сталіна за «невизначеність загальної постановки питання» [8, с. 203], а проект Б. Мдивані за ідею про перетворення автономних республік на незалежні [8, с. 204]. Небезпечним назвав М. Фрунзе і пропозицію про те, щоб об'єднати наркомати РРФСР з наркоматами всього Союзу, оскільки це свідчило б про відхилення від принципу рівності [8, с. 204]. М. Султан-Галієв запропонував ідею, згідно з якою в «Союз Радянських Республік входять Російська Республіка і всі автономні республіки, що були незалежними республіками, всі національні області» [8, с. 206].

Л. Троцький виступав на правах уповноваженого В. Леніним, оскільки саме йому 5 березня 1923 р. була передана ленінська стаття, а також як керівник Червоної Армії. Він підкреслив, що саме в армії необхідне виховання «у дусі братерства і нещадної відсічі настроям шовіністів» [8, с. 208]. Й. Сталін звинуватив Х. Раковського в тому, що він проти об'єднання як такого («ніякого союзу у нас не буде, якщо у кожній республіці буде свій Наркомзаксправ» [8, с. 210]) і прагне до створення конфедерації, «щоб в Донбасі керувала не центральна влада, а українська» [8, с. 211]. Й. Сталін також підкреслив, що «ми порушуємо право на самовизначення і не можемо не порушувати, бо питання національне є підлегле питання у відношенні до питання робочого» [8, с. 212], звинувативши своїх опонентів, фактично, в популізмі. Несподівано він погодився лише з пропозиціями Л. Троцького про формування національних військових частин – грузинських, вірменських, азербайджанських, українських і так далі [8, с. 212].

Таким чином, на XII з'їзді РКП(б) обговорювалося широке коло проблем, пов'язаних із національно-державним будівництвом. У дискусії на пленарних засіданнях та під час роботи секції з національно-

го питання виявилось, що конкретні рецепти вирішення національного питання ще необхідно виробити. Також деякі представники радянських республік висловилися за більшу децентралізацію управління, яку вже сформована держава, очевидно, забезпечити не могла. Проте головним наслідком роботи з'їзду стало проголошення основного принципу національної політики на найближчий час – поступок колишнім пригнобленим національностям у господарському та культурному плані з метою укріплення спільної держави – СРСР.

Бібліографічні посилання

1. Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, 1968. – 903 с.
2. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). – М. : ОГИЗ, 1945. – 352 с.
3. История Коммунистической партии Советского Союза в шести томах / гл. ред. П. Н. Поспелов. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 4. – Кн. 1. – 663 с.
4. **Кулешов С. В.** XII съезд РКП (б) / С. В. Кулешов. – М. : Политиздат, 1986. – 78 с.
5. **Ленін В. І.** До питання про національності або про «автономізацію» / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 45. Березень 1922 – березень 1923. – С. 339–345.
6. **Ненароков А. П.** Семьдесят лет назад. Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) / А. П. Ненароков // Отечественная история. – 1993. – № 6. – С. 111–124.
7. **Ненароков А. П.** Семьдесят лет назад. Национальный вопрос на XII съезде РКП(б) / А. П. Ненароков // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 106–117.
8. Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? / сост. : А. П. Ненароков, В. А. Горный, Л. Н. Доброхотов [и др.]. – М. : ТЕРРА, 1992. – 560 с.
9. Очерки истории Коммунистической партии Украины / И. Д. Назаренко, Ю. В. Бабко, Н. Р. Доний [и др.]. – К. : Госполитиздат УССР, 1961. – 655 с.
10. Очерки истории КПСС. Учебное пособие для школ основ марксизма-ленинизма / Г. Н. Голиков, А. И. Титов, Ю. С. Борисов [и др.]. – М. : Госполитиздат, 1966. – 432 с.
11. Россия нэповская / С. А. Павлюченков, Д. А. Аманжолова, В. П. Булдаков [и др.]. – М. : Новый Хронограф, 2002. – 465 с.
12. **Сахаров В. А.** «Политическое завещание» В. И. Ленина. Реальность истории и мифы политики / В. А. Сахаров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2003. – 717 с.

УДК 930.1 (477) (092)

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПЕТРО СЕМЕНОВИЧ ПАЛЬКО – РЕКТОР
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(З КОГОРТИ РОЗСТРІЛЯНИХ)**

Уперше введено в науковий обіг архівні матеріали про життя і діяльність одного з репресованих у 1930-ті роки ректорів Дніпропетровського державного (нині – національного) університету, чия діяльність на посаді ректора випала з історії університетської освіти в Україні.

Ключові слова: П. С. Палько, вища освіта, Дніпропетровський університет, політичні репресії.

Впервые введены в научный оборот архивные материалы о жизни и деятельности одного из репрессированных в 1930-е годы ректоров Днепропетровского государственного (ныне – национального) университета, чья деятельность в Днепропетровском университете в должности ректора выпала из истории университетского образования в Украине.

Ключевые слова: П. С. Палько, высшее образование, Днепропетровский университет, политические репрессии.

Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара насичена багатьма подіями. За час існування ВНЗ не раз перейменовувався, зазнавав перетворень, що викликали зміни у керівництві, які не завжди відстежувалися надалі при вивченні історії університету. Особливо важко відстежити ті зміни, які відбулися при перетворенні у 1930 р. факультетів Дніпропетровського інституту народної освіти (наступника Катеринославського університету) далі: ДНУ на декілька вищих навчальних закладів. Серед них, як зараз відомо, були Дніпропетровський інститут професійної освіти, Дніпропетровський інститут соціального виховання та Дніпропетровський фізико-хіміко-математичний інститут. У 1933 р. вони знову об'єдналися під «дахом» відновленого Дніпропетровського державного університету. За три роки відбулося багато змін як самих керівників вищезгаданих інститутів, так і їх керівного складу [4].

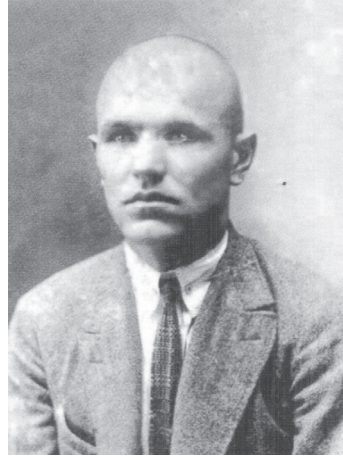
Продовжуючи дослідження з історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара як частини історії уні-

верситетської системи освіти в Україні, вдалося вийти на документи, які свідчать, що певний час ректором одного з інститутів, народжених з ДІНО, а саме Дніпропетровського інституту професійної освіти, був Петро Семенович Палько – постать, діяльність якої, фактично, невідома не тільки в історії нашого університету, але й в історії вищої освіти в Україні. Хоча згадки про нього подекуди зустрічаються [3; 5; 6].

Архівні матеріали свідчать, що Петро Семенович Палько – українець, народився у травні 1898 р. у селі Вижлов (після 1946 р. – Верхнячка), поблизу Сколе (рис. 1). За походженням – з незаможних селян, за соціальним станом – робітник. Цікаво, що до 1918 р. він служив рядовим в австрійській армії. Може саме служба в австрійській армії сприяла тому, що П. С. Палько знав чеську, польську та німецьку мови [8].

У 1920 р. вступив до лав КП(б)У. Із 1919 по 1923 рр. працював на різних роботах. У 1923 р. став студентом Комуністичного університету ім. Артема у Харкові, в якому навчався до 1926 р., отримав фах історика. Після закінчення факультету загальнопартійної освіти був до 1930 р. аспірантом на науково-дослідницькій кафедрі історії марксизму, членом Всеробосвіти. Під час навчання в аспірантурі був також членом гуртка політписьменності. У Харкові проживав на вулиці Артема, 57 [8]. На 1930 р. наукових публікацій не мав. Як він сам писав в анкеті: «З наукових праць – рукописні доповіді» [8, арк. 6]. Під час перебування у Харкові у 1925/26 р. працював у Вищій марксистській партійній школі, викладав історію класової боротьби. Одночасно викладав історію у середній школі м. Харків.

Надалі його ім'я знаходимо за часів реорганізації вищої освіти в Україні початку 1930-х рр. У 1930 р. в межах такої реорганізації Кам'янець-Подільський Інститут народної освіти було перетворено на Інститут соціального виховання. За партійним призначенням у ньому з 1931 р. почав працювати (з 15 березня 1931 р.) П. С. Паль-

Палько Петро Семенович
(фотографія з сайту
*library.kpnu.edu.ua>view_cat.
php?id=301*)

Рис.1. Фрагмент карти Закарпаття з позначенням на ньому містечком Сколе.

ко. Це засвідчує наказ, підписаний керівником групи розподілу кадрів Наркомосвіти України Свердликівським, за яким «Палько П. С. призначається на посаду пом. Директора по навчальній частині з 15/III 1931 р.» [8]. Перед цим, 13 березня 1931 р. до сектора кадрів Наркомосвіти України з Кам'янець-Подільського Інституту соціального виховання надійшов лист, в якому від імені керівництва інституту висловлюється прохання «призначити помічником управляючого по навчальній частині т. Палька Петра Семеновича» [8].

У 1931 р. він обійняв там же посаду професора і тоді ж стає ректором (директором) Кам'янець-Подільського Інституту соціального виховання. О. М. Завальнюк і О. Б. Комарницький повідомляють, що «у 1930–1933 рр. посади директорів по чергово обіймали Ф. Кондрацький, П. Палько, В. Четвериков. А з жовтня 1933 р. – Н. Тостоган» [3, с. 84]. П. С. Палько очолював також кафедру історії. З наукових праць на той час мав небагато, лише рукописи та доповіді. Працював П. С. Палько у Кам'янці-Подільському недовго.

При викладенні історії Кам'янець-Подільського Інституту соціального виховання, потім педагогічного інституту, повідомляється, що у 1933–1937 рр. багато викладачів цих навчальних закладів за-

знали репресій, серед них, зокрема, В. Геринович, Ф. Кондрацький, П. Палько, В. Бернацький, М. Драй-Хмара, П. Клепатський, І. Кулик та інші [5]. Але перш ніж П. Палька було репресовано, він встиг попрацювати ще й поза межами Кам'янець-Подільського. І місцем короткочасного його перебування став Дніпропетровськ.

Зараз ще не вдалося документально точно встановити з якого саме числа почав працювати у Дніпропетровську П. С. Палько. З архівних документів випливає, що він з'явився у Дніпропетровську влітку 1932 р. [8]. На сайті бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету нещодавно оприлюднена така інформація: «П. С. Палько 18 лютого 1930 року був командирований ЦК КП(б) У до Кам'янецького окружного парткому для «використання в науковій роботі». 16 березня 1931 року призначений помічником директора з навчальної частини. Професор всесвітньої історії. Після Ф. Кондрацького очолював Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання, але 7 липня 1932 р. був переведений на іншу роботу (очолював Дніпропетровський інститут профосвіти)» [6]. Дані можна вважати достатньо точними. Зокрема, розходження з архівними даними, наведеними нами вище, щодо призначення П.С. Палька на посаду помічника ректора у Кам'янець-Подільську – лише в одну добу. Тому можна вважати наведену вище дату призначення П. С. Палька у Дніпропетровськ достовірною. Але вже у квітні 1933 р. він з Дніпропетровська поїхав.

Березень 1933 р. – це місяць, в якому вже розгорталася робота з відновлення Дніпропетровського університету. У цей час П. С. Палько перебував у Дніпропетровську не тільки на посаді директора Дніпропетровського Інституту професійної освіти. Він був також призначений уповноваженим Народного комісаріату освіти в справі організації державного університету в Дніпропетровську. Але відносини з партійним керівництвом Дніпропетровська у нього не склалися. Про це свідчать архівні матеріали, які вперше вводяться в науковий обіг, зокрема лист П. С. Палька до Голови Наркомосу В. П. Затонського від 26 березня 1933 р. Враховуючи інформаційну важливість невідомого раніше джерела, наведемо його текст. П. С. Палько у листі інформував В. П. Затонського, якого тільки що (22 лютого 1933 р.) знову призначили народним комісаром освіти:

«В минулому році я прийняв Дніпропетровський інститут профосвіти у важкому стані. Я йшов свідомо працювати в інститут з тим, щоби поставити в належний стан роботу.

Про важкий стан інституту, ще до призначення мене, мені говорили в секторі кадрів. Основні хиби, які я застав в інституті, були такі:

- 1) величезний фінансовий дефіцит по зарплаті та стипендії;*
- 2) відсутність основних робітників кафедр та адмін.-господарчої частини;*
- 3) величезна перевантаженість гуртожитків сторонніми особами та необладнання їх мінімальними приладами;*
- 4) відсутність навчального обліку та навчальних приладь.*

Всі ці корінні хиби складали в студентів настрої про те, що з інституту треба втікати в кудись інші місця.

Соц.-ек. кадри розподіляли відповідні партійні організації вже в той час, коли навчальний рік розпочався, в наслідок чого ряд керівників кафедр приступили надто пізно до роботи, а дехто з них навіть відразу був мобілізований на 3-х місячний термін, через що у виконанні навчального плану стався прорив.

Я вживав заходів дістати собі інших робітників, але мені робітники Культпропу МПК заборонили, заявляючи мені про те, що «у вас є робітники, призначені нами». Мені культпроп МПК, а особливо його замісник т. Каплун ставили ряд незаконних вимог, які я відкинув за розпорядженням НКО, і з того часу зазначені робітники Культпропу МПК почали всякими способами підривати мені роботу як по справах інституту, так і по справах організації державного університету.

Т. Каплун обвинувачував мене в тому, що НКО не надав Дніпропетровському державному університету соціально-економічних факультетів. Крім різних демагогічних розмов в інституті, ряд співробітників, що щільно були пов'язані з т. Каплуном, почали робити скритий саботаж в роботі (помдиректора по навчальній частині т. Данилов, історики, т.т. Юр'єв та Горб) інституту.

26/III т. Каплун викликав до себе секретаря партколективу, запропонував йому прийняти на бюро партколективу таку резолюцію, яка би звальювала всі неподобства, які він робив сам на директора інституту т. Палько, в протилежному разі бюро партколективу буде розігнане / Заява члена бюро і пом директора по заочній частині т. Гапонова /. Особливо найбільш розгорнулось політиканство т. Каплу-

на, коли я був на посівній кампанії в Межівському районі з 23 лютого по 26 березня.

Інститут на сьогодні, не дивлячись на ряд недоліків, знаходиться в задовільному стані. Робота по організації державного ун-ту в основному переводиться за вказівками НКО, лише в надто незадовільному стані допоміжне господарство...

Виходячи з вище наведеної важкої обстановки для мене в роботі, прошу від обов'язків директора інституту та уповноваженого НКО в справах організації держ-го ун-ту мене звільнити та викликати у розпорядження НКО, а на моє місце призначити негайно від НКО дир-ра інституту з тим, щоб він вже був директором державного університету.

26 березня 1933 р. Підпис» [7, арк. 33, 33 зв.].

Першого квітня 1933 р. В. П. Затонський, ознайомившись з листом П. С. Палька, накладає на нього резолюцію: «Т. Палько викликати у розпорядження НКО» [7, арк. 33].

Отже ми бачимо, що у справі підбору кадрів П.С. Палько не знайшов спільної мови з «Культпропом» міського партійного комітету, не погодився, за його словами, «на ряд незаконних вимог» і, як він вважав, саме це стало причиною, що з того часу йому стали перешкоджати в усіх організаційних справах по організації Дніпропетровського університету. Причому, на думку П. С. Палька, всі негаразди по організації держуніверситету намагалися списувати на нього. Важко зараз з'ясувати істину, але слід вказати, що на тяжкий стан університету у його початковий період вказували у своїх листах та зверненнях до НКО і наступний (перший) директор відновленого університету М. Г. Куїс і перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. М. Хатаєвич.

Подальша доля П. С. Палька довгий час була невідома, крім того, що він був репресований. Відомо, що у тому ж 1933 р. декількох колишніх ректорів Кам'янець-Подільських інститутів народної освіти та соціального виховання (попередників нинішнього Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка) В. Гериновича, Ф. Кондрацького та П. Палька було заарештовано. То ж скоріше за все можна було припустити, що П. С. Палько загинув під час репресій.

Це припущення виявилось найімовірнішим, оскільки надалі прізвище П. С. Палька серед живих ми більше ніде не знайшли. З іншого боку, наш пошук виявив нові матеріали, які дозволяють висуну-

ти гіпотезу про подальше життя П. С. Палька. У списках жертв сталінських репресій по Саратовській області нами знайдено такий запис: «Палько Петр Семенович. Родился в 1898 г., Западная Украина, г. Выжлов Скале; учетчик лесозавода 1-2. Проживал: г. Саратов. Арестован УНКВД Саратовской области. 18 октября 1937 г. Приговорен: тройкой при УНКВД по Саратовской области 8 декабря 1937 г., обв. за антисоветскую агитацию. Приговор: ВМН. Расстрелян 11 декабря 1937 г. Место захоронения – г. Саратов. Реабилитирован 22 сентября 1958 г. Саратовским областным судом» [2].

Нашу увагу привернув повний збіг прізвища, ім'я, по-батькові, року народження та місцевості, де народилася вказана людина. Можна висловити таку версію подій, що відбулися після арешту П. С. Палька у 1933 р. Можливо він був засуджений до заслання у Саратовську область. Там працював на лісозаводі, був заарештований, а далі – за текстом знайденого нами повідомлення.

Підтвердження цієї версії було знайдено під час пошуків відповіді на те, чому все-таки П. С. Палька знову заарештували під час його перебування у Саратові на засланні? На це питання відповідь дає публікація 1991 р. Ю. І. Шаповала «Сталінізм в Україні», одна з частин якої присвячена долі О. Я. Шумського. Він пише, про те, що на початку 1937 р. НКВС СРСР розпочав справу про «підпільну контрреволюційну діяльність серед українського заслання і зв'язки українського заслання з контрреволюційним підпіллям України» [9, с. 15]. Та зазначає, що «у колі запідозрених опинилися діячі з України, що відбували строк у Саратові, Омську, Курську» [9, с. 15]. Вказуючи на те, що по цій справі у Саратові 18 жовтні 1937 р. була заарештована дружина О. Я. Шумського Є. О. Гончаренко, в статті повідомляється, що разом з нею по цій справі проходили і були розстріляні 8 грудня 1937 р. декілька інших засланців, серед яких називає і прізвище П. С. Палька [9], але без усяких даних про те, хто він такий. У публікації С. Білокозя також повідомляється, що «разом з Ольгою Трохимівною Андрієвською, розстріляною у Саратові за рішенням судової трійки при Управлінні УНКВС по Саратовській області 8 XII 1937 р.» серед її посправників були дружина Ол. Шумського Євдокія Гончаренко, Наталя Коцюбинська, Гліб Дорошкевич та Петро Палько [1, с. 440].

Директором Дніпропетровського державного університету замість П. С. Палька невдовзі було призначено М. Г. Куїса. І це новий поворот в історії університету, оскільки М. Г. Куїс призначений був повторно. Раніше вважалося, що він працював у Дніпропетровську по-

чинаючи з 1930 р. неперервно до відкриття державного університету. Але це вже інша нова сторінка історії Дніпропетровського національного університету. Отже, П. С. Палько перебував у Дніпропетровську менше року. Але він був в історії університету, в історії вищої освіти України, і його ім'я не повинно піти в небуття.

Підводячи підсумки, зазначимо, що за результатами дослідження вперше подано найбільш повну на сьогодні біографію Петра Семеновича Палька. З'ясовано період, протягом якого він був директором (ректором) Дніпропетровського інституту професійної освіти й уповноваженим Наркомосу України з питань відродження Дніпропетровського державного університету та його дії на цих посадах. У науковий обіг уведено нові джерела з історії життя і діяльності П. С. Палька на посаді директорів Дніпропетровського інституту професійної освіти. З'ясовано також обставини, за яких П. С. Палько був вимушений залишити цю посаду і виїхати з Дніпропетровська до Києва у розпорядження Наркомосвіти, а також обставини його повторного арешту під час перебування на засланні в Саратові та розстрілу. Реабілітація Петра Семеновича Палька, як вже зазначалося, відбулася лише у 1958 р.

Бібліографічні посилання

1. **Білокінь С.** Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення / С. Білокінь // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 22. – С. 385–442.
2. Жертвы политического террора в СССР. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://lists.memo.ru/d13/f293.htm>.
3. **Завальнюк О. М.** Кам'янець-Подільський державний університет (1918 – 2005): сторінки історії / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький // Укр. іст. журн. – 2005. – №5. – С. 81–92.
4. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. М. В. Поляков. – 4-те вид., перероб. і доповн. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
5. Кам'янець-Подільський національний університет : ювілейне вид. / [авт.-упоряд. Я. Білейчук ; редкол. : О. М. Завальнюк, В. С. Степанков, В. В. Шеремета та ін.]. – К. : Вид-во «Логос Україна», 2008. – 199 с.
6. П.С. Палько – ректор Кам'янець-Подільського ІНО (1931–1932 рр.). – [Електронний ресурс] : [library.kpnu.edu.ua>view_cat.php?id=301](http://library.kpnu.edu.ua/view_cat.php?id=301).
7. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 11. – Справа. Листування з Дніпропетровським інститутом соцвосу про укомплектування викладацькими кадрами інституту, прийом студентів, до інституту, забезпечення хворих курортними путівками, 61 арк.

8. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 12, т. 2. – Справа 5653. Палько Петро Семенович, 6 арк.
9. Шаповал Ю. І. Сталінізм в Україні / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 1991. – № 11. – С. 13–23.

Надійшла до редколегії 10.11.2013

УДК 94:378.4(477.63) «1941/1942»

О. О. Чепурко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У М. ДНІПРОПЕТРОВСЬК

Досліджено становлення та розвиток вищої освіти в м. Дніпропетровськ у період окупації німецькими військами, історію утворення університету, окреслено актуальні теми подальших наукових пошуків.

Ключові слова: університет, окупація, німецький окупаційний режим, Рада університету, вища освіта, Дніпропетровськ, професорсько-викладацький склад, студенти, навчальні заклади, нацистський «новий порядок».

Исследовано становление и развитие высшего образования в г. Днепропетровске в период оккупации немецкими войсками, историю создания университета, указываются актуальные темы дальнейших научных поисков.

Ключевые слова: университет, окупація, немецкий оккупационный режим, Совет университета, высшее образование, Днепропетровск, профессорско-преподавательский состав, студенты, учебные заведения, нацистский «новый порядок».

Життя мешканців міста кардинально змінилося після захоплення Дніпропетровська 25 серпня 1941 р. німецькими військами. Бойові дії та упродовження нової влади унеможливили діяльність навчальних закладів, серед яких був і Дніпропетровський державний університет. Однак,

незважаючи на окупаційний режим, умови військового часу, вища освіта в місті швидко відновлюється. На базі міських вищих навчальних закладів, які діяли до війни (Медичний інститут, Транспортний інститут, Дніпропетровський державний університет) відкрилася нова установа, офіційна назва якої – Державний український університет у м. Дніпропетровському (Dnjepropetrowsker Ukrainische Staatsuniversitat). Проте в архівних матеріалах зустрічаються документи, в яких по-різному називали цей навчальний заклад: Український державний університет, Державний університет, Дніпропетровський державний університет.

Звичайно, утворення університету відбулося під контролем та за участю окупаційної влади. Начальник 560-го мотострілецького полку Вааль ініціював створення групи для збору та збереження устаткування вищих навчальних закладів, яку очолив гауптман Доом. У результаті зібрали устаткування, а приміщення привели в такий стан, що можна було відновити заняття, тим більше, що студенти з'явилися у великій кількості й наполегливо про це просили [3, с. 112].

Утворення університету дозволялося й регламентувалося наказом Дніпропетровської обласної управи від 22 вересня 1941 р. (підписав голова управи Олійниченко). Відповідно до наказу створювалися кілька навчальних установ: Політехнічний інститут, Транспортний інститут та Державний український університет у м. Дніпропетровському. До складу останнього увійшли: Дніпропетровський державний університет, Медичний інститут, Сільськогосподарський інститут, Фармацевтичний інститут та Інститут іноземних мов, які мали до війни 17 факультетів та 152 кафедри [1, арк. 30].

Того ж дня (22 вересня) Дніпропетровська обласна управа призначила ректором університету доктора біологічних наук, професора Івана Федоровича Розгіна. Він отримав зобов'язання до 1 жовтня 1941 р. розробити статут університету, намітити кандидатів на посади деканів факультетів та їхніх заступників, подати список претендентів на означені посади до обласної управи на затвердження [6, арк. 2]. Це розпорядження було виконано своєчасно й Дніпропетровська обласна управа вже 15 жовтня 1941 р. затвердила статут, у відповідності з яким Дніпропетровський університет мав таку структуру:

- філологічний факультет з відділами української та германської філології;
- історико-географічний факультет;
- медичний факультет лікувально-профілактичним та фармацевтичним з відділами;
- сільськогосподарський факультет;

- фізико-математичний факультет;
- хімічний факультет;
- біологічний факультет [15, арк. 2].

Структура університету згодом корегувалася. У зв'язку зі структурізацією та реорганізацією навчального закладу в 1942 р. було змінено назви окремих факультетів та їхня будова. Наприклад, географічний відділ, що до цього часу був у складі історико-географічного факультету включили до біологічного факультету, який перейменували у природничий. У 1942 р. виник теологічний факультет [7, арк. 5; 2, арк. 78]. Загалом, на початку діяльності вищого навчального закладу факультети об'єднали 63 кафедри: у складі медичного факультету діяли 28 кафедр, фізико-математичного – 5, хімічного – 4, історико-географічного – 6, біологічного – 7, сільськогосподарського – 6, філологічного – 7 [3, с. 113].

Кафедра вважалася основною одиницею університету. Її керівником, відповідно до університетського статуту, міг бути професор або особа, яка виконувала його обов'язки. Робота кафедри передбачала:

- виконання різних видів навчальної роботи (практичні заняття, іспити, заліки, консультації) з усіх дисциплін, які проводять співробітники кафедри;
- керівництво самостійною роботою студентів та виробничою практикою;
- проведення наукових досліджень;
- підготовка аспірантів та підвищення кваліфікації членів кафедри [15, арк. 5].

При навчальному закладі діяла Рада університету, яку очолював ректор. Рада була дорадчим органом, до складу якої входили: ректор, проректор, завідувачі кафедр, декани факультетів, професори кафедр, директор бібліотеки. Раді університету були властиві такі функції:

- обговорення навчальної та наукової роботи університету, факультетів, кафедр;
- присудження вченого ступеня чи звання;
- контроль за підготовкою аспірантів. Рішення Ради вступали в силу тільки після затвердження їх ректором [15, арк. 9–10].

Для забезпечення планових наукових досліджень в університеті, а також для залучення до творчої наукової роботи усіх викладачів навчального закладу були утворені (а точніше відновлені, тому що переважно існували до війни при Дніпропетровському державному університеті, який був евакуйований в тил) науково-дослідні установи: Гідробіологічний інститут, Ботанічний інститут, Інститут крайового гос-

подарства, Інститут фізіології та прикладної медицини, Інститут прикладної фізики та хімії [5, арк. 3]. Університет також мав у своєму складі допоміжні навчальні та науково-дослідні установи, а саме: Ботанічний сад, Біологічну станцію на р. Самара, Інститут геології, Зоологічний музей, Геологічний музей, Навчальне господарство. Усі ці заклади, окрім Навчального господарства, були відновлені й функціонували.

На керівні посади в університет та допоміжні установи Обласна Управа, після узгодження з німецьким командуванням, призначала переважно українців. З перших днів усе діловодство в університеті було переведено на українську мову, а згодом незнання мови стало приводом для того, щоб звільняти тих, «хто не володіє українською мовою, а тому не відповідає призначенню» [3, с. 113]. Уже 20 жовтня 1941 р. ректор затвердив на керівні посади університету тимчасово виконуючих обов'язки осіб, які своєю діяльністю ідею утворення навчального закладу реалізували на практиці:

- професор В. М. Архангельський – директор Інституту фізіології, декан медичного факультету;
- асистент І. А. Будчанов – помічник ректора з адміністративної частини;
- інженер-доцент В. К. Сакович – помічник ректора у справах будівництва та відновлення зруйнованих установ університету;
- науковий співробітник І. І. Сандула – директор ботанічного саду;
- доцент М. С. Гордієнко – директор гідробіологічного інституту;
- доцент В. С. Ващенко – тимчасово виконуючий обов'язки проректора і декан філологічного факультету;
- доцент Х. І. Классен – декан сільськогосподарського факультету;
- доцент Д. Я. Петров – декан фізико-математичного факультету;
- виконувач обов'язків доцента О. М. Семенюта – тимчасово виконуючий обов'язки декана історико-географічного факультету;
- доц. О. В. Бондарев – декан біологічного факультету;
- доцент А. Т. Чорний – декан хімічного факультету.

Подібні призначення було зроблено на підставі наказу Дніпропетровської обласної управи від 16 жовтня 1941 р. [9, арк. 2].

Для проведення навчальної й наукової роботи Державний український університет у м. Дніпропетровському одержав приміщення,

які раніше належали Дніпропетровському державному університету, Медичному інституту та Сільськогосподарському інституту. До інфраструктури новоствореного навчального закладу увійшли:

1. *Приміщення колишнього Дніпропетровського державного університету:*

- проспект Карла Маркса, 18 (дворова земельна площа з усіма будівлями, в яких розміщувалися головний корпус, біологічний факультет та адміністративний апарат);
- проспект Карла Маркса, 41 (земельна площа та два навчальні корпуси, в яких було розміщено фізико-математичний та хімічний факультети);
- вулиця Поля, 15 (земельна площа з усіма будівлями, які відвели під Гідробіологічний інститут);
- Ботанічний сад (з насадженням і оранжереями навпроти Транспортного інституту);
- провулок Урицького, 10 (будинки з лабораторіями Ботанічного саду, а також з квартирами робітників Ботанічного саду);
- водна станція «Стелла» (навпроти Комсомольського острова) з будівлями, човнами та обладнаннями;
- біологічна станція на р. Самара;
- гуртожиток по вулиці Шевченківська, 59 (земельна площа з усіма будівлями та підприємствами, що знаходилися на території – їдальня, солярня, пральня, майстерня тощо);
- гуртожиток по вулиці Університетській, 1.

2. *Приміщення колишнього Медичного інституту:*

Жовтневий майдан, 2 (земельна площа з усіма будинками, в тому числі й тими, що виходили на вулицю Гімназійну, які були призначені для навчання і квартир персоналу);

- вулиця Севастопольська 1а та 1б (разом з дворовою земельною площею, з усіма будинками відведеними під анатомічний корпус);
- вулиця Ворошилівська, 12 (відведена під інститут удосконалення лікарів);
- вулиця Держинського, 9 (розміщено навчальний корпус та гуртожиток №1);
- проспект Карла Маркса, 6 (створено гуртожиток та їдальню);

Жовтневий майдан, 6 (будинки і квартири викладачів медичного факультету);

- гуртожиток № 4 по вулиці Севастопольська, 32;
- гуртожиток № 5 і територія міжрайонної лікарні.

3. Приміщення колишнього Сільськогосподарського інституту:

- вулиця Ворошилівська, 25 (земельна площа з будівлями);
- гуртожиток по вулиці Чонгарська, 67;

Навчальне господарство на станції Сухачівка зі землею, будівлями та тваринами [4, арк. 1зв].

Також для розміщення установ університету, що не мали власного приміщення, були передані: музей революції для розташування бібліотеки, середню школу № 80 для філологічного факультету, будинок обласних партійних курсів по вулиці Московській, 6 для розміщення історико-географічного факультету, будинок по вулиці Ворошилівська, 6 для інституту фізіології [4, арк. 1зв]. Відповідальними ж, за охорону майна та приміщень, стали доцент Сакович (за Сільськогосподарський інститут), доцент Стефановський (за Медичний інститут) і головний бухгалтер Палеев (за Дніпропетровський державний університет) [8, арк. 1].

20 жовтня 1941 р. в університеті було створено відділ кадрів, який очолив Г. Х. Михайленко. Саме ця установа оформляла справи професорсько-викладацького, навчально-допоміжного та адміністративно-технічного персоналу, які і сьогодні зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області (фонд 4398сч). Усі особові справи професорсько-викладацького та навчально-допоміжного персоналу університету обов'язково містили такі документи: заява на ім'я ректора про зарахування до складу персоналу університету, паспорт, особовий листок, автобіографія, анкета, трудова книжка, документи про освіту (копія диплому та копія документа про затвердження наукового звання чи ступеня), документи про присвоєння вченого звання чи вченого ступеня, списки наукових робіт. Особові справи адміністративно-технічного персоналу склалися з меншої кількості документів: заява на ім'я ректора про зарахування до складу працівників університету, анкета, автобіографія, трудова книжка, особовий листок, паспорт [14, арк. 1].

Адміністрація університету визначила й порядок зарахування студентів. Відділ кадрів реєстрував кандидатів, заводив на них особові справи та подавав на розгляд деканові відповідного факультету. Декан після перевірки документів та відбору тих, хто мав право на зарахування до університету подавав ректору списки студентів з документами й власними висновками на остаточний розгляд і затвердження. Враховуючи особливі умови комплектування вищих шкіл міста в 1941 р., на перші курси усіх факультетів дозволялося зараховувати без іспитів тих вступників, які мали середню освіту. Студентів «старого

складу університету» та тих навчальних закладів, що увійшли до університету за його реорганізацією, а також інших вищих шкіл з аналогічними спеціальностями – зараховували на відповідні курси і факультети [9, арк. 2].

Кожного студента приймали за наявності конкретних документів: заява, анкета за встановленою формою університету, документи про освіту, метрична довідка, зобов'язання про своєчасну оплату за навчання [9, арк. 2–3]. Після прийому студентів на перший курс та реєстрації студентів старших курсів усіх інститутів, що об'єдналися в межах університету, а також з урахуванням слухачів дворічних фармацевтичних та короткотермінових курсів німецької мови університет у своєму складі мав усього 3 245 студентів [1, арк. 31]. По факультетах і курсах студенти розподілялися таким чином:

№	Факультети	курс I	курс II	курс III	курс IV	курс V	Разом
1	Медичний	525	137	115	132	143	1052
2	Фармацевтичний відділ	360	24	16	9	–	409
3	Фармацевтичні курси	226	–	–	–	–	226
4	Філологічний	147	106	59	19	2	333
5	Курси німецької мови	645	–	–	–	–	645
6	Історико-географічний	74	40	14	18	8	154
7	Фізико-математичний	49	29	17	16	6	117
8	Хімічний	24	6	10	4	24	68
9	Біологічний	82	6	10	17	15	130
10	Сільськогосподарський	51	14	25	12	9	111
Разом		3245					

Університет знаходився на утриманні бюджету, який затверджувався та регулювався державним органом. Навчальний заклад був самостійною юридичною особою з власним штампом і печаткою з державним знаком [15, арк. 10]. Усе майно університету вважалося державною власністю, а основні джерела бюджету склалися з платні за навчання та державної дотації. Розпорядженням ректора від 24 жовтня 1941 р. було встановлено плату за навчання: на медичному факультеті – 500 крб. за рік, на інших факультетах – 400 крб. Студенти були зобов'язані вносити кошти у конкретні терміни: 50 % платні – не пізніше як через 15 днів на початку навчання, 25 % – не пізніше 1 лютого 1942 р., 25 % не пізніше 1 травня [10, арк. 6]. Відділ кадрів був зобов'язаний після внесення першої частки коштів за навчання вида-

ти студентам особисті студентські квитки, які були дійсними до 1 лютого й продовжувати їх чинність одразу після внесення наступного грошового внеску.

У той же час було встановлено і розмір заробітної платні по університету: для завідувачів кафедри – 1 100 крб., доцентів – 900 крб., асистентів – 500–600 крб., старших лаборантів – 450–500 крб., лаборантів – 350 крб., препараторів – 275 крб. на місяць [11, арк. 50]. Встановлювалася заробітна платня і для технічного персоналу: для двірників – 200 крб., прибиральників на кафедрі – 150 крб., техробітників бібліотеки – 200, бібліотекарів 6-го розряду – 300 крб., бібліотекарів 5-го розряду – 250 крб., заступника директора бібліотеки – 400 крб., директора – 500 крб., комендантів гуртожитків університету – 300 крб. на місяць [11, арк. 50].

Урешті-решт, навчання в університеті розпочалося 25 жовтня, при чому дата була погоджена як з німецьким командуванням, так і з Обласною управою. Проте розпочали навчання не одразу усі факультети: 25 жовтня – 4 та 5 курси медичного факультету, 5 листопада – 3 курс медичного факультету, а 10 листопада – усі інші факультети [1, арк. 30 об]. У зв'язку з початком навчання в університеті 1 листопада 1941 р. встановлено регламент роботи. Управління університету працювало з 8⁰⁰ до 14⁰⁰, канцелярія деканатів – з 10⁰⁰ до 16⁰⁰. Проректори університету, помічники ректора і декани були зобов'язані встановити приймальні години і подати графік ректору на затвердження. Контроль виходу на роботу та якість роботи працівників контролювали керівники підрозділів. Наприклад, в управлінні університету – керуючий справами, в бухгалтерії – головний бухгалтер, на факультетах – декани, на кафедрах – завідувачі [12, арк. 9].

У зв'язку з початком занять ректор встановив порядок закінчення університету для п'ятих курсів усіх факультетів. Для остаточного оформлення університетської освіти проводився державний іспит з трьох дисциплін, які були основними по спеціальності. Для проведення іспитів на кожному факультеті утворювалися комісії у складі декана факультету, професора кафедри (або доцента), який вів курс, та представника обласної управи. Термін для державних іспитів встановлювали на всіх факультетах від 15 травня до 15 червня 1942 р. До 10 січня 1942 р. декани подавали на затвердження ректору проекти персонального складу екзаменаційних комісій та перелік дисциплін, що виносилися на іспит [13, арк. 36].

Однак, незважаючи на завершення організації університету його робота тимчасово призупиняється наказом ректора № 47 від 9 лютого

1942 р. У зв'язку з припиненням занять професорсько-викладацький склад (професорів, доцентів, асистентів, лаборантів, препараторів, кваліфікаційних службовців) відправили у відпустку без утримання з 1 січня 1942 р. до відновлення лекційної роботи навесні 1942 р.

Обсяг статті не дозволяє викласти повну історію Державного українського університету у м. Дніпропетровськ, проте, розглядаючи історію його становлення, автор звернув увагу на перспективні напрями наукового розгляду проблеми, які ще чекають свого дослідника:

- етапи розвитку університету (1941–1943 рр.), його місце в нацистській політиці та роль у системі освіти;
- політика нацистського режиму щодо формування українських педагогічних і наукових кадрів, особливості співпраці співробітників та студентів університету з окупаційною владою, ставлення радянського підпілля, українських патріотичних сил, громадськості до діяльності навчального закладу;
- питання юридичного правонаступництва Дніпропетровського державного університету, джерела фінансування навчальної установи, процедура призначення наукових ступенів та посад, методи вирішення кадрової проблеми в Державному українському університеті у м. Дніпропетровськ;
- науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність представників професорсько-викладацького та науково-допоміжного складу, студентів і аспірантів університету в часи воєнного режиму на тлі тих суспільно-політичних процесів, що розгорталися в регіоні;
- склад і статус професорсько-викладацького корпусу, його професійний рівень, місце в суспільстві, матеріально-побутові умови життя;
- кількісний, соціальний, національний, віковий, статевий склад студентства, його соціальний статус, відносини з професурою та окупаційною владою, умови побуту та навчання;
- життя та діяльність найталановитіших педагогів та вчених університету – багато з них викреслені з історії, проте не заслуговують на небуття.

Подальше вивчення не досліджених наукових проблем й надалі залишається актуальним, адже новітній аналіз історії навчальних установ міста надасть можливість вийти на ґрунтовні узагальнюючі висновки та відкриття в системі вітчизняної освіти.

Бібліографічні посилання

1. Довідка «Про Дніпропетровський державний Український університет» // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 1. – Арк. 30–32.
2. Доповідна записка деканів історико-географічного та біологічного факультетів від 1942 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 108, арк. 78.
3. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. М. В. Поляков. – 4-е вид., переробл. і доповн. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – 308 с.
4. Наказ по Дніпропетровській обласній управі від 16 жовтня 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 3, арк. 1–1зв.
5. Наказ по Дніпропетровській обласній управі від 19 березня 1942 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
6. Наказ по Дніпропетровській обласній управі від 22 вересня 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
7. Наказ по Дніпропетровській обласній управі від 26 травня 1942 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
8. Наказ ректора № 1 по Дніпропетровському Державному університету м. Дніпропетровськ від 26 вересня 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
9. Наказ ректора № 2 по Дніпропетровському Державному університету м. Дніпропетровськ від 20 жовтня 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, спр. 5, арк. 2–3.
10. Наказ ректора № 4 по Дніпропетровському Державному університету м. Дніпропетровськ від 24 жовтня 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, спр. 5, арк. 6–7 об.
11. Наказ ректора № 43 від 31 грудня 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 5, арк. 50.
12. Наказ ректора № 6 по Дніпропетровському Державному університету м. Дніпропетровськ від 1 листопада 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, спр. 5, арк. 9.
13. Наказ ректора № 35 по Дніпропетровському Державному університету м. Дніпропетровськ від 17 грудня 1941 р. // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 5, арк. 36.
14. Оголошення для оформлення в Державний університет // ДАДО. – Ф. 4398сч, спр. 4, арк. 1.
15. Статут Дніпропетровського Українського Державного Університету // ДАДО. – Ф. 4398сч, оп. 1, спр. 1. – 10 арк.

Надійшла до редколегії 14.01.2014

УДК:94(477.63) «1941-1945»

І. А. Шахрайчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНТИФАШИСТСЬКА БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Проаналізовано основні аспекти діяльності однієї із складових частин Руху Опору у регіоні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: окупація, радянське антифашистське підпілля, Рух Опору, комуністичні осередки, повстання.

Проанализированы основные аспекты деятельности одной из составной части Движения Сопротивления в регионе в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: оккупация, советское антифашистское подполье, Движение Сопротивления, коммунистические группы, восстание.

Питання про розгортання антифашистської боротьби підпільників Дніпропетровщини, організованих у партійні та комсомольсько-молодіжні групи, керовані комуністами, стало розроблятися до закінчення самої Великої Вітчизняної війни, інакше кажучи, було одним з найперших у дослідженні загальної проблематики цієї війни. Це пояснюється тим, що у звільнених від ворога Радянською армією територіях відкривалися не тільки жахливі наслідки панування окупантів, але й факти героїчної боротьби великих чи малих організованих груп народних месників та окремих людей, часто тих, які загинули. Ті, хто залишилися живими, вливалися до лав регулярних військ або залишалися на партійно-комсомольській і адміністративній роботі у визволених регіонах. А відповідна служба робила свою справу по «зачистці» території, аби уникнути залишення в тилу ворожих агентів та виявити зрадників. Оскільки керівною силою була Комуністична партія, то вона повинна була також з'ясувати участь і обґрунтувати провідну роль комуністів у антифашистській боротьбі.

Думаємо, що з цих міркувань через кілька днів після звільнення Дніпропетровська, коли ще належним чином і обком партії не був відновлений, від його імені у вищі інстанції був відправлений звіт «Про

партизанський рух та антифашистське підпілля в Дніпропетровську в період тимчасової німецько-фашистської окупації (серпень 1941 – жовтень 1943 рр.)). Цей звіт уперше був опублікований 1962 р. у збірнику «Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза». Зауважимо, чомусь під опублікованим документом замість прізвищ його авторів значиться слово «Підписи» [8, с. 247]. Надаємо цьому документу особливої уваги через те, що в ньому вперше було сформовано колективний образ комуністичного підпілля міста та названо багато імен підпільників, які надовго були канонізовані і використовувалися у статтях, доповідях, у ідеологічній роботі, а також визначаються напрями їх підпільної діяльності і названі деякі найбільш значні акції. У «Звіті» вказано, що за кілька тижнів до окупації Дніпропетровська міськком партії за розпорядження ЦК і обкому КП(б)У створив підпільну організацію з 21 комуніста, яка поділялася на партійні групи.

У постанові ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу німецьких військ від 18 липня 1941 р. говорилося: «Для організації підпільних комуністичних осередків і керівництва партизанським рухом та диверсійною боротьбою в райони, захоплені противником, повинні бути направлені найбільш стійкі керівні партійні, радянські і комсомольські працівники, а також віддані Радянській владі безпартійні товариші, знайомі з умовами району, в який вони направляються» [5, с. 24]. Цю роботу повинні були очолювати перші секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії.

Дніпропетровський обком вже 20 липня провів нараду секретарів міськкомів і райкомів, на якій були затверджені кандидатури майбутніх секретарів підпільних комітетів. Отже, знадобилося всього два дні для того, щоб підібрати людей для надзвичайно відповідальної справи у відповідності з вимогами ЦК ВКП(б). Як пише колишній секретар Дніпропетровського обкому партії, пізніше генерал-полковник К. С. Грушевий у мемуарах «Тогда, в сорок первом...», було створено підпільний обком з трьох осіб (секретар – М. І. Сташков, заступник – Д. Г. Садовниченко, член обкому – Д. С. Ситник), який розсосереджувався по трьох містах їх розташування – в Павлограді, Петропавлівці та Юріївці. Він же називає кількість створених організацій: сім підпільних міськкомів і двадцять дев'ять райкомів партії [30, с. 98]. Зауважимо, що ця кількість підпільних організацій вперше названа у згаданому вище «Звіті» обкому партії. Ця ж цифра була використана і у спогадах колишнього партизана Іллі Ветрова «В лесах под Новомосковском» [8, с. 8]. Ці ж дані пізніше увійшли до колективної

праці «Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации», де також наводяться відомості, що всього для підпільної і партизанської діяльності було визначено 2902 особи, в тому числі 784 комуністи [23, с. 391]. Також було створено підпільний обком, три міськкоми, шість райкомів і десять первинних організацій комсомолу. К. С. Грушевий пише, що остаточно кандидатури секретарів підпільних осередків було визначено в останні дні липня [25, с. 98]. Така оперативність виконання постанови ЦК ВКП(б) дає підстави сумніватися у якості складу майбутніх підпільних осередків і навіть їх керівників, адже на початку окупації Дніпропетровщини ворогом німецькі спецслужби за допомогою місцевих зрадників знищили майже всю підпільну мережу. Це саме стосується і долі підпільних організацій окупованих територій в цілому, що дало підстави відомим дослідникам О. Гогуну та А. Кентію визначити 1941 р. в історії Руху Опору як розгромний [19, с. 11].

Тут доречно зазначити, що тривалий час у радянській історіографії не говорилося про причини масових провалів підпілля по всій Україні. Лише з 1990-х рр. як у російській, так і в українській історіографії почали з'являтися праці, в яких автори намагалися поставити і розв'язати цю проблему. Однією з причин називається негативне відношення у довоєнні роки до самої можливості підпільної боротьби, оскільки агресору, як зазначала радянська пропаганда, відразу буде дана нищівна відсіч. Стосовно ж постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня більшість фахівців вважає, що вона була помилковою, бо призвела до загибелі багатьох людей, залишених для боротьби в тилу ворога. Наприклад, В. І. Кучер та П. М. Чернега пишуть: «Як показала практика, німці, зайнявши населений пункт, негайно з допомогою агентури виявляли комуністів, комсомольців, активістів, радянських працівників, пропонували співробітництво або застосовували репресивні заходи. Тому поспіхом організовані з людей, що були відомі як комуністи і тим більше як керівники партійних органів, підпільні організації виявилися досить уразливими, і підпільники в більшості випадків загинули у перші ж дні окупації» [8, с. 146].

Характерний приклад залучення комуністів до підпільної роботи знаходимо у спогадах Героя України Є. С. Березняка. На початку війни він працював у сфері народної освіти у Львові, а незабаром повернувся до свого рідного міста: «Коли добрався до Дніпропетровська, від парторганів отримав пропозицію залишитися у ворожому тилу у підпіллі. Завдання було одне – інформувати населення про ста-

новище на фронтах. Спеціальної підготовки у нас ніякої не було і часу для цього теж не залишалось. Я був легалізований у Петропавлівському районі Дніпропетровської області і за місяць до приходу німців отримав посаду завідувача початкової школи села Миколаївка колгоспу ім. К. Маркса. Секретар райкому партії привіз мені центнер паперу, друкарську машинку «Ленінград» з широкою кареткою, примітивний апарат для множення і пістолет «Наган». Усе це було моїм майном для виконання бойового завдання – слухати радіо, друкувати листівки і вести просвітницьку роботу серед населення» [18, с. 30].

У мемуарах К. С. Грушевого дещо по-іншому представлена діяльність обкому з підготовки підпілля. Наприкінці липня до Дніпропетровська прибув завідувач сектором ЦК КП(б)У М. К. Жуковський, який привіз інструкції для створення підпілля і організації партизанських загонів. К. С. Грушевський пише: «Нас навчали, нам пояснювали, нам підказували як треба поступати в складному і тонкому мистецтві підпільної роботи, а ми в свою чергу негайно передавали отримані знання тим, кому вони необхідні. Завдяки великій попередній роботі дніпропетровське підпілля було забезпечене надійними шифрами. Виправдали себе і створені обкомом явки для зв'язкових ЦК КП(б)У» [36, с. 99]. Практика показала, що цієї роботи було явно недостатньо.

Ще раз звернемося до «Звіту» обкому, публікація якого здійснена з купюрами, а тому при його читанні виникає ряд запитань. Наприклад, секретар підпільного міськкому не названий, сказано, що гестапо за допомогою зрадників напало на слід підпільної організації і заарештувало значну частину її членів, зокрема, керівника підпільної групи Жовтневого району В. Г. Беліка та Амур-Нижньодніпровського – О. І. Гарбузова «та ряд інших членів партійних груп». Куди ж подівся очільник міськкому і хто ним був не вказано. А через два невеликих абзаци говориться: «Наприкінці вересня 1941 р. до Дніпропетровська прибув із фашистського полону політрук Савченко Г. П., народження 1918 р., уродженець Дніпропетровська, українець, член ВКП(б). До служби в Червоній армії Савченко Г. П. працював на заводі ім. Г. П. Петровського. Він встановлює зв'язки зі своїми товаришами по довоєнному часу і створює підпільну антифашистську організацію для боротьби з фашистськими загарбниками» [36, с. 84]. Щодо змісту цього витягу з важливого документу можна ставити цілу низку запитань.

Вивчати проблему підпілля надзвичайно важко без аналізу всієї сукупності джерел, значна частина яких і сьогодні є недоступною для

дослідників. Тим більше, що і сама робота підпільника вимагала глибокої конспірації. Тому виявити вірогідність наведених у різноманітних донесеннях, звітах, довідках даних дуже важко. Тим не менше, на сьогодні виявлено багато фактів самовідданої боротьби підпільників проти загарбників в умовах встановлення окупаційного режиму. Всі введені до наукового обігу раніше та виявлені нами в архівах факти цієї боротьби дають можливість проаналізувати та оцінити внесок підпільників у загальну справу перемоги над ворогом.

Дніпропетровським обкомом партії був затверджений такий кількісний і партійний склад підпілля в області: кількість підпільників – 1228 [33, т. 1, с. 470], кількість патріотів, що сприяли підпіллю – 1595, у тому числі: членів ВКП(б) і кандидатів у партію – 167, комсомольців – 300, безпартійних – 2314, піонерів – 5, партійність не встановлена – 37 осіб [36, т. 1, с. 193–194]. Багато сил і енергії в налагодженні підпільної діяльності комуністів віддали секретар Дніпропетровського підпільного обкому партії Микола Іванович Сташков і його заступник Дмитро Гаврилович Садовниченко. В умовах підпілля обком налагоджував зв'язок з міськими і районними партійними організаціями та з окремими комуністами-підпільниками.

М. І. Сташков відвідував партизанські загони і підпільні організації, керував їхніми діями, надсилав зв'язкових для налагодження контактів з підпільниками. Для здійснення керівництва і зв'язку з підпільними організаціями області обком застосовував різні засоби. Так, зв'язковий Д. Г. Садовниченка, працюючи мандруючим шевцем, під приводом ремонту взуття населення побував в селах Дмитрівка і Петропавлівка, містах Синельникове і Павлоград, встановив зв'язки з підпільниками, партизанами і передавав їм директиви підпільного обкому. Особливо відзначилися зв'язкові Марія Луб'янська та Надія Сарана, які, незважаючи на жорстокий терор фашистів у Павлограді, постійно здійснювали зв'язок Павлоградського міськкому з обкомом [16, т. 1, с. 303]. Дніпропетровський обком підтримував зв'язок і з ЦК КП(б)У, доповідаючи про свою діяльність, отримуючи від нього необхідну інформацію.

Із підготовлених партійним керівництвом 7 міськкомів і 29 райкомів приступили до роботи тільки 6 міськкомів і 18 райкомів [18, т. 1, с. 305]. Найбільш дієвими виявилися Павлоградська, Новомосковська, Дніпродзержинська, Криворізька підпільні організації. Недоліки в підготовці і підборі кадрів для підпільної роботи, більшість яких не мала практичного досвіду боротьби і не змогли закріпитися в тилу

на легальному становищі, призвели до великих втрат підпільників у перший період війни. Синельниківський райком КП(б)У для підпільної боротьби залишив 5 комуністів. З початком окупації району німці почали масові репресії проти комуністів і радянського активу. У цих умовах підпільна організація виявилася недієздатною. Тому в грудні 1942 р. підпільний обком призначив нового секретаря Синельниковського райкому – В. І. Іваненка [27, арк. 69].

У складній ситуації наприкінці 1941 р. опинився Криворізький підпільний міськком. Його члени Н. Л. Омельченко і А. Є. Губенко відправилися налагоджувати зв'язки з підпіллям у сільській місцевості, і їхня подальша доля невідома. С. Г. Помельников перейшов лінію фронту для налагодження зв'язку з «великою землею». В. С. Сінгірцов, не маючи зв'язку ні з міськкомом, ні з обкомом, самостійно створив підпільну групу і керував її діяльністю [16, с. 23]. Згодом М. І. Сташков, відвідавши Кривий Ріг, зустрівся з В. С. Сінгірцовим і налагодив відносини з підпільними організаціями міста [16, кн. 1, с. 101].

Важко налагоджувалася робота і в Дніпропетровську. Підпільний міськком на чолі з В. І. Дудусовим налічував 21 комуніста. Внаслідок доносу гестапо заарештувало більшість підпільників, урятувалося лише шість осіб, у тому числі В. І. Дудусов. Так і не вживши достатніх заходів для встановлення зв'язку з підпільними організаціями міста, в листопаді 1941 р. він перетнув лінію фронту. Після провалу міськкому керівництво підпільною боротьбою в Дніпропетровську взяв на себе безпосередньо підпільний обком на чолі з М. І. Сташковим.

У вересні 1941 р. секретар Широківського райкому КП(б)У Г. М. Потураєв і секретар Томаківського райкому Р. А. Губкін, переслідувані гестапо, змушені були переїхати в Полтавську, а потім в Орловську область, але були там заарештовані. У жовтні–листопаді 1941 р. були заарештовані і розстріляні секретарі Солонянського і Томаківського райкомів Д. І. Усенко та І. Ф. Моринець [16, арк. 89]. У початковий період окупації області були арештовані керівники П'ятихатського (А. Лебідь), Покровського (М. Безуглий), Магдалинівського (В. Громов) райкомів КП(б)У [16, арк. 103]. Недовго проіснували Петриківський (до кінця 1941 р.), Солонянський (до жовтня 1941 р.), Томаківський (до вересня 1941 р.), Широківський (до вересня 1941 р.) районні комітети партії. Багато партійних і комсомольських підпільних організацій не виконали завдання з організації підпільної боротьби. Не діяли Котовський райком, секретар якого Шугайло в перші ж дні оку-

пації покинув райком і пішов з Котовки. З Червоною армією пішли й члени Юрївського райкому Власенко, Копитько, Назаренко [39, арк. 89, 99, 101].

Для організації і керівництва підпільною боротьбою на Дніпропетровщині були залишені 143 комуністи, в тому числі в складі підпільного обкому 3 комуністи, міськкомів і міськрайкомів – 79, райкомів – 61. Для підпільної і партизанської роботи в області залишено 744 комуністи. Усього з 2902 осіб, залишених для боротьби в тилу ворога на Дніпропетровщині, підпільників було 1072 [36, арк. 98, 103]. Дніпропетровські підпільники отримували допомогу з «великої землі». Лише в перші три місяці 1942 р. ЦК КП(б)У направив 33 особи [10, с. 18] з різними завданнями для поліпшення підпільної боротьби в області.

Після провалу раніше сформованого Дніпропетровського міськкому Г. П. Савченко створив нову підпільну організацію, яка ставила перед собою такі завдання: розгортати політичну роботу серед населення, здійснювати диверсійні і терористичні акти проти окупантів, звільняти з таборів військовополонених і переправляти їх через лінію фронту. Обов'язки членів міської підпільної організації були розподілені так: на Г. П. Савченка покладене загальне керівництво підпільною роботою, на І. П. Дементьєва – залучення до організації нових членів, на З. Є. Дем'янченка – організацію диверсійної роботи, на Б. А. Сондака – виготовлення печаток і документів. До друкування листівок залучено Є. І. Кулакову. Завдяки Г. П. Савченкові на початок грудня 1941 р. організація вже нараховувала понад 100 осіб.

Секретар Синельникового підпільного райкому партії В. І. Іваненко залучив до виконання завдань 15 осіб. Підпільники поступали на роботу до німецьких установ та постачали підпільників бланками справжніх документів, вдавалися і до прямих диверсій. У ніч під новий 1943 р. В. В. Георгієвський разом з А. О. Тарабуріним розібрали колію на дільниці Синельникове-Вишневецьке. Згодом усе місто знало, що рух потягів там припинився, а паровоз та декілька вагонів зішли з рейок.

У рамках організаційної роботи члени підпільних комуністичних осередків проникали до окупаційних органів влади і господарських установ. З підпільниками співробітничали секретар біржі праці Павлограда І. Терещенко, секретар Павлоградської міської управи Киденко. Більшовицьке підпілля мало своїх людей у жандармерії Павлограда [10, с. 56], земуправі Синельникового [10, арк. 102] та інших населених пунктах області. Серед синельниківців-підпільників були голова міської управи Попов, завідувач друкарні Безсмертний, агроном

земської управи Чернов, завідувач заготконтори Лаврешко. За вказівкою Синельниківського райкому Безсмертний, а також підпільники Зубов і Миронов підробили печатку Алчевської міської управи, а в друкарні виготовили бланки паспортів, що дало можливість перевести на легальний стан приблизно 100 осіб [1, арк. 56].

Головним методом боротьби дніпропетровських підпільників проти окупантів стала агітація і пропаганда серед населення. Підпільний обком через міськкоми і райкоми створив мережу агітаторів, які проводили масово-політичну роботу серед місцевих жителів, викривали гітлерівську пропаганду, розкривали справжній зміст фашистського режиму. На підприємствах і в селах агітатори повідомляли зведення Радінформбюро, роз'яснювали міжнародне становище СРСР.

Агітаційно-пропагандистська робота підпільників проводилася в різних формах. Вони видавали листівки і зведення, які передавалися з рук у руки або розклеювалися. Широко практикувалися індивідуальні бесіди. Агітація була спрямована на зрив політичних і економічних заходів окупантів. Так, по містах області з'явилися листівки із закликами саботувати оголошений німцями восени 1941 р. збір теплих речей для німецької армії. 3 весни 1942 р. листівки підпільників закликали саботувати вивіз робітників до Німеччини.

Характерними були листівки такого змісту:

«Проснітьесь українці! Знайте, що ви козаки!

Не гніть спину перед німцем! Не ходіть, як індюки!

Українці! Беріть вила! Хай не дрогне в вас рука!

Гоніть німця з України, як шакала й пацюка!

Українці! Хлопці добрі! Ви дивіться де ведмідь, –

Провокатор, як німецький, – під ребро його й під лід!...» [10, арк. 19].

Члени Синельниківського підпільного райкому КП(б)У написали від руки і розповсюдили понад 500 патріотичних листівок. За дорученням секретаря райкому В. І. Іваненка вчителька Черкес написала і розповсюдила серед молоді на станції Ілларіоново 30 листівок із закликом ухилитися від мобілізації на роботу до Німеччини. У квітні 1943 р. на ст. Синельникове стояв потяг, у якому знаходилися 256 осіб для відправки до Німеччини. Надіслані райкомом підпільники провели агітацію, після якої завербована молодь розбіглася, окрім 6 осіб.

Синельниківець В. Георгієвський зняв із розбитого танка радіоприймач і відремонтував його. Це дало можливість приймати зведення Радінформбюро і розповсюджувати їх серед населення [10, арк. 55]. Агітація проводилася також і серед німецьких, румунських та італійських солдатів [2, с. 63].

Партійне підпілля Дніпропетровська готувало випуск фотогазети про звірства нацистів. Для цього фотограф К. К. Кудінов передавав міськкому копії фотографій масових розстрілів і звірств німців, зроблені за наказом офіцера. Дніпропетровський міськком випускав плакати з малюнками і написами такого змісту: «Говорит Гитлер, что Красная Армия разбита, а почему у него морда побита?». На хлібних магазинах і лотках підпільники розвішували плакати: «Долой гитлеровские 100 грамм, да здравствует сталинский килограмм!» тощо. Обком організував друкування антифашистських листівок, в яких закликав населення вести боротьбу проти німців, ховати від них продукти і теплі речі.

Хорошими організаторами масово-політичної роботи показали себе члени комсомольської підпільної організації Кривого Рогу на чолі з М. Решетняком. Спочатку вони писали листівки від руки і розповсюджували їх. Потім змонтували друкарський верстат, а згодом ще й зібрали радіоприймач [10, арк. 70–71].

Комсомольці Нікополя з організації «За Радянську Вітчизну» встановили друкарський верстат на квартирі О. Назаренко. Там вони виготовили майже 10 тис. листівок, 300 плакатів-карикатур під загальною назвою «Подарунок Гітлерові від робітників і селян України», а напередодні 25-ї річниці Жовтневої революції розклеїли 200 листівок і гасел, в яких вітали населення міста зі святом [10, арк. 24].

Велике значення для ведення війни мала економічна потужність противника, тому на промислові диверсії і саботаж було спрямовано особливу увагу підпільників. Однією з перших крупних диверсійних операцій став підрив групою І. Є. Дем'янченка складу боєприпасів по вул. Лагерна (тепер пр. Гагаріна) у Дніпропетровську в грудні 1941 р. [35, с. 199]. Підпільники Верхньодніпровська в тому ж місяці підірвали механічний цех Верхньодніпровського маслозаводу, а на шляху з Верхньодніпровська до Кременчука зруйнували два мости [35, с. 204].

(Далі буде)

Бібліографічні посилання

1. **Альохін В. І.** Синельниківщина – вчора, сьогодні, завтра... (час, події, люди) / В. І. Альохін. – Д. : Б.в., 2000. – 162 с.
2. Архів Управління СБУ при Кабінеті міністрів України по Дніпропетровській області. – Ф. 285006. – Кримінальні справи Кравченка П.О. Відділ «А». – Спр. 5824. – 392 арк.

3. Архів Управління СБУ при Кабінеті міністрів України по Дніпропетровській області. – Ф. 285086 (П-4429). Кримінальна справа Новикової-Таблер К. А. Відділ «А». – Спр. 6003. – 182 арк.
4. **Бушин В. С.** Нариси з історії Павлограда (до 220-річчя міста) / В. С. Бушин. – Д. : Ліра, 2004. – 304 с.
5. **Ветров І. Є.** В лісах під Новомосковськом: Спогади партизана / І. Є. Ветров. – Д. : Промінь, 1968. – 224 с.
6. **Гладуш В. А.** Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Гладуш. – К., 2000. –16 с.
7. **Грицак Я.** Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
8. **Грушевой К. С.** Тогда, в сорок первом / К.С. Грушевой. – М. : Известия, 1979. – 271 с.
9. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 4, спр. 4, арк.35.
10. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 16, 39 арк.
11. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 52.зв., 94 арк.
12. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 113, 88 арк.
13. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 156, 28 арк.
14. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 130, 129 арк.
15. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 253, 8 арк.
16. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 1, 303 арк.
17. ДАДО. – Ф. 19, оп. 8, спр. 252, 48 арк.
18. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945) : сб. док. и матер. – Д. : Кн. изд-во, 1962. – 362 с.
19. Евгений Березняк рассказывает. Воспоминания майора Вихря. – К. : Довіра, 2010. – 184 с.
20. История Второй мировой войны 1939–1945 : в 12 т. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 4. – 688 с.
21. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
22. Итоги второй мировой войны : сб. ст. / под ред. А. М. Кузина. – М. : АН СССР, 1957. – 436 с.
23. Красные партизаны: малоизвестные страницы истории (1941–1944 гг.) / сост. : Александр Гогун, Анатолий Кентий. – К.: Укр. изд. союз, 2006. – 440 с.
24. **Косик В.** Україна і Німеччини у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – 660 с.

25. **Кучер В. І.** Україна у Другій Світовій війні (1939–1945) : посіб. для вчителя / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К. : Генеза, 2004. – 272 с.
26. **Лисенко О. Є.** Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 165–195.
27. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. – К. : Наук. думка, 1985. – Кн. 1. – 399 с.
28. Народные герои / сост. Л. Ф. Торопов. – М. : Политиздат, 1983. – 303 с.
29. **Немятый В. Н.** В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / В. Н. Немятый. – К. : Политиздат Украины, 1982. – 375 с.
30. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / редкол. И. В. Васильев, А. Ф. Батарина, и др. – Д. : Промінь, 1979. – 616 с.
31. Російський державний архів суспільно-політичної історії (м. Москва). – Ф. 17. Центральний комітет КПСС, оп. 88, спр. 101, 34 арк.
32. Російський державний архів суспільно-політичної історії. Ф. 69. – Центральний штаб партизанського руху. – Оп. 1. – Спр. 563. Справки ЦШПД і УШПД о состоянии партизанского движения на Украине в марте 1943 – августе 1943 гг. – 36 с.
33. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Док. и матер. : в 3 т. – К. : Політвидав України, 1985. – Т. 1. – 518 с.
34. **Стахів Є.** Іван Білик – «Кость» / Є. Стахів // Український самостійник. – Мюнхен, 1958. – Т.1. – 437 с.
35. **Тронько П.** Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны / П. Тронько. – М., 1970. – 209 с.
36. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза : в 3 т. – К. : Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – 544 с.
37. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (м. Москва). – Ф. 288, оп. 1, спр. 8, арк. 220–224; Ф. 866, оп. 1, спр. 9, арк. 34–35.
38. **Чайковский А. С.** За нами Большая земля. (Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941–1944 гг.) / А. С. Чайковский. – К. : Вища шк., 1990. – 341 с.
39. **Шайкан В. А.** КПСС – организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Шайкан. – Д., 1989. – 18 с.

Надійшла до редколегії 08.02.2014

УДК 94(477.6) «1941/1945»

К. В. Сімонова

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕБУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У НАЦИСТСЬКИХ ТАБОРАХ В УКРАЇНІ

Досліджено деякі аспекти утримання радянських військовополонених у німецьких таборах на території України. Розглядаються умови життя та праці військовополонених, а також використання їх праці для ліквідації нестачі робочої сили. Особливу увагу приділено використанню примусової праці військовополонених на шахтах Донбасу.

Ключові слова: радянські військовополонені, табори для військовополонених, нацистський режим, окупація, Друга світова війна.

Исследованы некоторые аспекты содержания советских военнопленных в нацистских лагерях на территории Украины. Рассмотрены условия жизни и труда военнопленных, а также использование их труда по ликвидации недостатка рабочей силы. Особое внимание уделено использованию принудительного труда военнопленных на шахтах Донбасса.

Ключевые слова: советские военнопленные, лагеря для военнопленных, Вторая мировая война, оккупация, нацистский режим.

Історіографія проблеми радянських військовополонених доволі велика, але в той самий час деякі аспекти перебування радянських громадян у нацистському полоні і досі лишаються нерозкритими. Інтерес дослідників до цього питання здебільшого пов'язаний з двома факторами: по-перше, з правовим становищем радянських військовополонених, а точніше з безправною ситуацією, яка склалася у полоні щодо них, та пов'язаних з цим порушеннями норм міжнародного права; по-друге, відмінність перебування радянських громадян у полоні порівняно з громадянами інших держав та вплив на них радянсько-німецьких відносин. Сьогодні розробкою даної теми в Україні займаються О. Лисенко, О. Потильчак, Т. Пастушенко, М. Дубик, Г. Грінченко, Т. Лапан, М. Лобода та інші історики.

Метою даної статті є висвітлення становища радянських військовополонених у таборах, розгляд функціонування системи таборів на місцях, характеристика умов перебування та праці полонених.

Радянські військовополонені під час Великої Вітчизняної війни вважалися за головних ворогів і підлягали немилосердному винищенню. Так 600 радянських військовополонених були страчені 3 вересня 1941 р. у газових камерах табору Аушвіц при першому випробуванні дії смертоносної субстанції «циклон В», яка містила газ ціанід [15, с. 208; 17, с. 136–138]. У перші 10 місяців винищувальної війни померло 2/3 від трьох мільйонів полонених.

Поводження нацистського керівництва з радянськими військовополоненими порушувало міжнародні конвенції щодо військового полону – Гаазьку 1907 р. (IV, про закони і звичаї суходільної війни) та Женевську 1929 р. (Третя Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими) [7]. У воєнні та повоєнні роки здійснювалися спроби виправдання жорстокого поводження з радянськими військовополоненими та оскарження факту порушення міжнародних норм [10, с. 505], аргументуючи це відмовою радянського керівництва від підписання Женевської конвенції, хоча дії названих міжнародно-правових документів розповсюджувалися також на країни, які їх не підписали [12, с. 116]. Ставлення до військовополонених диктувалося наказами, відповідно згрупуванню жертв вермахтом: комісарів розстрілювати, військовополонених позбавляти всіх прав, громадянському населенню виносити смертні вироки за допомогу партизанам [16, с. 136]. Розпланована наперед війна проти Радянського Союзу знаходилася у центрі нацистської загарбницької політики щодо створення «нового життєвого простору». При цьому право на життя радянського населення цілком залежало від можливої користі, яку могло принести підкорювачам використання праці «нижчої раси» [20].

Ситуація з радянськими військовополоненими змінилася, коли німці почали використовувати їхню працю. Використання праці військовополонених під час Другої світової було легітимовано міжнародними угодами (в т.ч. Женевською конвенцією). Але в цих документах праця військовополонених регламентувалася отриманням платні за виконану роботу, а також кількістю трудових годин. У німецьких таборах у Донбасі в'язні працювали за їжу, не отримуючи платні. Виснажливими були також і умови праці, тривалість якої не регламентувався. Також використання військовополонених на роботах, пов'язаних із військовими діями, порушувало пункти цієї угоди.

Отже, працю військовополонених у таборах Донбасу можна вважати примусовою.

Проблема використання радянського населення як цивільних, так і військовополонених, у роботах на користь Німеччини була спірним питанням до кінця 1941 р. Німеччина використовувала працю військовополонених на окупованих територіях ще до початку війни з СРСР, але на той момент таке трудове використання проходило в цілому із дотриманням міжнародних правових актів щодо військовополонених. Так, Ф. Гальдер, начальник генерального штабу сухопутних військ, зробив таку нотатку у своєму щоденнику 23 червня 1940 р.: «Полонені. Розділити: чорних – у спецбатальйон; поводитися добре, у Німеччину не везти! Створити робочі колони по спеціальності (сільське господарство й техніка)» [1, с. 488–492]. Зокрема, Ф. Гальдер згадує про факти використання праці ВП у 1940 р. на збиранню врожаю [2, запис від 4. 07. 1940] та інших сільськогосподарських роботах [1, запис від 16. 11. 1940], будівництві бомбосховищ та споруд ППО [2, запис від 26. 11. 1940].

У 1941 р. при детальному плануванні нападу на Радянський Союз виникає низка наказів щодо радянських військовополонених, які створюють ситуацію, кардинально відмінну від ситуації з іншими військовополоненими.

Вторгнення до Радянського Союзу планувалося заздалегідь, саме від плану Барбароса залежала реалізація одного з головних завдань Гітлера – розширення континентальної імперії на схід шляхом розбудови нового «життєвого простору» для подальшої боротьби за світове панування [21]. Разом із плануванням нападу на Радянський Союз Друга світова війна перероджувалася – одночасно із все більш яскравим позначенням расових мотивів вона перетворювалася на війну на знищення. Зі зміною воєнної ситуації, коли короточасна військова кампанія переросла в позиційну війну на витривалість, німецька економіка потребувала значного збільшення своїх потужностей. Наприкінці осені 1941 р. натиск промисловців, у першу чергу власників вугільних шахт Рурського басейну, щодо необхідності використання праці радянських військовополонених змусив нацистське керівництво піти на поступки і прийняти рішення, яке було затверджене А. Гітлером та Г. Герінгом у жовтні та листопаді в основному комплексі першочергових заходів [8, с. 38]. 3 квітня 1941 р. при підготовці плану Барбароса Кейтль у своїх вказівках зазначив: «...коли кампанія на південному сході скінчиться, залізниці повинні перейти на графік

максимального руху для перекидання останньої черги ешелонів з урахуванням перевезень ВПС і рухомих одиниць сполучення» [8, с. 346], що безпосередньо означає перебування залізничних шляхів у готовності до цього моменту. Отже, одним із основних напрямів роботи обслуговуючих вермахт підрозділів було прокладання залізничних шляхів, для чого активно використовувалася наявна робоча сила на окупованих територіях.

Радянські військовополонені знаходилися в нижній частині трудової ієрархії на окупованих територіях. Наказ фюрера від 1 липня 1942 р. передбачав, що брак робочої сили в Донбасі має бути усунений шляхом залучення 60 тис. військовополонених: 30 тис. з них у липні і по 15 тис. у серпні та вересні. За використання військовополонених, їх розміщення, харчування і охорону була відповідальною старша польова комендатура 397 (Oberfeldkommandantur (OFK) 397), яка з листопада 1942 р. підпорядковувалася Oberkommando des Heeres (ОКН) [19; 6, с. 125].

До середини серпня 1942 р., одразу після того, як для військовополонених було підготовлено табори, огорожені колючим дротом, близько 22 тис. ув'язнених було до них передано. Військовополонені працювали здебільшого на відновленні шахт та розчищувальних роботах. Велику частину ув'язнених через поганий стан їх здоров'я не могли використовувати на підземних роботах у шахтах. Наприкінці вересня у таборах знаходилося вже більш 39 тис. військовополонених, з яких через слабе здоров'я, відсутність одягу і брак охоронних сил лише трохи більше половини могли бути залученими до робіт [19, с. 438].

У листопаді з 46 тис. військовополонених було всього близько 11 800 зайнятих в гірничодобувній промисловості, більше 10 тис. полягли через хвороби, а інші були використані для будівництва об'єктів для зимового розміщення, будівництва залізниць та інших робіт. До кінця 1942 р. кількість ув'язнених, зайнятих на роботах у шахтах було скорочено до 8 200. Смертність серед військовополонених була надзвичайно високою. За донесеннями Донецької OFK у листопаді в таборах шталаг смертність становила понад 12 %. У багатьох таборах були епідемії тифу та туберкульозу [19, с. 343]. Одним із способів боротьби з епідеміями було фізичне знищення всіх хворих. У кінці 1942 р. усіх хворих на тиф в'язнів Старокостянтинівського табору для військовополонених було спалено живцем, загинуло 800 осіб [13].

Продуктивність роботи військовополонених була низькою. Це було пов'язано не тільки з поганим станом здоров'я, але і з тим, що більшість з ув'язнених до цього працювали в сільському господарстві, і лише невелика частина були за професією шахтарями або іншими кваліфікованими робітниками. У листопаді 1942 р. з 4 200 ув'язнених табору Чистяково тільки 250 були шахтарями. Також на якість роботи впливало і те, що багато військовополонених виявляли пасивний опір, працюючи тільки в присутності німецьких наглядачів [19, s. 460].

Усі вищезазначені фактори привели до того, що на березень 1943 р. військовополонені майже не залучалися до робіт у вугільній промисловості. Використання їхньої праці, так само як і праці цивільного населення, у шахтах було визнано непродуктивним через голод, високу смертність і неможливість продуктивної праці при відповідному стані здоров'я. Вільгельм Беркенкамп, який очолював одне з управлінь вугільної промисловості в Донбасі до вересня 1943 р., зазначав: «Хоча праця військовополонених коштує приблизно вдвічі менше ніж праця цивільних працівників, їх використання не може бути в інтересах компанії у зв'язку з низькою продуктивністю їхньої праці» [19, s. 448]. У таборах, де утримувалися військовополонені, були не тільки відсутні мінімальні зручності, але в'язням часто не давали ані їжі, ані води [14]. Генерал-квартирмейстер Едуард Вагнер у листопаді 1941 р. зауважив: «непрацюючі військовополонені у таборах повинні голодувати» [20].

Незважаючи на деякі тимчасові покращення в поводженні з військовополоненими – підвищення добової норми хлібу, залучення до робіт у сільському господарстві та ін., – показник смертності серед радянських військовополонених залишався вкрай високим у порівнянні з іншими ув'язненими вермахту протягом усього періоду війни. У той час, як смертність військовополонених західних країн антигітлерівської коаліції у німецькому полоні склала 3,5 %, із 5,7 мільйонів радянських військовополонених у німецькому полоні загинуло більше половини [20]. Основними причинами смерті були голод, фізичне виснаження та хвороби. В'язні змагалися між собою за можливість працювати могильщиками, оскільки ця робота приносила 600 грамів хліба [20].

Найчастіше табори для військовополонених у Донбасі мали вигляд ділянки поля, просто обнесеною колючим дротом [18, s. 12]. Також для облаштування таборів використовувалися будівлі колишніх колгоспів та громадських установ – школи, будинки культури, клу-

би. Часто на розміщення табору напряму впливала трудова зайнятість військовополонених. Так, табори, в'язні яких були зайняті на роботі в шахтах, розміщувалися безпосередньо на шахтах.

Табори для військовополонених підпорядковувалися вермахту, у той час як концтабори підпорядковувалися СС. Розрізнялися два основних види таборів для військовополонених – дулаг та шталаг. Дулаг (від нім. DuLag, Durchgangslager) – це пересувний пересильний табір, який існував як збірний та пересильний пункт військовополонених та інтернованих цивільних громадян [6, с. 18]. Часто дулаги пересувалися разом з військовими частинами, а коли кількість в'язнів у них доходила до певної планки, дулаги переформовували в шталаги. Праця в'язнів дулагів найчастіше використовувалася для облаштування військових споруд, риття окопів. Шталаг (від нім. StaLag, Stammlager) – це стаціонарний табір військовополонених рядового та сержантського складу [6, с. 18]. Дві окремі категорії стаціонарних таборів становили Шталаг Люфт (Stammlager für kriegsgefangene Luftwaffenangehörige) – шталаг для військовополонених авіації та марлаг (Kriegsmarine-Kriegsgefangenen-Mannschaftsstaumlager) – для моряків.

Також у німецькій системі таборів для військовополонених існували офлаги (з нім. Offizierslage) – табори для полонених офіцерів, які мали утримуватися окремо від солдат згідно з Женевською конвенцією 1929 р. Але для радянських офіцерів німці відмовилися робити такі привілеї згідно із заявою Гебельса про той факт, що СРСР не виконав усі умови підписання Женевської конвенції. На території Донбасу під час окупації офлагів не було, щодо території України в цілому [4], то є свідчення про існування лише двох офлагів: з лютого 1944 р. у Львові (Офлаг № 76) та його філії у Дрогобичі (Офлаг 76/Z) [6]. Деякі з таборів для військовополонених в архівних документах помилково зазначені як концентраційні табори для військовополонених або трудові табори. Цього бути не могло, оскільки в концентраційних та трудових таборах утримувалося лише цивільне населення. Військовополонені не могли утримуватися разом із цивільним населенням, різниця між таборами для військовополонених та для цивільного населення полягала в підпорядкуванні.

На території Донбасу за попередніми даними знаходилося більше 80 місць, на яких за інформацією різних джерел були табори для військовополонених. Але точну цифру кількості таборів встановити неможливо за такими причинами. По-перше, у більшості джерел не

вказується тип та номер або назва табору, а це означає, що такий табір неможливо ідентифікувати, адже в одному населеному пункті могло бути декілька таборів. По-друге, один і той самий табір міг розташовуватися у декількох населених пунктах у двох випадках: якщо це був дулаг, то він пересувався; а якщо шталаг, то в одного шталагу могло бути декілька філій, розташованих по різних населених пунктах.

Серед радянських військовополонених лише незначну частку складала жінки. Їх кількість на військовій службі в Радянському Союзі під час Другої світової сягала більше 800 тис., з них більше половини – лікарі або санітарки, але німці ставилися до таких жінок як до фанатичних більшовичок, так званих «баба-рушниця». Дуже часто через це військових полонянок негайно страчували. В іншому випадку таких жінок передавали в гестапо, після чого їх направляли в концтабори [8, с. 265].

Стосовно більшості таборів для військовополонених на території Донбасу наявна інформація про використання військовополонених на примусових роботах різного характеру. Найчастіше військовополонені в Донбасі працювали на шахтах та заводах як на видобутку вугілля, так і на відбудові підприємств важкої промисловості. Також їхню працю використовували для робіт у сільському господарстві та на роботах військового характеру (будівництво різних споруд, риття окопів, спорудження таборів, розмінування та прокладання доріг). За даними Донецького обласного архіву, в таборі для військовополонених у м. Донецьк загинуло близько 9 тис. осіб, які працювали на земляних роботах [5]. За радянськими даними тільки у Донецькій області у період окупації було страчено до 150 тис. радянських військовополонених. Про нелюдські умови, які переважали в таборах для військовополонених у Донбасі свідчать спогади небагатьох, хто вижив.

Зазначимо, що військова промисловість потребувала робочої сили і можливо через те, що для праці цивільного населення всіх окупованих територій було недостатньо, до неї залучалися і військовополонені. Таким чином, їхнє право на життя цілком залежало від здатності працювати на користь загарбників. Праця військовополонених використовувалася головним чином у важкій промисловості, на шахтах, у каменярнях, кар'єрах, а також для облаштування військовоінженерних споруд, розмінування, незважаючи на те, що використання примусової праці військовополонених під час війни було порушенням міжнародного права. Багатьох військовополонених від голо-

ду врятувала праця в сільському господарстві, виконувана ними для забезпечення продовольством груп армій вермахту.

Голод, погані умови утримання, відсутність взуття та одягу – все це призводило до епідемій та надзвичайно високої смертності радянських полонених порівняно з іншими групами в'язнів, а також громадянами інших країн. Таке жорстоке ставлення гітлерівців до радянських військовополонених не могло бути виправдано лише невідписанням Радянським Союзом міжнародних конвенцій. Скоріше, це було обумовлено методами расової боротьби та тим фактом, що радянський військовослужбовець розглядався нацистами як ідеологічний ворог.

Бібліографічні посилання

1. **Гальдер Ф.** Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг. / Ф. Гальдер. – Военное издательство Министерства обороны СССР, 1968–1971: Т. 1. От начала войны с Польшей до конца наступления на Западном фронте (14. 8. 1939 г. – 30. 6. 1940 г.) / сокр. пер. с нем. А. Артемова, И. Глаголева и Л. Киселева под ред. и с пред. п-ка В. Дашичева. – М. : Воениздат, 1968. – 512 с.
2. **Гальдер Ф.** Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг. / Ф. Гальдер. – Военное издательство Министерства обороны СССР, 1968–1971: Т. 2. От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1. 7. 1940 – 21. 6. 1941) / пер. с нем. И. Глаголева и Л. Киселева под ред. и с пред. Д. Проэктора. – М. : Воениздат, 1969. – 328 с.
3. Держархів Луганської області (далі – ДАЛО), П-1790, оп. 1, спр. 266, арк. 4.
4. ДАЛО, Р-702, оп. 1, спр. 129-а, арк. 2–9.
5. Державний архів Донецької області. – Ф. Р-1838, оп. 1, спр. 12, арк. 25.
6. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.
7. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (IV Гаазька конвенція) (укр., рос.) – Нідерланди; Конвенція від 18.10.1907 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_222/card2#Card. [Дата звернення: 14. 11. 2013].
8. **Пастушенко Т. В.** Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – 284 с.

9. **Пастушенко Т. В.** Система німецьких для радянських військовополонених в Україні: (червень – грудень 1941 р.) / Тетяна Пастушенко // Краєзнавство. – ТОВ «Видавництво «Телесик», 2011. – № 2. – С. 124–136.
10. **Пфедфер К. Г.** Немцы и другие народы во второй мировой войне / К. Г. Пфедфер // Итоги второй мировой войны : сб. ст. – М. : Воениздат, 1957. – 505 с.
11. Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы / сост. Дашичев В. И. – М.: Наука, 1967. – 752 с.
12. **Срібна М.А.** Міжнародний Червоний Хрест і становище військовополонених в роки Другої світової війни / М.А. Срібна // Гілея. – 2012. – № 60. – С. 115–120.
13. Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України. – Ф. 4620, оп. 2, спр. 272, арк. 101.
14. **Beljak N. P.** 10. Freitagsbrief (1.09.2006) / 1. bis 32. Freitagsbrief // Kontakte – KontaktbI eingetragener Verein. – Режим доступу: http://www.kontakte-kontakty.de/deutsch/ns-opfer/freitagsbriefe/freitagsbriefe_archiv.php. [Дата звернення: 14.11.2013].
15. **Benz W.** Lexikon des Holocaust / Wolfgang Benz. – С. Н. Beck, München, 2002. – S.262.
16. **Bonwetsch B.** Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler / B. Bonwetsch // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1993. – N 2.
17. **Gutman Y.** Berenbaum M. Anatomy of the Auschwitz death camp / Yisrael Gutman, Michael Berenbaum. – P. 209.
18. Ich werde es nie vergessen: Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006, Chr. Links Verlag, 2007. – S. 265.
19. **Pentner T.** Zwischen Hunger, Terror und einer «gluecklichen Zukunft». Der Arbeitseinsatz im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung 1941 bis 1943 / Tanja Pentner // Zwangsarbeit im Bergwerk / Klaus Tenfelde, Hans-Christoph Seidel (Hg.). – Essen: Bd.1& Forschungen, 2005. – S. 433–466.
20. **Radczuweit E.** Die sowjetischen Kriegsgefangenen (Kurzfassung) [Електронний ресурс] / Eberhard Radczuweit // Kontakte – KontaktbI eingetragener Verein. – Режим доступу : http://www.kontakte-kontakty.de/deutsch/ns-fer/kriegsgefangene/ueber_kriegsgefangene_als_zwangsarbeiter.php. [Дата звернення: 14.11.2013].
21. **Wehler H.** –U. Wehrmacht u. NS/Hans Ulrich Wehler // Vortrag der Ausstelung am. 27. Januar 2002. http://www.unibielefeld.de/Universitaet/Einrichtungen/Pressestelle/dokumente/Reden/Rede_Wehler_Er%F6ffnungWA.html.
22. **Wehler H.-U.** Wehrmacht und Nationalsozialismus / Hans-Ulrich Wehler // Vortrag zur Eröffnung der Ausstellung «Verbrechen der Wehrmacht.

Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944» am 27. Januar 2002 in der Ravensberger Spinnerei Bielefeld. – Режим доступу: http://www.unibielefeld.de/Universitaet/Einrichtungen/Pressestelle/dokumente/Reden/Rede_Wehler_Er%F6ffnungWA.html [Дата звернення: 14. 11. 2013].

Надійшла до редколегії 12.11.2013

УДК 94(477) «1940/1960»

О. В. Бойко, К. О. Дубінська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-х рр.)

Досліджено процес становлення та розвитку системи партійно-політичної освіти в УРСР у період пізнього сталінізму і хрущовських реформ. З'ясовано структуру партійних освітніх закладів і причини її реформування, організацію навчального процесу та його результати.

Ключові слова: партійно-політична освіта, номенклатура, партійні школи, кадрова політика, вечірні університети марксизму-ленінізму, Вища партійна школа, Академія суспільних наук.

Исследовано процесс становления и развития системы партийно-политического образования в УССР в период позднего сталинизма и хрущевских реформ. Установлена структура партийных образовательных заведений и причины их реформирования, особенности организации учебного процесса и его результаты.

Ключевые слова: партийно-политическое образование, номенклатура, партийные школы, кадровая политика, вечерние университеты марксизма-ленинизма, Высшая партийная школа, Академия общественных наук.

«Кадры решают всё!» – це гасло радянської епохи як ніколи актуалізувалося після Другої світової війни, коли СРСР втратив зна-

чну частину представників партійно-державного апарату управління, необхідних, насамперед, для форсованої відбудови зруйнованого війною господарства. Неможливість миттєвого вирішення проблеми кадрового забезпечення спонукала ЦК ВКП(б) серйозно замислитися над створенням нової системи партійно-політичної освіти в країні, яка повинна була охопити максимально можливу кількість слухачів – майбутніх управлінців. При цьому навчання полягало не лише у здобутті керівниками різних рівнів необхідної практичної компетенції, але й у проходженні ідейно-теоретичної підготовки.

В українській історіографії дана проблематика загалом розглянута побіжно в контексті реконструювання цілісного образу державно-партійної номенклатури повоєнної доби. Безперечно, тема партійної освіти в УРСР у повоєнне двадцятиріччя не є «цілинною», адже фрагментарні матеріали знаходимо у дослідженнях О. Бойка, Є. Бородіна, О. Горбула, В. Іваненка, Г. Кривчика, В. Крупини, С. Серьогіна та ін.[1; 8; 10; 11; 15], які звернули увагу на цей важливий аспект соціального буття партійно-державної номенклатури. Проте аналіз історичних праць засвідчує те, що партійно-політична освіта в УРСР у зазначений період залишається за межами спеціального дослідження. Тож мета даної статті – розглянути процес розвитку системи партійно-політичної освіти в УРСР у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х р., дослідити структуру партійних освітніх закладів, організацію навчального процесу та його результати.

Період повоєнної відбудови народного господарства позначився гострою нестачею кваліфікованих та досвідчених державно-партійних кадрів, значна частина яких загинула у горнилі Другої світової війни та сталінського терору. На початок 1946 р. кадровий дефіцит радянських і партійних працівників в Україні становив близько 300 тис. осіб. Процес комплектації посадовцями ділянок центральних і галузевих органів влади ускладнювався у зв'язку з повоєнним реформуванням системи державного управління, насамперед розукрупненням міністерств і, як наслідок, невпинним збільшенням номенклатурних посад. До того ж серйозні вади у кадровому забезпеченні центральних і місцевих управлінських органів виявили проведені у 1946 р. перевірки. ЦК ВКП(б) розкритикував ЦК КП(б)У і міністерства УРСР у занадто поспішному висуванні кадрів, без належної процедури перевірки, інколи без їхнього затвердження в парторганізаціях. Повідомлялося, що навіть деякі міністри здійснювали підбір працівників на підставі знайомств [9, с. 376].

У червні 1945 р. розпочалася масова демобілізація військовослужбовців. Їх позачергово приймали до партії, створили мережу республіканських і місцевих комісій для влаштування на роботу, призначали на керівні посади у народному господарстві і висували на компартійну роботу. Так, серед демобілізованих лише до Дніпропетровської області з фронтів повернулося біля 15 тис. комуністів, які направлялися на різні ділянки партійної, радянської та господарської роботи. Залученням до державної служби колишніх фронтовиків «латалися дірки» і у місцевих партійних, державних і господарських органах [9, с. 376].

Поступове розростання бюрократичного апарату внаслідок включення до номенклатури різного рівня партійних комітетів значної кількості управлінців господарського сектора, тиск вищих партійних органів щодо необхідності в стислі терміни заповнити вакантні посади у штатах державно-партійних органів спричинили проблему якісного підбору кадрів, адже більшість (60 %) вступили до ВКП(б) під час війни, не маючи щонайменшого досвіду партійної та радянської роботи, необхідних теоретичних знань [9, с. 377].

Складнощі кадрового забезпечення актуалізували завдання професійної підготовки чиновників і партпрацівників, освітній рівень яких був заниженим як для державних службовців. Постійно зростаюча потреба в освічених кадрах в умовах форсованої відбудови економіки та модернізації народного господарства спонукала власті до рішучіших дій. Для заповнення кадрових втрат шляхом підготовки нових посадовців з належним «політичним і теоретичним рівнем» 2 серпня 1946 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», згідно з якою ставилося завдання протягом 3–4 років створити мережу партшкіл і курсів [8, с. 207–208]. Документ став початком процесу відкриття вищих партійних шкіл (республіканських, крайових, обласних), університетів марксизму-ленінізму, короткотермінових курсів з перепідготовки керівних партійних і радянських працівників.

У республіці партійні школи створювались і знаходились під керівництвом центрального комітету, обкомів КП(б)У. Значну роль у підготовці кадрів найвищого рангу відігравали Вища партійна школа (ВПШ) і Академія суспільних наук при ЦК ВКП(б), які знаходилися у Москві. Протягом 1946–1949 рр. тут навчалося 430 партійних, радянських працівників, викладачів суспільних наук з України. Лише у ВПШ, створеній ще в 1939 р. як вищий партійно-політичний навчаль-

ний заклад СРСР, ідейно-теоретичну підготовку у 1946–1949 рр. пройшли 163 партійних і радянських керівники [9, с. 381–382]. Термін навчання у ВПШ залежав від базового рівня підготовки: абітурієнти з вищою освітою мали змогу опанувати програму за 2–3 роки, із середньою – за 4–5 років. Право вступу до цього освітнього закладу мали лише члени партії з вищою освітою у віці до 40 років, зі стажем партійної роботи не менше п'яти років, за рекомендацією республіканських центральних комітетів і обкомів компартії.

Для підготовки працівників центральних партійних закладів, у тому числі ЦК компартій республік, 2 серпня 1946 р. було створено спеціальний вищий навчальний заклад – Академію суспільних наук з трирічним терміном навчання. Академія була покликана підготувати працівників вищих керівних партійних органів та науково-педагогічні кадри для партійних освітянських закладів. Щорічно республіканська партійна організація поповнювалася 11–13 випускниками академії. При ній діяла трирічна аспірантура, де готувалися науково-педагогічні кадри для системи навчання партійних, радянських і господарських кадрів. Зокрема, слухачі аспірантури мали можливість здобути науковий ступінь кандидата і доктора суспільних наук. Тут же були запроваджені дев'ятимісячні курси для перепідготовки викладачів суспільних наук [9, с. 382]. У 1950-х рр. викладання навчальних дисциплін забезпечували кафедри історії КПРС, наукового комунізму, історії радянського суспільства, економічних наук, історії міжнародного комуністичного і робітничого руху, літературознавства і журналістики, інститут наукового атеїзму.

Постановою ЦК КП(б)У від 11 грудня 1946 р. передбачалося слухачам 9-місячних курсів при Академії суспільних наук і Вищій партійній школі, які були демобілізованими з армії і не встигли до навчання поступити на роботу, встановити стипендію в розмірі 1800 руб. на місяць, а слухачам 6-місячних курсів у дворічних партійних школах – у розмірі 1200 руб. [16, арк. 205].

Не менш важливе значення у контексті фахової підготовки керівних працівників апаратів обкомів, міськкомів і райкомів партії, голів місцевих рад мала Заочна Вища партійна школа при ЦК партії. Тут надавалася можливість здобути вищу партійно-політичну освіту без відриву від виробництва. У 1946 р. на спеціально створене при цьому освітньому закладі українське відділення був зарахований 441 слухач. Наступного року тут навчалася 33 секретарі, 79 завідувачів і заступників завідувачів відділів обкомів партії, 18 голів і заступників голів облвиконкомів, відряджених з України. Щоправда, в умовах напру-

женої роботи на своїх основних посадах не всі вони успішно виконали навчальну програму – із 444 слухачів від УРСР склали всі іспити лише 66 [9, с. 382].

Постановою ЦК КП(б)У від 29 серпня 1946 р. на базі республіканських партійної та пропагандистської шкіл у Києві було створено Республіканську партійну школу при ЦК КП(б)У з дворічним терміном навчання, яка вже восени розпочала свою роботу. У 1948 р. її було реорганізовано у Київську вищу партійну школу й одночасно збільшено термін навчання до 3 років (з 1956 р. – до 4 років). При ній з 1946 р. діяли шестимісячні партійні курси, розраховані на 200 осіб. У цьому ж році організовано 5 міжобласних партійних шкіл із дворічним (з 1953 р. – трирічним) терміном навчання при Харківському, Сталінському, Одеському, Дніпропетровському та Львівському обкомах КП(б)У, річну республіканську школу партійно-радянських працівників у Харкові на 200 осіб, річну партшколу при Закарпатському обкомі партії на 100 осіб, 6-місячні республіканські курси газетних працівників на 150 осіб у Харкові, сім 6-місячних партійних курсів при п'яти вищеназваних обласних партшколах, а також Чернігівському і Чернівецькому обкомах партії. Загальна кількість слухачів партійних шкіл і курсів у перший рік становила 2935 осіб [8, с. 208]. На початку 1947 р. 6-місячні курси перепідготовки низових партійних і радянських працівників з'явилися ще при 12 обкомах КП(б)У. За 1948–1951 рр. ці навчальні заклади закінчили 4647 партійних і радянських працівників; упродовж 1952–1955 рр. – ще близько 4500 [9, с. 382].

У першій половині 1950-х років на базі 9-місячних курсів при Закарпатському, Станіславському, Тернопільському і Ровенському обкомах партії були створені дворічні партшколи, а в 1954 р. у зв'язку з приєднанням Кримської області до УРСР кількість освітніх закладів поповнилася ще одним – Кримською обласною партійною школою з трирічним терміном навчання. Контингент слухачів дворічних партшкіл складався з працівників районної та міської ланки державно-партійного апарату: секретарів, завідувачів відділів і парткабінетів, інструкторів і штатних пропагандистів; голів, заступників голів, завідувачів відділів та інструкторів міськ- і райвиконкомів, голів і заступників голів виконкомів міських і районних рад [9, с. 382].

Організація навчання у партійних школах мала певні недоліки. Інколи траплялися випадки суто формального ставлення окремих керівників до організованого в республіці процесу партійної освіти та перепідготовки управлінців. В Уманській міській парторганіза-

ції, наприклад, для виконання плану набору до партшкіл записували всіх без винятку, у тому числі осіб, які вже мали вищу освіту і належну підготовку [9, с. 383]. Неякісний підбір слухачів підтверджує інформація про випуск 6-місячних обласних партійних курсів при Кам'янець-Подільському обкомі КП(б)У в березні 1946 р., до якого дійшли лише 90 із 103-х осіб вересневого набору 1945 р. [16, арк. 51].

З метою забезпечення «ідейного зростання» управлінських кадрів, пересічних членів партії, комсомольців і радянських працівників в областях розпочали роботу вечірні університети марксизму-ленінізму. Без відриву від роботи дво-трирічний ідейно-теоретичний вишкіл слухачів зазвичай забезпечували три факультети: загальний, партійно-господарського активу та пропаганди. У повоєнний час за рекомендаціями парторганів прийом на навчання здійснював 21 подібний заклад в Україні [12, с. 207]. У Дніпропетровській області, приміром, таких було організовано три – в Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Кривому Розі, у Запорізькій – два (Запоріжжя та Мелітополь) [9, с. 383]. У містах Біла Церква, Умань та Ізмаїл такі університети через брак кваліфікованих викладачів були реорганізовані у лекторії і районні партійні школи [12, с. 207].

Станом на середину 1946 р. у вечірніх університетах навчалось 4443 особи [7]. Для розгляду контингенту слухачів наведемо фрагмент звіту про роботу вечірнього Університету марксизму-ленінізму при Чернівецькому міськкомі КП(б)У на грудень 1946 р. Так, 2 курс історичного факультету мав такий склад: членів партії – 59, кандидатів у члени партії – 9, членів ЛКСМУ – 3, безпартійних – 21; з вищою освітою – 3, неповною вищою – 5, середньою – 32; росіян – 43, українців – 17, євреїв – 10; радянських працівників – 28, партійних робітників – 19, професійних робітників – 1, господарських робітників – 5, інтелігенції – 17 [16, арк. 209].

Система партійної просвіти також включала партійні курси, спецсемінари і партійні кабінети при обкомах, міськкомах і райкомах партії, де, як правило, читалися лекції з питань марксистсько-ленінської теорії, поточної політики, методики партійної пропаганди і т. ін. У 1947 р. строк навчання на партійних курсах при обласних партійних комітетах був підвищений з 6 до 9 місяців, а в 1953 р. – до року. Отже, і контингент шкіл та курсів поступово кількісно зростав. Навчальний план курсів містив цілу низку предметів, рекомендованих ЦК КП(б)У, зокрема таких: «Короткий курс історії ВКП(б)», «Книга тов. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», «Питання партійного і Радянського будівництва», «Політична карта світу», «Між-

народне і внутрішнє становище СРСР» [16, арк. 94]. Приміром, навчальним планом тримісячних курсів підготовки партійних працівників при Тернопільському обкомі передбачалося викладання й інших дисциплін – «Конституція СРСР і УРСР», «Історія СРСР», «Питання роботи промисловості і сільського господарства області та республіки», «Пропаганда п'ятирічного плану», «Українські буржуазні націоналісти, агенти фашизму – вороги українського народу», «Українська мова» (24 години), «Російська мова» (35 годин), а також «Сучасна російська література» (факультативно) [16, арк. 112 зв.]. У зв'язку з подовженням терміну навчання до року в 1953 р. навчальні плани і програми курсів при обкомах партії були модифіковані, вводилися нові навчальні дисципліни з агротехніки, зоотехніки, механізації сільського господарства, промислового і колгоспного будівництва, бюджетної справи тощо.

Під час організації навчання в різних областях було виявлено чимало недоліків. Серед них – несвоєчасне укомплектування курсів, відсутність посібників, наочних засобів навчання; траплялися навіть випадки нестачі паперу й олівців, як, наприклад, на початковій стадії навчання при обласних курсах у Києві. На початку 1950-х рр. школи відчували значний брак коштів та матеріального забезпечення. Існувала гостра проблема забезпечення гуртожитками [8, с. 209]. Так, іногородні слухачі Дніпропетровської партшколи були змушені мешкати по шість-вісім, а то й десять осіб у кімнаті [3, арк. 131; 4, арк. 17]. Через цю проблему в Ровенській області, наприклад, із запланованих 80 осіб було викликано на навчання тільки 32. Для них запроваджувалися щомісячні стипендії: голови сільрад отримували 200 руб., секретарі – 150 руб. [8, с. 209].

В організації роботи курсів були й інші серйозні проблеми. Це – і недостатнє укомплектування штатними викладачами, через що часто доводилося запрошувати лекторів без належної кваліфікації; і недосконала система навчальних курсів, яка передбачала роботу за єдиним навчальним планом, без урахування специфіки слухачів та їхнього місця роботи. Негативно впливав на діяльність партійних і радянських органів той факт, що під час навчання працівники відривалися від своєї основної роботи. Останнє змусило деякі парторганізації вже з 1954 р. відмовитися від проведення річних курсів, замість яких були організовані короткотермінові (на 3–5 місяців). Наприкінці 1954 р. – початку 1955 р. Кримський обком партії, скажімо, запровадив двомісячні курси, де у два потоки пройшли перепідготовку як слухачі 26 секретарів і 100 інструкторів райкомів партії [9, с. 384].

Одним із найважливіших завдань для забезпечення підготовки слухачів партшкіл був якісний підбір кваліфікованих викладачів й адміністрації партійно-освітніх закладів. Уже восени 1946 р. в республіканській і п'яти обласних партшколах України працювали: один академік АН УРСР, 10 професорів, 45 доцентів і кандидатів наук. За рік кількість викладачів з ученими званнями і ступеннями збільшилася майже вдвічі – до 40 % від усього професорсько-викладацького складу. Водночас ці показники в обласних партшколах був нерівномірними: у Дніпропетровській та Одеській викладачі з науковим ступенем становили 23 %, а у партшколі при Сталінському обкомі партії таких взагалі не було [1, с. 122].

Проте проблема забезпечення високого рівня викладання і підбору висококваліфікованих викладачів не була остаточно вирішена і в 1960-ті рр. Приміром, у 1960-х рр. на території Дніпропетровської області працювали лише два доктори історичних наук, професори Д. П. Пойда та В. Я. Борщевський, котрі за сумісництвом були лекторами у Дніпропетровській Вищій партійній школі [17, с. 8]. Тут із 62 викладачів у 1964 р. 40 мали науковий ступінь кандидата наук, із них 28 – учене звання доцента [2, арк. 55]. Навчальний процес забезпечували кафедри марксизму-ленінізму, діалектичного та історичного матеріалізму, економічних наук, історії, мови та літератури. Загалом лекторами ВПШ при Дніпропетровському обкомі КПУ були вихідці з Дніпропетровського та Київського державних університетів, Дніпропетровського металургійного та хіміко-технологічного інститутів, Одеського, Харківського, Саратовського педінститутів, Ленінградського та Московського університету ім. Ломоносова. Виняток становили викладачі кафедри партійного і радянського будівництва, які здебільшого мали партійну освіту та перебували у штаті співробітників обкому [5, арк. 1–8].

Задля реалізації планів кадрового поповнення жінками відповідних управлінських структур велике значення надавалося їхній підготовці в системі партійно-політичної освіти. У 1946–1947 рр. серед слухачів обласних дворічних партшкіл жінки становили 10,5 %. У подальшому їх кількість поступово зростала, про що свідчать такі дані: у 1952 р. у Львівській партійній школі жінок було 17,1 %, Закарпатській – 24,7 %, а серед випускників 1955 р. трирічної Кримської партшколи їх була майже чверть [9, с. 391].

Реформи М. Хрущова не могли не торкнутися сфери освіти і підготовки кадрів. Завдання піднесення народного господарства вимагали від функціонерів глибоких економічних знань. ЦК КПРС 26 червня

1956 р. видав постанову «Про заходи щодо подальшого поліпшення підготовки керівних партійних і радянських кадрів», яка передбачала скорочення мережі трирічних партійних шкіл, укрупнення їх у низку міжобласних і міжреспубліканських аналогічних закладів, які би надавали закінчену вищу партійно-політичну освіту упродовж чотирьох років [13, с. 106]. До того ж партшколи відтепер мали обов'язково сформувати кафедри сільського господарства, промислового виробництва і журналістики. Причини реформування пояснювали таким чином: по-перше, значна частина політичних кадрів уже пройшла підготовку і функціонування партшкіл у кожній області було недоцільним; по-друге, попередня система призводила до розпорошення кадрів і відповідно – зниження якості підготовки фахівців.

Зміни зачепили і навчальні плани партшкіл: понад 50 % приділялося вивченню економічних дисциплін, насамперед, сільськогосподарського виробництва (агротехніки, зоотехніки і механізації), вводилася виробничо-економічна практика. Однак двомісячна практика не давала сповна заглибитися у господарчі проблеми колгоспів, радгоспів, цехів чи заводів, взяти діяльну участь у виробничому процесі та роботі партійної організації. Для подолання формалізму і поверховості у проведенні практики пропонувалося підвищити її тривалість до 4–6 місяців (1–2 місяці – на промислових підприємствах і 3–4 місяці – у колгоспах і радгоспах) [6, арк. 18].

Потреба в кадрах за роки керівництва М. Хрущова спонукала до розширення мережі політосвіти. Приміром, уже в 1963 р. в країні діяв 41 вечірній університет, де навчалися 37 тис. слухачів [7]. Результатом такої просвітницької діяльності УРСР стало невпинне зростання освітнього рівня партійних керівників. За офіційними даними, відсоток секретарів обкомів, крайкомів і ЦК компартії союзних республік з вищою освітою становив: у 1946 р. – 41 %, 1952 р. – 67,7 %, 1956 р. – 86 %, 1961 р. – 92 %, а секретарів окружкомів, міськкомів, райкомів – відповідно 12,1 %, 18,4 %, 25,7 %, 67,8 % [14, с. 270]. Дослідник В. Крупина наводить такі дані: відмітку про партійно-політичну освіту мав кожен п'ятий службовець номенклатури ЦК і кожен шістнадцятий номенклатури обкомів партії [11, с. 270].

Таким чином, упродовж 1940-х – 1960-х р. було створено мережу партійно-політичних навчальних закладів. На вершині цієї освітньої піраміди були Вища партійна школа, Академія суспільних наук при ЦК ВКП(б) і Заочна Вища партійна школа при ЦК компартії у Москві. В УРСР партосвітні органи були представлені Київською вищою партійною школою, міжобласними й обласними партійними школами з

різними термінами навчання, дев'яти- і шестимісячними курсами перепідготовки низових партійних і радянських працівників при обкомах КПУ, вечірніми університетами марксизму-ленінізму. Під час організації навчання виникло чимало проблем: несвоєчасне укомплектування курсів, відсутність необхідних засобів навчання, достатньої кількості місць у гуртожитках, забезпечення викладацькими кадрами. Разом із тим кількість випускників невпинно зростала, даючи підстави спиратися вищому державному керівництву на освічені кадри при здійсненні державних реформ і реалізації партійного політичного курсу.

Бібліографічні посилання

1. **Горбул А. Д.** Научные основы кадровой политики КПСС / А. Д. Горбул. – К. : Вища шк., 1989. – 171 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 3581, оп. 1, спр. 179.
3. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 1, спр. 188.
4. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 1, спр. 201.
5. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 11, спр. 5.
6. ДАДО. – Ф. 3581, оп. 12, спр. 50.
7. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-П) / гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1980. – Т. 9. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/encycl/euii271.htm>.
8. **Іваненко В. В.** Кадрова політика у державно-партійному керівництві УРСР у повоєнне десятиліття (1946–1955 рр.) / В. В. Іваненко, О. В. Бойко // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во ДНУ, 2010. – С. 203–213.
9. **Іваненко В. В.** Політико-адміністративна система управління у повоєнний час (1946–1955 рр.) / В. В. Іваненко, О. В. Бойко // Історія державної служби в Україні : у 5 т. – Т.2. – К. : Ніка-Центр, 2009. – С. 367–402.
10. **Кривчик Г.** Реорганізація державного управління в Україні в період «відлиги» [Електронний ресурс] / Г. Кривчик // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електрон. зб. наук. пр. – Вип. 2 (8). – 2012. – Режим доступу: [http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02\(8\)/index.html](http://www.dbuapa.dp.ua/zbirnik/2012-02(8)/index.html).
11. **Крупина В.** Номенклатура повоєнної України: кількісна та якісна характеристика / В. Крупина // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – Вип. 15. – Ч. 1. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 267–275.

12. **Крупина В.** Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.) / В. Крупина // УДЖ. – 2009. – № 12. – С. 207–214.
13. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т.9. 1956–1960. – М. : Политиздат, 1986. – 576 с.
14. Петрович Н. А. Партийное строительство : учеб. пособ. / Н. А. Петровичев. – М. : Политиздат, 1970. – 495 с.
15. **Серьогін С.** Радянський досвід професійної освіти державно-управлінських кадрів [Електронний ресурс] / С. Серьогін, Є. Бородін // Публічне адміністрування: теорія та практика : електрон. зб. наук. пр. – Вип. 2 (8). – 2012. – Режим доступу : [http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2012-02\(8\)/index.html](http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2012-02(8)/index.html).
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп. 23, спр. 2855.
17. **Швидько Г. К.** Від визначних учителів до талановитих учнів (Нотатки про історичну тяглисть поколінь істориків однієї наукової школи, сформованої в ДДУ) Т. Г. Швидько // Історія і особистість історика : зб. наук. пр., присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько / Нац. гірничий ун-т; Ін-т гуманіт. проблем ; редкол. : В. Ю. Пушкін та ін. – Д., 2004. – С. 8–18.

Надійшла до редколегії 08.01.2014

УДК 94 (477)

В. І. Мороз, Л. В. Гриженко

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

ГЛОБАЛЬНА СВІТОВА КРИЗА І СТАН ВИЩОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Розкрито проблеми вищої професійної освіти у зв'язку з другою хвилею світової економічної кризи. Показано шляхи їх подолання.

Ключові слова: Україна, глобальна криза, професійна освіта, державна політика.

Раскрыты проблемы высшего профессионального образования в связи со второй волной глобального экономического кризиса. Показаны пути их решения.

Ключевые слова: Украина, глобальный кризис, профессиональное образование, государственная политика.

Початок ХХІ ст. ознаменувався і початком глобальної світової кризи. Настала її друга хвиля. Сьогодні мало хто з політиків та політологів може відповісти на питання: Що чекає світову спільноту і її економіку у ХХІ ст.? Кризові явища, які сьогодні охопили Західний світ, насамперед Євросоюз та Сполучені Штати Америки, говорять про те, що це явище носить глобальний характер [4, с. 8].

Проблеми Євросоюзу і їх наслідки спрогнозувати майже неможливо. Криза охопила світову фінансову систему, непомірним тягарем якої є інфляційні світові процеси, пов'язані з «доларом» та «євро» валютами. Навіть ті держави, які демонструють деяку стабільність у економіці, а це такі, як Китай, Бразилія, Індія, Росія (держави БРІК) помітно уповільнюють свої темпи розвитку. Сьогодні саме до цих держав звертається Західний світ за економічною та фінансовою допомогою. Наприклад, поглиблюються контакти Євроспільноти і Китаю. КНР обіцяє надати фінансову допомогу. Є прогнози, що Китай приблизно через 10–12 років стане державою номер один у світі, обійшовши Сполучені Штати Америки [5, с. 4].

Нестабільність демонструє і північ Африки, і Близький Схід. У Сирії фактично іде повномасштабна громадянська війна. Натягнуті відносини Заходу і з Іраном. Влада Ірану фактично демонструє свої

претензії на лідерство у близькосхідному регіоні, активно працює над створенням ядерної зброї, заявляє про можливе закриття Ормузької протоки, через яку вивозиться чверть світової нафти. Сполучені Штати Америки стягли до Ормузької протоки свої війська (авіаносці). Подібні глобальні кризові явища сильно впливають на економічний стан багатьох країн світу. Україна, як європейська держава, також знаходиться під тиском другої хвилі світової кризи в Євросоюзі.

Ціла низка підприємств – ті, що були збудовані за часів СРСР, – мають застаріле обладнання, а то і зовсім не працюють. Подібна ситуація і у сільському господарстві. З одного боку, ми бачимо сучасні, передові сільськогосподарські агрокомплекси («Агро-Союз», «Агро-Інвест», фірма «Степова», «Олімпекс-Агро») та ін. і величезну низку сільськогосподарських товариств, які ледве виживають, а у деяких – навіть поля захирачені бур'янами.

Кризові явища в промисловості і у сільському господарстві України сильно вдарили і по вищій професійній освіті, по вищих навчальних закладах. Сьогодні стало очевидним, що державі не потрібна така кількість ВНЗ. Уведення в освітній процес нормативних заходів, пов'язаних з Болонським процесом, суттєвого поліпшення вищої професійної освіти поки ще не дало. Зрушення є. Покращується матеріальна база ВНЗ. Сьогодні вже нікого не здивуєш загальною комп'ютеризацією ВНЗ і т. п. Але час вимагає від нас не кількісних показників, а все більше і більше якісних.

Знамените класичне висловлювання «краще менше, але краще» актуальне і у наш час. Дуже болісний процес скорочення деяких спеціальностей і навіть ВНЗ. Процес необхідний. Вимоги часу. Низка комерційних ВНЗ, де освіта платна, – сьогодні потужна освітянська галузь України. А от лідер євроспільноти – Німеччина – не має комерційної освіти. У Німеччині освіта – це державна справа. Німці не знають, що таке платна освіта.

Державною справою була освіта і у Радянському Союзі. Ніхто не ратує за повернення до стандартів освіти СРСР, але треба пам'ятати, що саме професійна освіта СРСР дала можливість державі здійснити політ у космос, створити ядерний щит і стати наддержавою. Освіта у СРСР була не комерційна, а державна. До речі, у «Конституції України», яку затвердила 28 червня 1996 р. п'ята сесія Верховної Ради, у другому розділі «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» у статті № 53 записано, що «держава забезпечує доступність і безко-

штовність... вищої освіти» [2, с. 15]. Гарна освіта, як і висока культура, не може бути затиснута у прокрустове ложе «купи-продай». Прибуток повинна давати не професійна освіта, а її практичні результати: винаходи, відкриття та висококваліфіковані фахівці і т. п. Високо-класна, класична освіта ніколи не зможе сама себе утримувати. Якщо освіта буде сама себе утримувати, рівень її ніколи не буде високим. Студент, який не вчиться, але платить за освіту, рано чи пізно отримає «диплом-папірець».

Наступним важливим моментом подолання кризових явищ у світі повинне бути не тільки скорочення штату викладачів (баласту), але і скорочення навчального навантаження на викладача. Сьогодні навантаження доходить до півтори тисяч годин на рік, що втричі більше ніж у радянські часи. Це призводить до того, що викладач (доцент, професор) при такому навантаженні не може ґрунтовно, неформально підходити до виконання своїх професійних обов'язків. У результаті падає освітній і науковий рівень студентської молоді, в цілому програє держава. Держава без освіти ніколи не займе поважного місця у світовій спільноті.

Скоротити навантаження можливо за однією умови – скоротити кількість студентів у ВНЗ, але не поспішати їх закривати. Державі не потрібна така кількість випускників. Їх сьогодні надлишок. Особливо це стосується економістів, юристів та ін. Логіка тут проста: менше набирають студентів – більший конкурс у ВНЗ, менше навантаження на викладача – і краща підготовка спеціаліста для промисловості, сільського господарства і т. п.

Говорять, що «усе геніальне – просте». Скоротити ВНЗ, зламати базу, фундамент освіти – для цього розуму багато не потрібно. Необхідно зберегти усе те, що отримала незалежна Україна від СРСР – це по-перше. По-друге, необхідно цю базу (освітнянську і наукову галузь) удосконалити з урахуванням євростандартів і Болонської системи. Викладачі Гарварда, Принстона, Колумбійського університету та ін. мають навантаження 250–300 годин на рік і випускають штучний висококваліфікований товар, а не велику армію нікому не потрібних «фахівців».

По-третє, необхідно у рази підняти заробітну платню доценту, професору, науковцю і освітянину. Принизливе становище викладача ВНЗ починається з оплати праці. Професія педагога-науковця перестає бути престижною, коли за неї не платять. Заробітна плата, особливо молодого науковця, така, що він навіть за усе своє життя не за-

робить на власне житло. Подібний стан у науці – ганьба. Ганьба державного масштабу.

По-четверте, криза освіти, науки, економіки – це не тільки погано, але це і стимул, стимул піднятися на якісно новий рівень. Наприклад, фахівців готуємо менше, але якість їх краща. Колись імператор Франції Наполеон Бонапарт сказав, що «... він і його голова це плюс 10 тисяч війська до армії» [6, с. 112].

Нобелівський лауреат, академік В. Гінзбург у одному із своїх останніх інтерв'ю зазначив: «... Майбутнє людства визначить наука. За 400 років з часів Галілея, першого у сучасному розумінні вченого, у світі відбулися неймовірні зміни. Наука сьогодні формує світ більше ніж якась інша сфера. Політикам необхідно це зрозуміти і підтримувати науку і освіту щедро і розумно» [3, с. 12]. Заклик В. Гінзбурга співпадає з висловом Луї Пастера: «Наука, освіта повинні бути головним чинником держави, оскільки із усіх народів першим завжди буде той, хто випередить інших у царині думки та розумової діяльності» [3, с. 12].

В. Г. Кремін, колишній міністр освіти та науки України при Президентові Л. Д. Кучмі, у статті «Структурна модернізація освіти в контексті цивілізованих змін» зазначає, що «...ми українці... надмірно консервативний народ і недостатньо мобільний» [1, с. 6]. Ми часто боїмося висловити свою думку, яка йде у розріз з думкою керівника і т.п. «Абсолютна слухняність, – це шлях до самозаперечення особистості» [1, с. 6].

З усього вищезазначеного не впливає, що нам треба йти на майдан, на барикади. Ні це не так. І навіть зовсім не так. Майдан, барикади – не наш метод, це – глухий кут. «Бідність веде людство до революції, а революція веде його до потрійної бідності». Подібну фавбулу необхідно пам'ятати.

На мастки, на закордонні відрядження, на «Євробачення», на «Євро-2012», на «Євробаскет» і т. п. гроші є? Є! А на освіту і науку, на достойну заробітну плату викладачів немає. Якщо чиновники і політики почнуть мислити по-державному, по-партійному, то грошей буде більше ніж достатньо. Криза це не тоді, коли немає грошей у державі, а тоді, коли немає розумового осмислення ситуації. Якщо зайшов у ліс і заблукав, то є два виходи: або йти вперед, або повертатися назад. Пощастить або у першому, або у другому випадку. Головне не стояти на місці, а рухатися і вихід з'явиться.

Бібліографічні посилання

1. **Кремень В. Г.** Структурна модернізація в контексті цивілізаційних змін / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. Вісник НАПН України, 2011. – № 2. – С. 5 – 13.
2. Конституція України. – Д. : ОДТВП «Дніпрокнига», 1996. – 48 с.
3. **Локтев В.** Про науку в Україні можна забути / В. Локтев // Дзеркало тижня. – № 6. – 2012. – С.12.
4. **Молдаван А.** Друга хвиля економічної кризи / А. Молдаван // Дзеркало тижня. – № 6. – С. 8.
5. **Радецкий И. П.** Мировой кризис и его последствия для Украины / И. П. Радецкий // Рабочая газета. Приложение. – № 222. – 2011. – 15 дек. – С. 4.
6. **Тарле Е. В.** Наполеон / Е. В. Тарле – М. : Наука, 1968. – 330 с.

Надійшла до редколегії: 28.01.2014

Summary

V. V. Gipich

A city-state or a city in a state? Townspeople in the political system of Poland-Lithuania Commonwealth in 16th-17th centuries.

This article analyzes political attitudes of townspeople in the early modern Ukraine. This paper also focused on the attitudes of the ruling classes towards cities, and particularities of urban centers functioning in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

This paper is based on the analysis of narrative sources – pamphlets, memoirs, and epistolary. The main focus is on the reconstruction of socio-political discourse about role played by townspeople in the state. Special attention is given to the voices of the townspeople themselves, since there were excluded from the political life of the Commonwealth. The main focus is on the Ukrainian lands because of their special situation on the borderland and because of their multiethnic population what distinguish them from the other provinces of the Polish kingdom.

The role of the townspeople in the political life of the Commonwealth, as it was seen by the townspeople themselves, could be reconstructed through linguistic analysis of texts devoted to the patriotic topics. Investigating of the so-called “plebeian” literature I realized that the burghers’ patriotic rhetoric is mostly based on the state patriotism of Cicero and Seneca which was a sample for it. In the Renaissance writings the word “fatherland” as rule was used for a place or a territory of an author’s birth. In the urban chronicles the feeling of solidarity or community, based on moral, cultural, and local tradition predominated the feeling of “noble birth” and political solidarity typical for the aristocratic concepts of “lineage-gens” and of “Sarmatian nation”. The townspeople attached the Commonwealth mostly to the state territory, not to the political institutions of the “Republic of nobles”. The very word “Commonwealth” was many times used by these authors to describe their given urban community.

Despite the fault of the townspeople to be represented in the Diet – *Sejm* – and inimical attitude of nobility, one could not say that the townspeople were totally excluded from political life. Many burghers took the state offices and took part in the intellectual life. Men of letters with urban background defended the right of “plebeians” to take part in the political life of the Commonwealth, because of the important role they played in

the economy. The townspeople defended their cities from the external enemies, thus destructing a stereotype that the warfare could be an exclusive occupation of the noblemen.

Key words: townspeople, nobility, political attitudes, Polish-Lithuanian Commonwealth.

S. I. Svitlenko

**Figure T. G. Shevchenko in the creative heritage
of M. P. Dragomanov**

The main historiographical milestones in Dragomanov's studies of T. Shevchenko are shown. It is noted that historiography of the topic has long tradition, passed several stages – from separate journalistic notes to more systematic study by historians and literary critics in scientific articles and monographs. It is stressed, that M. Dragomanov had been interested in oeuvre of Shevchenko for long time, starting from journal articles of 1860s. Being abroad, M. Dragomanov found it important to popularize works of the poet not only in Dnieper and Western Ukraine, but also among the Western public. Correspondence of M. Dragomanov with Kievan Old Gromada shows, that he took care about edition of T. G. Shevchenko's works. In writings of M. Dragomanov of 1870th – the first half of 1890th we find original interpretations of some important problems of Shevchenko's studies, related to personality of T. G. Shevchenko, different periods of his life and activity. The debatable aspects of genesis and essence of poet's ideology, estimations of Shenchenko's extra-ordinary poetic talent and public influence of his personality and heritage on society of Ukraine and Russia are exposed in theoretical, methodological and journalistic interpretations in works of M. P. Dragomanov. In addition to theoretical aspects of Shevchenko's studies, which are presented in works of M. P. Dragomanov quite systematically and conceptually, he raised the question about the necessity to study the figure of T. G. Shevchenko as a poet and public man objectively and in historical perspective. Aspiration to spread critical and at the same time truthful image of T. G. Shevchenko, presented in works of M.P. Dragomanov, seriously influenced the Ukrainian elites in their search of national consciousness.

Key words: studies of T. Shevchenko by Dragomanov, personality of T. G. Shevchenko, oeuvre of M. Dragomanov.

A. I. Nikitenko
On the history links N. W. Kovalevsky

The article is devoted neglected aspects links known figure movement Gromada Nicholas Kovalevsky , in particular his family relations in the reference period. His reference mapping received in articles C. Buda, M. Hrinchenko, as well as monographs and N. A. Boldyrev Pobirchenko. Sources to write articles materials steel N. Kowalewski personal fund (fund number 88 Institute of Manuscripts named after Vernadsky NBU), which mainly consist of epistolary. Was analyzed N. Kowalewski letters to her sister and daughter Galina, M. Kowalewski letter to his daughter and her husband's sister, epistolary, G. Kovalevskaya who wrote his father in Minusinsk and "Request" N. Filippovic (sisters) to the Minister of the Interior. Significant informative on this issue have memoirs I.Zhitetsky and C. Rusova. The study revealed the central moments and little known links N. Kowalewski, the life of his family during this period, the material and moral condition. This plot perspective to use in broader studies in the history of motion Gromada Dnieper Ukraine (60-80 years. Nineteenth centuries). «Totlebenovskoy» political reaction in Odessa in the late 1878's., Family history.

Key words: N. Kovalevsky, link, family relationships, political position.

A. B. Shlyachov
Some Notes to the Political Portrait of Ekaterinoslav Governor
V. K. Shlippe

In the article, written on the basis of the Humble reports of Ekaterinoslav governor to the emperor of 1890, 1891 and 1892, life and activity of V. Shlippe are examined. Material about the family of V. Schlippe, his education, political views is given; the main stages of V. Schlippe's promotion through the ranks are shown.

The main directions of V. Schlippe's activities during his being the head of Ekaterinoslav District (1890-1893 гг.) are examined. The fact that V. Schlippe was an enterprising, energetic leader with the great responsibility toward his duties is noted.

His participation in the intensification of agriculture in the district, the role of governor in the creation of woodland belts and forest plots, the development of horticulture of the province are elucidated. It is also

shown, that V. Schlippe paid great attention to education, supported the opening of new schools and colleges, which led to a marked increase in the educational level of residents of the province. The governor supported charity of public organizations and individuals, he was also actively engaged in patronage. The distinctive feature of V. Schlippe was the decisive measures in overcoming the distribution of dangerous infectious diseases in Ekaterinoslav province.

Considerable attention in the publication is paid to the social policy in the region during the late 19-th century, to the measures, taken by the governor, in order to maintain the political stability in Ekaterinoslav province. In particular V.Schlippe's struggle with the strike movement of the proletariat, which spread in 1890-s, and primarily with Yuzovka riots in August 1892, is studied.

In the final part of the material the conclusions about the significant contribution of V. K. Schlippe into the socio-economic development of the region, maintaining stability and defined mitigation of social conflicts here are formed.

Key words: governor, Ekaterinoslav province, V.K. Shlippe.

Y. I. Kolomoets

Enhancing the conflict among the Russian Social Democratic emigration after Ist Congress of the «Union of Russian Social-Democrats»

The article highlights the causes and course of the conflict among the «Union of Russian Social Democrats Abroad» which escalated after the first Congress of the «Union «in November 1898 in Zurich. H. Plehanov and its supporters in Congress refused to edit the newspaper, which came out in publishing «Union».

After the Congress of conflict between the «Emancipation of Labour» and «young» emigration further exacerbated. The reasons for this lie in several factors. First, the ideological differences that have occurred. Secondly, a group of «Emancipation of Labour», whose members were in emigration from the 80 's of the nineteenth century, suspicious attitude toward new immigrants, considering them not theoretically prepared. On the other hand, long stay in emigration led to H. Plehanov, P. Axelrod and V. Zaslulich poorly imagined situation in Russia, prospects and tasks of the working class in the late 90's as links with local party organizations

were random and sporadic. Thirdly, an important role in the exacerbation of the conflict played in emigration financial difficulties because of lack of money forced members of the group as «Emancipation of Labour» and «young» emigration constantly seek means to obtain them. In this regard, there were financial confusion that greatly complicated the situation among the «Union of Russian Social Democrats Abroad».

Worsening conflict after the first Congress of the «Union» was in an attempt to discredit both sides of each other in front of the Russian social-democratic organizations and to the European Marxists. Supporters group «Emancipation of Labour» additionally trying to create artificial difficulties the new edition of the «Union» to show her disability. In response, representatives of the «young» emigration constantly demanded the return of funds, typography and equipment, based on the opinion of the Social Democrats in negotiations between the parties that are constantly taking place in Geneva and Zurich, led only to the further deterioration of relations, as the requirements put forward under time they had a whole ultimatum character. During 1899 relations between the two parts of the «Union» is so deteriorated that only joint action remained only fighting neonarodniks' movement represented established in Bern «foreign Union of Socialist Revolutionaries». As a result, the group of «Emancipation of Labour» put representatives of Western social democracy against «young» emigration. On the other hand, Russian Marxists were divided in their support of both parties. Moreover, many of the practitioners of the Social Democrats do not understand the sources and origins of the conflict, calling for an immediate reconciliation of the parties .

Conflict after the first Congress of the «Union» at the end of 1899 became so acute that reconciliation was absolutely impossible and a complete break between the two camps in the Social Democratic emigration became only a matter of time. In summary, it should be noted that the situation in the Russian Social Democratic emigration in this period was applied in serious harm to the revolutionary movement in general, because instead of consolidated actions against imperial authority, members of the social democratic movement explained the relationship between them, which objectively weakens its opportunities.

Key words: Social-democracy, emigration, «Union of Russian Social Democrats».

O. V. Dryganyuk

Ekaterinoslav governor F. E. Keller and his views in respect of solution of economic and political problems of the region

The notions of the Governor F. E. Keller of economic and political problems' deciding of Katerinoslavsk's gubernia in the first years of the twentieth century are examining in the articles.

Source base at considering this question was the annual reports of the governor to the king, and the resolution of the local executive bodies for this period.

The range of duties of F. E. Keller on the post of governor was quite broad. He took care of the welfare of citizens and landscaping, guarding areas from criminals, organized periodic congresses of police chiefs and district chiefs, promoted to the development of educational and charitable institutions. However, no less attention in the politics of Keller was given to the stable economic situation in the region and the political situation.

We can say, deciding the agrarian question the count Keller recognized such key lines as prevention further division plot of villagers' land, resettlement assistance and permit movement out of the community. Also priorities of the Katerinoslavsk's governor was fighting against the anti-government's propaganda and the causes of its occurrence, as well as establishing of effective interaction between different branches of government in the gubernia, which was manifested in the appeals and proposals of Keller on the subject of local executive agencies and heads of adjacent gubernias.

Key words: governor, Katerinoslavsk's gubernia, agrarian question, anti-government's propaganda, governors' congress.

A. G. Peretokin

The Protective Policy of the Tsarist Government Directed to the Development of Donetsk-Prydniprovsk Region at the End of the 19-th Century

The last decade of the 19-th century was characterized by the rapid development of mining and metallurgical branches of industry in Donetsk-Prydniprovsk region.

The aim of the article is to analyze the protective actions of the tsarist government directed to the development of Donetsk-Prydniprovsk region at the end of the 19-th century.

In the 90-s of the 19-th century there were favourable conditions for the development of the national mining and metallurgical branches of industry. The development of mining industry was very important for other branches of industry, because they depended on it. At that time branch technical press published laws and orders of the government interested in the development of the national mining and metallurgical branches of industry. One of the aspects of the government activity may be called administrative-organizational. The tsarist government paid much attention not only to the development of mining branch of industry but also to the development of metallurgical one. Thus in the 90-s of the 19-th century the formation of Donetsk-Prydniprovsk region continued. Technical branch journals elucidated and discussed the activity of the tsarist government and mining manufacturers directed to the development of the mining and metallurgical branches of industry. The protective policy of the government, customs policy, investments of foreign capital supported the development and modernization of national industry. Due to the protective policy of the government, efforts of the mining manufacturers the state of the mining and metallurgical branches of industry grewed and Donetsk-Prydniprovsk region became the leading industrial one in Russian empire.

Key words: protective policy, tsarist government, mining-metallurgical complex, Donetsk-Prydniprovsk region.

I. M. Koval's'ka-Pavelko

The problems of the state-political system in the programs of Ukrainian political parties on the eve of and during the revolution of 1905-1907

Analyzed the programs of the political parties of the Ukraine of the beginning of XX century, highlighted aspects of the vision the parties to the problems of socio-political life, we demonstrated that it is the diversity of views regarding the structure of the state, forms of realization of democracy in it, the ratio of the various the branches of power is the attribute that distinguishes the program of the Ukrainian parties. Found that all Ukrainian parties of the left, centre-left and centrist directions seen the future Ukraine a parliamentary Republic, except for the UNP, which saw Ukraine as an independent state. In her new programme RUP demanded the autonomy of Ukraine, which would have its own representative Assembly (Saeima), local self-government, the right of every nation to political institutions that would guarantee her free cultural and social development.

USDRP sought to establish Russia as a democratic Republic, in which the highest state power belongs to the Assembly of people's representatives, and Ukraine has been considered an autonomy within Russia, which would have a separate representative Assembly. Also proclaimed the creation of a broad local and regional self-government. USP proclaimed the creation of a democratic Ukrainian Republic with the public and local self-government, the equality of citizens regardless of gender, ethnicity and religion, freedom of speech, press, Assembly.

UNP seen Ukraine as an independent state with a clear separation of power into legislative, executive and judicial branches. Installed presidential rule, one-party system with a developed system of public organizations. Proclaimed the inviolability of the individual and the home, women's equality, the elimination of classes and class privileges, responsibilities of the members of government to citizens.

UDP, URP and UDRP proclaimed Russia Federation peoples, which Ukraine had the Autonomous status. In the new Russia was installed parliamentary system: together with the Russian Parliament shall be convened by the Autonomous Ukrainian Parliament (Saeima, the people's Council). Legislature elected on the basis of general, equal, direct suffrage with secret ballot, a proportional electoral system. The right to vote is granted to each citizen who reaches 21 years of age, irrespective of gender, religion or nationality.

Key words: revolution of 1905-1907, political parties of Ukraine at the beginning of the twentieth century, the national question, autonomy, federation, independent state.

O. V. Golovina
**the activity of the russian nationalist organizations at the
beginning of the 20th century in ukraine: historiography of the
problem**

The second period of the history of the Russian right political organizations which acted in the territory of the Right-bank Ukraine begins since the Coup of June 1907 and lasts till the beginning of the World War I (1907–1914) – it is the period of rule of the retrogressive policy in Russian Empire. This period was marked by the decline of the active political speeches and by the participation in the party conflict in the parliament forms. This period is characterized by the formation of the party system and moving of the political activity to the Imperial Duma, and the right-

wing political organizations acquire the features of such a civil group as a political party.

The historiography of the Russian nationalist political groups makes an under-investigated problem, despite the fact that the number of the publications devoted to this problematic allows analyzing the degree of examination of these political groups activity. The article tries to investigate the historiography of the Russian nationalist parties and organizations origin and activity, determines the problems of the contemporary historiography of these political groups.

While investigating the historiography of the Russian nationalist parties and organizations activity in 1908–1914, it is required to pay attention to the investigations of the problems which are under-investigated and debatable. Such problems include the problem of classification of the right-wing political organizations, the question as for the ideological reasons of the Russian nationalist organizations activity and the attitude of the Russian nationalist organizations towards the monarchial ideological course.

The contemporary Ukrainian historiography of the right-wing political parties and organizations of the Russian Empire at the beginning of the 20th century which acted dynamically in Ukraine, distinguishes the number of works devoted to the Russian nationalist groups, to the forms and methods of the political struggle, to the mobilization selective strategies of that time.

The investigation of the historiography of the nationalist groups activity acquires the peculiar topicality, as it allows distinguishing the principal ways of the investigation, emphasizing the debatable and under-investigated questions, discovering the existing gaps and problems in investigating the Russian nationalist groups and organizations activity in the territory of Ukraine at the beginning of the 20th century.

Key words: Russian nationalists, political parties in Ukraine, historiography periodicity of the problem, problems of the modern historiography of the right-wing political organizations, Ukrainian historiography of the Russian nationalist organizations activity.

S. I. Polyakov

Basel congress of assistance groups of 1908 about cooperation of RSDRP and Bund abroad

Multinational character was a characteristic feature of the Russian revolutionary labor movement. This was reflected in the process of establishment of political parties in Russia. Apart from RSDRP, Bund had become the biggest political social-democratic parties of the end of XIX – beginning of XX centuries, representing interests of Jewish craftsmen and industrial workers. Bund played significant role in the development of the Russian social democracy. Representatives of Bund took part in I and II Congresses of RSDRP. In the revolutionary years of 1905-1907 both parties cooperated in the field of practical work, but stuck to their previous principles on the matters of party's functioning. IV Congress of RSDRP (1906) adopted «Draft conditions of unification of Bund and RSDRP». Delegates of the Basel Congress of assistance groups heard and discussed report of Z. Gurevich (Burov) about unification of RSDRP with national social-democratic organizations. They came to conclusion that principles suggested by Bund were hindering full unification of the organizations. Bund, as previously, had had its party centers and establishments, independently conducted congresses and conferences, acted separately from RSDRP in the interests of own organization, intervened into affairs of the Russian part of the party. Basel Congress adopted resolution on coordination of actions of RSDRP and Bund in countries of Western Europe. The resolution foresaw the following: formation of a joint commission for preliminary discussion of common issues; conduction of common group meetings and congresses of all foreign organization of RSDRP; foundation of common social-democratic clubs, libraries and emigrants' reserves; signing of agreements on cooperation and assistance. This notwithstanding, the foreign groups of RSDRP and Bund kept organizational independence on issues of agitation and propaganda. Full and complete unification of the two groups did not take place.

Key words: IV (unifying) congress of RSDRP of 1906, organizational principles of party constitution, national social-democratic parties of Russia of the beginning of the XX century, Basel congress of assistance groups of RSDRP of 1908, Bund, Central bureau of the foreign assistance groups of RSDRP.

A. M. Magurchak

Andriy Zhuk is a designer of the Ukrainian political projects on eve of First world war (from «Free Ukraine» to Ukrainian Informative Committee)

On eve of First world war of A. Zhuk did not see the prospects of creation of the Ukrainian state own forces, and that is why did a rate on external forces in this case on Austria. Maiden attempt to create on the base of conference of April of 1911p. political organization «Free Ukraine» sustained defeat, through ambitions of some members of conference. On persuasion of A. Zhuk for development of the Ukrainian culture and economy corresponding terms are needed, but it is impossible in centralized Russia. Awakening in the masses of the Ukrainian people of realization of opposite economic and cultural interests of Ukraine and Russia and to provoke national and cultural motion the same, and it in turn will be set on an order-paper by the Ukrainian question.

At the end of 1912 by the measures of A. Zhuk Ukrainian Informative Committee was created in Lviv. In addition, A. Zhuk coordinated activity with Ukrainian Committee in London, that consisted exceptionally of englishmen that felt for Ukrainian national motion. In distribution of materials of UIC Ja. Fedorchuk especially helped correspondences testify brightly to it.

Actually UIC is the first political organization in what A. Zhuk tried constructed work for establishment of decision of the Ukrainian question, doing a basic accent on informing of European community with Ukrainian national motion. Exactly UIC was a forerunner in the years of war of more powerful Union of liberation of Ukraine.

Key words: Andriy Zhuk, Ukrainian Informative Committee, «Free Ukraine», Ukrainian question, Ukrainian social democracy.

L. M. Krivosheyeva

The union for the liberation of Ukraine and formation of ukrainian army divisions during the first world war

The Union for the Liberation of Ukraine (ULU, Soiuz vyzvolennia Ukraïny) an organization of Ukrainian émigrés from the Russian Empire has been established in Austria-Hungary and Germany during the First World War as an organization representing Ukrainians under Russian

domination. With the support of the Ukrainian community of Galicia and Bukovyna and the approval of the Austro-Hungarian and German military authorities the ULU provided medical, religious, and cultural services for Ukrainians from the Russian army who were the prisoners of war. These prisoners were kept in the camps in Austria (Freistadt) and Germany (Rastatt, Salzwedel and Wetzlar). As a result of its efforts about 50000 prisoners of war in Germany and 30000 in Austria were provided with schools, choirs, orchestras, theatres, sport societies, courses on political economics, Ukrainian language, history. ULU activities comprised organizing reading rooms, libraries, arranging various celebrations, concerts, plays, lectures, literary musical evenings.

As a result of ULU efforts Ukrainian army divisions, the Bluecoats and the Graycoats, were formed. The Bluecoats were actually two Ukrainian divisions formed under the auspices of the ULU from Ukrainian prisoners of war in German camps after the Peace Treaty of Brest-Litovsk on the basis of the agreement between the Ukrainian peace delegation and Germany. Each division consisted of four infantry regiments (1,200 men including officers) and one artillery regiment. The first division, under Viktor Zelinsky, was formed in Kovel, Volhynia. In the middle of March 1918 it was transferred to Kyiv, where it was disarmed and demobilized by the Germans on the eve of Hetman P. Skoropadsky's coup (29 April 1918). The second division, formed in Holoby, Volhynia, was demobilized even before its transfer to central Ukraine. Many Bluecoats joined other military formations.

The Graycoats Ukrainian division formed by the Austrian army in Volodymyr-Volynsky during March-August 1918. Recruited from among Ukrainian prisoners of war in Austria, it was officially designated the First Rifle-Cossack Division, under the command of Ivan Perlyk. It was composed of four infantry regiments and various other combat and support units, with a total strength of 6,140. On 28 August 1918, the Graycoats were transferred to the Ukrainian Hetman government army and stationed in the vicinity of Konotop. In October 1918, the division was reduced in strength, but during the November insurrection it declared its allegiance to the Directory of the Ukrainian National Republic and was reinforced with insurgents.

Key words: First World War, Union for the Liberation of Ukraine (ULU), prisoners of war, Bluecoats, Graycoats.

L. M. Luchka

Library science in Katerinoslav during world war I

The author of the article analyzes a developed network of library centers of different subordination: zemstvos' libraries, people's and public libraries; libraries of educational institutions (municipal and technical colleges in particular). There were many libraries belonging to different societies in Katerinoslav in 1914–1918, versatile activity of cultural centers acting in complicated historical conditions connected with World War I is shown. Special attention is given to book acquisition and readers' servicing. Reading categories are analyzed. It should be noted that home reading (or free reading) was an important part of educational process in the colleges of Katerinoslav province.

General state of life in Katerinoslav province is described. It reflects the development of library science. Factors which were obstacles to library activity are shown. Firstly, the war resulted in economic crisis, transportation problems, higher food prices and low material standard of population. Economical and political crisis marked activity of libraries. Secondly, military actions led to opening of hospitals in places where libraries had been located.

Reports indicate small subsidies for libraries and their supplement (books and periodicals). Despite financial difficulties Katerinoslav leaders and the city population supported the development of library science in the province during World War I.

Key words: libraries, World War I, Katerinoslav province, service, extracurricular reading, funds

A. I. Savchenko

The charity activity of the australian society of assistance to political exiles and convicts in Russia in 1912–1917's

After the suppression of the first Russian revolution of 1905–1907 tens of thousands of active participants were arrested by tzar's government and were in prisons. In solidarity with fighters against tsarism, Russian immigrants in the countries of Europe and America began to create organizations for providing financial assistance to the repressed. In October 1912, the Russian political emigrants on the fifth continent organized in Brisbane Australian society of assistance to political and mishandled and prisoners in Russia. Through the editorial office of the newspaper «Social-

Democrat» they managed to establish communication with the Union of assistance to political prisoners in Russia for more efficient use of the funds collected. During the 1913 here from Australia received 38 £, which was more than 7% of the receipts that were sent in Krakow Union from various foreign organizations.

In the years of the First world war, the organization of assistance to the victims of the tsars, created by Russian emigrants in Sydney and Melbourne. The financial and organizational strengthening of the Australian community in 1915 allowed him to take a leading place in the system of the Union. From the financial report of the Krakow Union, it follows that only for ten months of 1915, in cash Desk of the organization came from Australia more than 2 thousand francs. Contribution of Russian immigrants in Australia to help political prisoners was the highest of all 12 organizations and amounted to about 28% of the total amount of funds directed to political prisoners in Russia.

Thus, the Australian Society could make a substantial contribution in assisting victims of autocracy. And while the money could not meet all the needs of political prisoners, but for many of them it was the sole support of the will, and the communication with the charitable organization has often been the only connection with the outside world.

Key words: Russian emigration, Australia, political prisoners, penal servitude, exile, material aid.

V. J. Jatsenko

The «Ukrainian question» at activities of the Constitutional-Democrats members of the Katerinoslav's municipal дума in autumn 1917

The Constitutional Democrats were one of the leading political parties in Russia in the revolutionary events of 1917. Their work actively manifested in City Duma of Yekaterynoslav in autumn 1917. Special interest is the attitude of the Kadets members of this Duma toward to the «Ukrainian question». Consideration of this question is the purpose of this article. The topic has not become an object of the special research yet that confirms the state of its scientific study. The article shows the changes made by the Constitutional Democrats in the national program of their party in 1917. Here are given the characteristics of the results of municipal election campaign in Yekaterynoslav and disclosed the party composition of the City Council, elected August 13, 1917. The correlation of forces Constitutional

Democrats and other political parties in the Duma are explained. The personal composition of the Kadet Duma faction, consisting of nine members, are called. Tells about the general state of the Constitutional Democrats organization of Yekaterynoslav in summer 1917. Noted that «Ukrainian question» was considered at sittings on 12, 14, 20 October and 18 November 1917, when the issues of the inclusion of the Ekaterinoslavskaya province in the Ukraine, of the Ukrainian Constituent Assembly and III Universal of the Central Rada were discussed. The positions of the main factions in the Duma on these issues are revealed. More detailed illustrated the attitude of the Constitutional Democrats towards them. Shows the changes in attitude of national and Russian socialist and right-wing parties toward to the «Ukrainian question» in October – November 1917. In the City Duma of Yekaterynoslav the most consistent in defending their positions on the «Ukrainian question» were the Bolsheviks and the Constitutional Democrats. Kadets, defending the territorial integrity of the Russian State, considered any changes in the State status of Ukraine to be the exclusive right of the All-Russian Constituent Assembly. Actions of members of Constitutional Democrats in City Duma of Yekaterinoslav in autumn 1917 about «Ukrainian question» show that they consistently defended their party's position on the national question .

Key words: Katerinoslav, municipal дума, member of the city дума, Constitutional-Democrats, national question, Ukrainian national movement.

O. Y. Kolomoets

Discussion about national issues at XII Congress of the RCP(b)

XII Congress of the RCP(b) was the first since the formation of the USSR. Its task was to develop further course of nation-building. At meetings of the Congress and section of the national question was also resolving conflicts that have accumulated during the unification process. The range of issues discussed at the congress was broad, including the recent events surrounding the «Georgian affair», the relations of the Transcaucasian republics federation, principles of management in the new environment (as the centralization or decentralization), national-cultural issues.

April 17–19 was discussing the details of the «Georgian affair». Report of Stalin on the national question was made at the Congress on April 23, the debate continued at the morning session on April 24. Stalin said

that the foundation of the Soviet Union – the voluntary and legal equality of its members. Among the factors inhibiting the process of unification, Stalin called great-power chauvinism, the actual inequality of nations and nationalism in some republics.

He proposed three areas of solving the national question: do the Soviet government closer to the people, improve the system of commissioners of the Union Republics and to establish a special body that would serve as a reflection of the needs of all the republics and nations» – the second Chamber of the CEC of Soviet Union.

The section on the national question April 25, 1923 attended B. Mdivani, C. Rakovsky, J. Stalin. The discussion attended also Leon Trotsky, who was absent during the debate on the report of Stalin, as well as such national representatives as M. Sultan-Galiev and K. Hodzhanov .

B. Mdivani suggested «the skeleton of project» of the Union of Soviet Republics, according to which «autonomous and independent republics united in one union». C. Rakovsky proposed to enable the individual republics have the Commissariat of Foreign Affairs.

Stalin accused Rakovsky that he was against the union itself, justified the need to violate the principle of self-determination.

A major consequence of the congress was the declaration of the basic principle of a national policy for the near future – the concessions to the former oppressed nationalities in economic and cultural terms, in order to strengthen the joint state – the USSR.

Key words: RCP(b), Stalin, national issues, Mdivani, chauvinism, nationalism.

V. S. Savchuk

Palko Petr Semenovich – rector of Dnipropetrovsk University (from a cohort of shot)

The history of Oles Gonchar Dnipropetrovsk University is full of many events. Among them are transformation of the University into the Institute of Education (ISE), and creation of three different institutions on the basis of it faculties in 1930-1933. As well as their back association then Dnepropetrovsk classical university was renewed in 1933. Rectors have being changed frequently in this process. Many of them were repressed. Some of them were consigned to oblivion hitherto.

The author succeeded in finding archival materials, which are evidence of fact that Peter S. Palko was rector of the Institute of professional education that emerged during the reorganization of the ISE in 1932–1933.

P. S. Palko's life was first traced in the article. His activity before work in Dnepropetrovsk was found out. Archive data about his place of birth (1898, Vizslo near the village of Skole in Carpatho-Ukraine) as well as his service in the Austrian army, and study at Artem Communist University in Kharkov were presented. It is shown that after graduation he was a graduate student at the research department of the history of Marxism. Knowledge of Czech, Polish and German assisted to develop history issues. Palko was a member of the Communist Party (Bolshevik) since 1929. He taught history of class struggle at the Higher Party School in Kharkov.

In 1931, during the reorganization of higher education in Ukraine, Palko was appointed as Assistant Director (vice rector) at Kamenetz-Podolsk Institute of Social Education. These data are confirmed by archival documents. Palko held the position of professor as well. In 1931 he headed Kamenetz-Podolsk Institute of Social Education. Since July 7, 1932 Palko was Director of Dnepropetrovsk Institute of Professional Education and the Commissioner of the People's Commissariat of Education in organizing the Dnepropetrovsk University. P. S. Palko's activity didn't receive any support from local party officials. The essence of the conflict, as it was represented by P. S. Palko, was reflected in his letter to the People's Commissar of Education V.P. Zatonsky on 26 March 1933. Author found this document for the first time and brought it into the scientific usage. In connection with the mentioned circumstances the text of the letter presented in the article without cut. On April, 1, after reading the letter, V. P. Zatonsky decided to withdraw P. S. Palko to Kiev.

P. S. Palko was arrested on October, 18 1933 and sent into exile to the Saratov region. He worked there as timber accounting clerk. Palko was rearrested and officially sentenced to death for anti-Soviet agitation on October 18, 1937. Shot on December 11, 1937. Cause of re-arrest was related to the so-called case of "underground counter-revolutionary activities» among Ukrainian exiles and connections of Ukrainian counter-revolutionary underground links with Ukraine exiles». In connection with this case his name is mentioned in the works of Belokonja and Yu Shapoval devoted to Stalinism and repressions in Ukraine. This study provides the most complete picture of Peter Semenovich Palko life and work. The paper also shows his picture with reference to the source.

Key words: Palko P. S., high education, Dnipropetrovs'k University, political repressions.

О. О. Чепоорко
History of Ukrainian State University Creation in
Dnepropetrovsk

The article examines the creation and development of higher education in Dnepropetrovsk during the occupation by German hosts. The circumstances of the University Foundation were revealed; the relevant topics for further research were contained.

On the basis of the city higher educational institutions operated before the war (Institute of Medicine, Institute of Transport, Dnepropetrovsk State University) there was opened a new Institute, whose official name is the Ukrainian State University in Dnepropetrovsk. However, in the archives, there are documents where it has different names: Ukrainian State University, State University and Dnepropetrovsk State University.

Higher education in the city was allowed and regulated by the order of the Dnepropetrovsk regional council on September 22, 1941. The same day council appointed as a rector of the University doctor of biological sciences, professor I. F. Rozgin. In October 15, 1941 the statute was approved, according to which the Dnepropetrovsk University had the following structure: Faculty of Philology with the departments of Ukrainian and German philology; historical-geographical faculty; the Faculty of Medicine with the departments of health-care and pharmaceuticals; the Faculty of Agriculture; the Faculty Physics and Mathematics; the Faculty of Chemistry; the Faculty of Biology.

At the time of the creation of a University there were 3245 students including students of all departments of the educational institution, including the students of pharmaceuticals and German language. Studying the history of the University formation the author has singled out the promising research directions in the framework of the theme:

- Stages of development of the University (1941–1943), its place in Nazi policy and role in education system;
- the Nazi regime policy on formation of the Ukrainian pedagogical and scientific staff, the peculiarities of interaction between staff and students with the occupying powers, the attitude of the Soviet underground, Ukrainian patriotic forces, of the public to the activities of the educational institution;
- the questions of the legal succession of the Dnepropetrovsk State University, sources of educational institutions funding, procedure of assignment of scientific degrees and positions, methods of solving the personnel problems in the State Ukrainian University in Dnepropetrovsk;
- scientific pedagogical and socio-political activity of representatives of the faculty and scientific and support staff, students and postgraduate

students of the University in the period of the military regime against the background of the socio-political processes unfolding in the region;

– the composition and status of its scientific staff, its professional level, place in society, material conditions of life;

– the life and work of talented teachers and scientists of the University - many of them had been removed from the history, however, do not deserve on non-existence.

Further investigation of unexplored scientific problems continues to be important, because the latest analysis of the history of city educational institutions will allow to obtain the general conclusions and discoveries in native education system.

Key words: university, occupation, a German occupational regime, University Council, higher education, Dnepropetrovsk, of professors and lectures, students, educational institution, Nazi «the new order».

I. A. Shahrachuk **Antifascistic struggle soviet underground Dnipropetrovsk in the years of Great Patriotic war (1941–1945)**

As a result of first the research the state of the German occupation organs in the given region. Is modeled and its sociocultural policy is characterized the Forming of occupation government and input of «new order» bodies in regions.

The special attention is paid to the forming of local population's mood as to the occupation power, the strategy of survival modulation condition and contributions the realization of passive form of by the citizens Resistance moment blowing off the economic and military action.

On the example of the given region the basic tendencies which played an active role in the process of creation are investigated and genesis of active forms of fight against fascist invaders and the specific features of Resistance moment are outlined on the certain regional level.

On the basis of the scrutinized «verbal history» materials, reasons of Resistance population's against occupation power are formed and their social base. General resistance is traced. The directions forms and methods of antifascist fight are studied in the given work. The real participant's impact of active and passive resistance forms in landslide victory against the enemy is demonstrated.

Key words: World War II, Dnepropetrovsk, resistance movement, guerrilla groups, the Communist anti-Nazi underground OUN-UPA, the occupation regime.

K. V. Simonova

The detention of Soviet prisoners of war in Nazi POWs camps

This article focuses on the use of the forced labor of prisoners of war in the mines in the Donbas and also describes the problems facing the Soviet prisoners of war in Nazi POWs camps, living and working conditions there, as well as the deaths of Soviet Union citizens during World War II, these were significantly different from the conditions of the prisoners of other states. The fact the Soviet Union didn't sign the Geneva Convention could be only an indirect cause of the bad treatment of prisoners. Also, in occupied Ukraine, in contrast to other areas, there were no camps for captured officers. This article gives the definition and main features of camps during the Nazi regime and gives examples from the occupied territory of Donbas, where the situation was different because of specific characteristics of the occupation regime.

The article considers the use of forced labour during World War II (1941–1943), review of the character and work conditions of the prisoners helps make a conclusion about the use of POWs as a forced labor which led to the destruction of civilians and prisoners of war. The forced labor of the POWs was used for winding up a labor shortage in the Donbass region by the implementation of the Fuhrer's order, which led to a high mortality rate among prisoners of the camps. The forced labour issue is being considered with reflection of the problem in modern social sciences and humanities, as well as an indication of current approaches and assessments of the forced labour under German rule during World War II.

Key words: Nazi camps, POW, soviet prisoners, forced labour, occupation, World War II, NS- regime, the Second World War, forced labour under German rule during World War II.

O. V. Boyko, K. O. Dubinska

The development of the system of party-political education in Ukrainian SSR (the second half of the 1940-th – the first half of the 1960-th years)

The article describes the reasons for the opening of an extensive system of party education. The structure of the network of educational institutions for the preparation and professional development of management personnel was analyzed, which was presented by the highest

Party (republican, territorial, regional), universities of Marxism-Leninism, short retraining courses of Party officials and Soviet workers, special seminars and party offices. It was investigated that the Ukrainian party leaders had the opportunity to get the party-political education at the Higher Party School (HPS), the Academy of Social Sciences under the AUCP(b) in Moscow, Correspondence Higher Party School of the Central Committee of the Party, Kiev Higher Party School and nine interregional party schools in 1956. The organization of the educational process of party schools was considered and it was found that in addition to the positive side, there were some drawbacks. Separately were lit requirements and conditions intake of listeners, which include experience of party work, the age limit and mandatory recommendation of the respective Party committees. Based on archival sources, the statistical data on the number of listeners and contingent of two-year party schools, consisting of employees of the district and city level members of the ruling clique. Party, national and class accessory of the listeners was established. The article presents the party schools and courses curricula, a list of basic disciplines and the reasons for their modification. The main factors and motives of reforming the system of party – political education were identified.

Key words: party-political education, nomenclature, party schools, skilled policy, evening universities of Marxism-Leninism, High party school, Academy of social sciences.

V. I. Moroz, L. V. Grizhenko

The global world crisis and the status of higher professional education in Ukraine

In the article depicts the problems of higher professional education in connection with the second wave of world economic crisis. Showed the ways of their solution. Describes how and why the crisis in industry and agriculture of Ukraine strongly reflected and on higher vocational education, on higher education institutions. As a result of the foregoing, and as a way out of this crisis in education, focuses on the fact that today the state does not require a large number of universities and their students.

Highlighted the importance of quality, not the quantity of education. For a better understanding of the situation in the article gives a comparison of the features of the development of education and science of the USSR with the present-day state. Soviet science and education sector gave tangible results in improving the education of the people and improving

the quality of life in general. The authors emphasize the fact that quality education of the people is an indication of its high culture. And the profit should not give vocational education, and its practical results: inventions, discoveries, and highly qualified specialists. To improve the situation in the sphere of higher professional education in Ukraine the article put forward a number of alternatives for overcoming the crisis. The main of them are: accounting standards and the Bologna system, increase of wages to workers of education, the reduction of staff of teachers and reduction of educational load on the teacher. However, the main obstacle is inadequate funding in the state educational and scientific sphere. If the officials and politicians think the state, the party, the money will be more than enough. Based on the foregoing, the authors come to a conclusion: «the Crisis is not when there is no money in the country, and when there is no mental comprehension of a situation».

Key words: Ukraine, global crisis, professional education, state policy.

НАШІ АВТОРИ

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Гіпінч Вячеслав Вікторович – аспірант Донецького національного університету, викладач кафедри українознавства Донбаського інституту техніки і менеджменту

Головіна Ольга Володимирівна – старший викладач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гриженко Лілія Володимирівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету

Дриганюк Ольга Валеріївна – аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Дубінська Катерина Олександрівна – бакалавр історії, студентка 5 курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Ковальська-Павелко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коломоєць Олена Юріївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Коломоєць Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Кривошеєва Лідія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Магурчак Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету

Нікітенко Анастасія Ігорівна – аспірант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Поляков Сергій Іванович – кандидат історичних наук, виконуючий обов'язки завідувача кафедри міжнародного права, історії права та політико-правових вчень, декан юридичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Савченко Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Запорізького національного університету

Савчук Варфоломей Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Сімонова Катерина Василівна – аспірантка кафедри архівознавства та суспільно-правових наук Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Чепурко Олександр Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шахрайчук Ігор Антонович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара